

Б. Л. ДЕМ'ЯНЕНКО

ТРИ МОДЕЛІ ТОТАЛІТАРИЗМУ

***ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ФАШИЗМУ,
БІЛЬШОВИЗМУ ТА НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІЗМУ***

**КИЇВ
«Нелень»
2000**

ББК 66.023.3

УДК 321.64

Д 32

Рецензенти:

Ф. М. Рудич, доктор філософських наук, професор (Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України);

Ю. І. Шаповал, доктор історичних наук, професор (Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України);

Є. І. Головаха, доктор філософських наук, професор (Інститут соціології НАН України).

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
НАН України

Дем'яненко Б. Л.

Д 32 Три моделі тоталітаризму: Порівняльний аналіз фашизму, більшовизму та націонал-соціалізму. Монографія. – К. : Нелень, 2000. – 254 с.

ISBN 966-7114-49-X

Дем'яненко Б. Л. Три модели тоталитаризма: Сравнительный анализ фашизма, большевизма и национал-социализма. Монография. – К. : Нелень, 2000. – 254 с.

В монографии осуществлена попытка на основании комплексного анализа исследований советских, зарубежных и отечественных политологов, философов, историков, публицистов сравнить фашистскую, сталинистскую и нацистскую модели тоталитаризма относительно характерных черт их системобразования и сходства практического проявления.

Особенность монографии составляет попытка автора избежать субъективизма, политических симпатий и антипатий, идеологической заангажированности и чрезмерной политизации данной проблемы, отсутствие стремления к реабилитации какого-либо тоталитарного образования.

Для студентов, преподавателей общественных дисциплин, аспирантов, всех, кто интересуется проблемами тоталитаризма.

Demyanenko B. L. Three Models of Totalitarianism: Comparative analysis of fascism, bolshevism and national socialism. Monography. – Kyiv, 2000. – 254 p.

In the monography the attempt is carried out on the basis of the complex analysis of researches soviet, foreign and domestic politologists, philosophers, historians, publicists to compare fascist, stalinist and nazi models of totalitarianism relative of characteristic lines of their formation and similarity of practical display.

The feature of the monography is made by attempt of the author to avoid of subjectivism, political sympathies or antipathy, ideological bias, excessive of politization this problems, absence of aspiration to rehabilitation any totalitarian of formation.

For the students, teachers of public disciplines, post-graduate students, everyone, who is interested in problems of totalitarianism.

ISBN 966-7114-49-X

© Б. Л. Дем'яненко

© «Нелень», 2000

ВСТУП

Історичний розвиток, як і політичні процеси в суспільстві, має різні складові свого поступу. На рубежі століть нагальним завданням є переосмислення визначних подій і зрушень, надбань і втрат, що були характерними для бурхливого ХХ століття. Озираючись назад, усвідомлюючи грандіозний злет людського розуму, величні досягнення в галузі науки і техніки, визначні здобутки соціально-економічних звершень провідних країн світу, ми мусимо визнати, що ні досягнення культури і цивілізації, ні потужний індустріальний розвиток не змогли захистити людство від виникнення в його надрах страхітливих тоталітарних режимів. Як відомо, останні намагалися відійти від магістрального шляху розвитку людської цивілізації, поставити під сумнів прогресивні світові завоювання і тотально втрутитися у поступ держави, громадянського суспільства, в життя чи не кожної сім'ї та пересічного громадянина.

У наші дні увагу вдумливих громадян привертають вражаючі аналогії і паралелі між Веймарською Німеччиною та сучасними пострадянськими державами, зокрема Україною. Глибока соціально-економічна криза, вакуум влади, корупція, колективне озлоблення, політизація суспільства, втрата почуття безпеки, ностальгія за "твердою рукою" – ось живильний ґрунт для відродження тоталітаризму в різноманітних його проявах. Ні для кого не є секретом факт відродження та реставрації неонацизму і неофашизму в деяких регіонах та державах світу, їх прагнення легітимізувати свою діяльність в умовах чи становлення демократичного суспільства, чи його твердого поступу.

Об'єктивні передумови тоталітаризму виникли і сформувалися на соціально-політичному фоні індустріальної епохи. Індустріальна доба призвела до створення системи масових комунікацій, ускладнила суспільні зв'язки і організацію соціуму, зробила технічно можливою цілеспрямовану ідеологічну індокринацію населення. Через засоби масової інформації уможливили проекти перевлаштування суспільства з надбання елітних груп трансформувалися в масову ідеологію, яка спонукала людей до зміни соціальної реальності. Зростання елементів організованості і раціональності, успіхи в розвитку науки, техніки, освіти породжували ілюзії про можливість переходу до максимально керованої форми життя в масштабах всього суспільства. Етатизація суспільного життя через розвиток державно-монополістичного капіталу, посилення соціальних функцій держави відбивалися в масовій свідомості, формуючи впевненість у тому, що джерелом прогресивної організації соціуму може стати тільки всеосяжна партійно-державна влада.

Породженням індустріалізму та етатизму став колективно-механічний світогляд, який лежав в основі будь-якої форми тоталітаризму. Тоталітарні колективні уявлення значно відрізняються щодо еліти і мас. Для політичної еліти характерне переважно раціоналістично-індустріальне бачення загальної мети, політичного і суспільного ладу. У мас свідомість в умовах тоталітаризму може залишатися на модифікованому обцинно-колективістському рівні. Проте в будь-якому випадку тоталітаризм базується на свідомості, котра витікає з безумовного підкорення індивіда колективу, пріоритету надособистого об'єднання над конкретною людиною. Бурхливе зростання капіталізму в другій половині ХІХ ст. і на початку його монополістичної стадії стимулювало розвиток машинної цивілізації, яка викликала в значній кількості сучасників не тільки віру у всемогутність машин у виробництві матеріальних благ, але й створювала уявлення, що все суспільне життя може набути форм налагодженого і раціонально функціонуючого механізму.

До *суб'єктивних передумов*, які сприяли появі тоталітаризму, слід віднести психологічне незадоволення людини, що було викликане атомізацією суспільства, соціальним відчуженням громадян, розпадом традиційних зв'язків і цінностей. Усе це призводило до масових соціальних фрустрацій, до бажання людини запобігти самотності і беззмістовності свого існування, подолати безсилля перед ринковою стихією та робило її сприйнятливою щодо тоталітарної ідеології. С.Кара-Мурза вдало зазначав з цього приводу, що тоталітаризм завжди приходить як спокуса фальшивого єднання, "сильної влади" і "простого рішення", як спокуса єдиним ударом розрубати вузол протиріч, що накопичилися¹. Психологічне незадоволення існуючим ладом і привабливість тоталітарних ідей різко зростали на початку індустріальної доби, в періоди численних соціально-економічних криз. Вони різко прискорили визрівання необхідних для появи тоталітаризму *соціальних передумов*. Під час криз інтенсивно тривав процес маргіналізації і люмпенізації суспільства, формувалися верстви населення, найбільш сприйнятливі до процесу наступної

тоталітаризації, а саме: маргінальні групи і прошарки, які не займали стійкого становища в соціальній структурі і втратили соціально-культурну та соціально-етнічну ідентичність. Сукупні дії цих проявів створили на початку XX століття унікальну соціально-політичну ситуацію: в індустріальних та індустріально орієнтованих у своєму розвитку країнах населення зазнало спокуси суспільного перевлаштування в той час, коли воно вперше отримало для цього необхідні можливості. Водночас суспільство індустріальної доби перебувало в скрутному становищі, яке визначалося швидким, багато в чому стихійним зростанням виробничих сил і спробами ввести даний процес у кероване русло шляхом посилення державного втручання.

Комплекс вказаних факторів, сприятливих щодо зародження і формування тоталітаризму, доповнювався відповідними *політичними умовами* того часу. Крім загального процесу етатизації, що містив у собі досить широкий політичний зміст, у відповідній сфері суспільного життя виник важіль цілеспрямованого впливу на соціально-політичний та економічний розвиток - ним стали масові політичні партії. Серед останніх особливо виділялися тоталітарно орієнтовані партії нового типу: гранично ідеологізовані організації з жорсткою напіввійськовою структурою, які претендували на повне підкорення спочатку власних членів, потім - всього населення (а в перспективі - і всього людства) новим соціальним символам віри і безпосереднім виразникам - вождям-фюрерам-дуче. Крім цього, в 20-30-х роках XX століття в структурі політичної системи капіталістичних країн зростає роль держави. Процес широкого впровадження конвеєрів і "фордистсько-тейлористської" форми організації праці призвів до різкого скорочення робочих місць, масового зубожіння громадян, падіння їх платіжоспроможності та до "великої кризи". Справитися з цими проблемами в рамках ліберально-ринкової системи не вдавалося. В умовах атомізованого суспільства держава вимушена була взяти на себе здійснення заходів, без яких соціум взагалі припинив би своє існування як цілісна система. Державно-адміністративні норми розповсюджувалися не лише на сфери повсякденного життя, але й на економіку. У більшості капіталістичних країн держава бере на озброєння так звану "кейнсіанську" політику: збільшення державних інвестицій в економіку, систему субсидій, податків, регулювання умов виробництва і збуту, регулювання цін і заробітної плати, підтримка програм боротьби з безробіттям, примусове картелювання, заохочення суспільного попиту (в тому числі і шляхом збільшення військових замовлень), планування і навіть пряме одержавлення господарства. Замінюючи собою суспільні і сімейні зв'язки солідарності, що були зруйновані товарними відносинами, держава, таким чином, створювала необхідні рамки, які заважали ринковій економіці закінчитися колективною катастрофою.

До політичних умов реалізації тоталітарних ідей слід віднести і певний практичний досвід керівництва всіма сферами суспільного життя, що був накопичений передусім за роки першої світової війни. Війна продемонструвала можливість концентрації ресурсів у руках держави, мілітаризації економіки на тривалий час, керування соціальними процесами за допомогою мобілізації багатомільйонних мас людей. Згодом саме цей політичний досвід набув у діяльності партій нового типу відповідного ідеократичного визначення і ліг в основу їх практичних заходів щодо побудови "нового суспільства".

Фактично сам прогрес індустріальної цивілізації, який відбивався в соціально-політичній сфері розвитком демократії і забезпеченням прав людини, надавав громадянам можливості політичного вибору і відкривав шлях політичної діяльності для радикальної опозиції, ніс у собі власне заперечення. Складною взаємодією об'єктивних і суб'єктивних факторів у суспільстві були створені необхідні умови для пропаганди і практичної реалізації тоталітарних доктрин. Така обстановка була політично сприятливою для наступної діяльності партій, що заявляли про свою готовність після завоювання державної влади не тільки розв'язати всі суспільні протиріччя, але й ліквідувати шляхом цілеспрямованої соціалізації самі їх джерела. Вказані тенденції мали місце в усіх більш чи менш розвинутих індустріальних країнах, але лише в деяких із них призвели до виникнення тоталітаризму. Відбулося це там, де найбільш гостро проявилася розбіжність функціональних і змістовних аспектів соціально-політичних процесів, а саме - на периферії та напівпериферії світової капіталістичної системи. В основі цього явища лежав той факт, що державно-монополістичний капіталізм індустріальної доби створював принципову можливість відриву інтегральної соціальної функції капіталу від її політичного змісту, набуття нею самостійного і переважно негативного значення. У центрі системи процес повного відриву цивілізаційної функції від реального змісту політичного процесу

стримувався випередженим розвитком суспільного організму і надбанням останнім суттєвих і усталених рис громадянського суспільства.

Там, де існували відносно стабільні демократичні інститути і сформувався внаслідок поступового розвитку капіталізму дух прагматизму та здорового глузду, суспільство виробило імунітет до соціальних утопій і політичних спроб їх реалізації. Інші ж країни, в яких цивілізаційні надбання індустріалізму були політично спотворені умовами абсолютизму і авторитаризму, постійних класових конфліктів і стійкої духовної рефлексії, опинилися під владою партій, які першими запропонували шлях радикального перевлаштування суспільства. Цей шлях у теорії і партійній пропаганді вів до "розумного" і "справедливого", а в реальній практиці - до ідеократичного й тоталітарного суспільного устрою.

Тоталітаризм, таким чином, не був політичною "помилкою історії" або випадковим результатом діяльності більшовиків в СРСР, фашистів в Італії чи нацистів у Німеччині, він становив собою одну з можливих версій суспільного розвитку індустріальної доби, що виникла на основі певної комбінації об'єктивних і суб'єктивних факторів. Так, ліберальній системі в Італії не вдалося включити в свої рамки багатомільйонні маси, зростала політична нестабільність, різко знизився вплив традиційних партій, поява нових сил у країні в значній мірі паралізувала функціонування парламентських інститутів, посилилась міністерська "чехарда", правлячі угруповання не змогли розширити свою політичну і соціальну базу. Страйки, захоплення підприємств робітниками, селянські хвилювання, економічна депресія 1921 року, що спричинила крах сталеплавильних комбінатів і "Банку ді сконто", спонукали крупних промисловців і аграріїв прийняти ідею жорсткої внутрішньої та зовнішньої політики. Проте конституційна влада виявилась занадто слабкою як для того, щоб подавити зростаючий революційний рух трудящих, так і для того, щоб здійснити глибокі соціальні реформи, які б дозволили народу примиритися з існуючим суспільним ладом. Ліберальна система в Італії також була не здатна забезпечити успішну зовнішню експансію і колоніальну політику, не могла пом'якшити нерівномірність у розвитку окремих регіонів, перемогти місцевий і груповий партикуляризм, а без цього неможливо було забезпечити подальший прогрес італійського капіталізму і завершення формування "держави-нації". У цих умовах багато промислових і фінансових корпорацій, а також частина державного, військового і поліцейського апарату виступили за "сильну владу", навіть у формі правління фашистів. На місцях багато органів влади, армія і поліція відкрито допомагали фашистам, допомагали їм діставати зброю, захищали від робітничого опору².

Перемога націонал-соціалізму в Німеччині була пов'язана з наростанням етатистських тенденцій в післявоєнній Європі. Ідея сильної розумної влади, здавалося, ще ніколи так не була розлита в повітрі, як у цей період. Зрозуміло, що нацистський режим був не єдиною можливою формою сильної влади. Проте в Німеччині склалися особливі обставини. Веймарська політична система влаштовувала крупний промисловий і фінансовий капітал аж до початку кризи 1929-1932 років. Але в цей час економічні можливості для соціального маневрування і поступок найманим робітникам були в значній мірі вичерпані, і буржуазія почала використовувати методи наступу на соціальне, правове й матеріальне становище німецьких трудящих, сподіваючись за їхній рахунок знайти вихід зі складного кризового стану. Але така політика нашоухнулася на опір сильних профспілок, що були здатні тривалий час вести страйкову боротьбу з метою захисту економічних інтересів робітників і службовців. Республіканський уряд, який не мав з 1930 року підтримки більшості ні в суспільстві, ні в парламенті, не мав достатньої сили, щоб зломити їх опір. Експансія німецького капіталу за кордон стримувалася політикою протекціонізму, до якої вдалося багато держав у відповідь на світову господарську кризу, а капіталовкладення в невійськову сферу виявилися невігідними через масове безробіття і падіння купівельної спроможності населення. У цій ситуації промислові кола вступають у тісні контакти з нацистами, і навіть ознаки послаблення економічної депресії в кінці 1932 року не примусили промисловців-прихильників А.Гітлера змінити курс.

Зроблений вище висновок не заперечує факту історичної безвиході різноманітних моделей тоталітаризму, проте дозволяє розглянути і проаналізувати його не як випадковість, а як змістовне суспільно-політичне і системно-державне явище.

Ідеї соціального перевлаштування суспільства, котрі лежать в основі виникнення будь-якого різновиду тоталітаризму, мали в різних країнах конкретне теоретичне джерело і конкретного політичного носія. Звичайно ж, мова йде про політичні партії, які тими чи

іншими засобами добивалися монополії на політичну владу і використовували її для перевлаштування суспільства у відповідності зі своїми ідеологічними уявленнями. Тому первісним напрямком політичної поведінки тоталітарно орієнтованих партій після приходу їх до влади стало прагнення до абсолютизації власної соціально-політичної ролі, яке врешті-решт набуло для них характеру найважливішого життєвого інстинкту. Це було генетично зумовлено їх програмними установками на те, що саме їх теоретична база та ідеологія є абсолютно правильним і універсальним розумінням суті і змісту суспільного життя, оволодіння якими нібито надавало їм право на втручання у природно історичний процес. Тасмничий хід історії пояснювався кожною партією уніфіковано, одноманітно і міг змінюватися волею партії, яка добилася політичної та ідеологічної монополії і отримала, таким чином, можливість безпосередньо впливати на хід суспільного розвитку. Звідси випливала крайня нетерпимість лідерів тоталітарних утворень до політичного плюралізму і дуалізму, навіть до будь-якого натяку на опозицію, оскільки це загрожувало б "єдиною правильній" ідеології, встановленню "нового порядку" чи будівництву "світлого майбутнього" в німецькому, італійському та радянському суспільствах та в тих країнах, які пізніше підпали під вплив їх експансіоністської політики.

На прикладі тоталітарних держав не можна не помітити, що будь-які версії раціональних суспільних перевлаштувань вимагали від їх носіїв ірраціональної віри в непогрішність обраного напрямку соціальної творчості і цим формували в політиці ідеократичний системоутворюючий фактор тоталітаризму. Зроблений висновок обґрунтовується тим, що ідеократичний монополізм, по-перше, легітимізував прихід до влади тоталітарно орієнтованих партій і апіорно виправдовував всю їх поточну та майбутню політичну діяльність як історичну необхідність; по-друге, створював соціально-політичні та ментальні передумови щодо радикального перетворення суспільства; по-третє, формував для них певну соціальну базу і забезпечував тим самим її політичну життєздатність³.

Таким чином, першоджерелом тоталітаризму виступав *системоутворюючий фактор* ідеократії, і тому формально мають рацію ті автори, які співвідносять початок тоталітарного періоду в тій чи іншій країні з приходом до влади тих партій, які прагнули до розриву з традицією і досягнення різних варіантів соціальної або національної утопії. Проте тоталітаризм, як показує соціально-політична практика, не виникає під впливом лише одного ідеократичного фактора. Адже тоталітаризм не є утопією, тоталітаризм - це історичне явище, яке формується шляхом підпорядкування утопії політичних, економічних і духовних реалій суспільного життя. Суть питання полягає в тому, що одного ідейного і пропагандистського потенціалу будь-якої партії було недостатньо, щоб зламати устої суспільних відносин, котрі на той час існували, і примусити суспільство відмовитися від минулого і сьогодення на користь утопії майбутнього, навіть самого привабливого. Такі можливості могла б надати тільки держава, яку цілеспрямовано використовували б як силу, що "...виникла із суспільства, але ставить себе над ним"⁴.

Реально існуюча тенденція до відчуження держави від суспільства і домінування над ним стала головним політичним двигуном спочатку більшовицького, а згодом і всіх інших тоталітарних режимів. Звідси ядром тоталітарної політичної системи виступав надцентралізований політичний рух за новий соціальний порядок на чолі з вождистською партією. Ця панівна партія, використовуючи силовий потенціал держави, з якою вона була фактично злита, концентрувала в собі єдину реальну владу, забороняючи політичну опозицію і створення без дозволу "партії - держави" будь-яких політичних організацій. У той же час тоталітарна політична система претендувала на державне вираження народної волі, втілення народності і "вищого типу" демократії. Вона дійсно використовувала безальтернативні форми демократії, які б створювали видимість всенародної підтримки, але не дозволяла населенню здійснювати реальний вплив на процес прийняття політичних рішень. Політичними рисами тоталітарної системи стала наявність політизованого та ідеологізованого апарату соціального нагляду і примусу, масовий терор і залякування населення. Страх і сліпа віра в правильність вибраного курсу стали основними засобами управління в руках тоталітарного політичного керівництва, породжуючи сакралізацію (святистість) верховної влади та її носіїв - вождів. Щоб добитися цього, спочатку в більшовицькій ідеократії, а потім і в інших відомих тоталітарних утвореннях цілеспрямовано використовувався державний механізм, передусім той його структурний вузол, який, за визначенням Макса Вебера, з успіхом претендував на монополію легітимного фізичного насилля. Тому суттєвою рисою всіх різновидів

тоталітаризму стало домінування держави над суспільством водночас з елімінацією різниці між ними. Крім того, сфера політичного життя суспільства взагалі і державна політика зокрема були монополізовані в кожній тоталітарній державі (за винятком фашистської Італії) єдиною панівною партією. В умовах однопартійної системи закономірно відбувалося суміщення або фактичне злиття вищих органів партії з вищими органами державної влади. Логічним завершенням дії цієї тенденції стало перетворення партії у визначальний елемент державної структури.

У цій ситуації соціальне моделювання під партійними гаслами "світлого майбутнього" чи "нового порядку" розглядалося як нове державне завдання, а джерелом самої державності виступала панівна політична партія. Для будь-якої тоталітарної політичної системи визначальною рисою була ставка на масову партію, яка не просто зрослася з державою, а й створила нову державу як власне знаряддя. Небачений раніше в історії розвитку людської цивілізації симбіоз партійної організації й державного механізму внаслідок їх взаємних мутацій об'єктивно вів до виникнення головної владної конструкції тоталітаризму - "партії-держави". Це означало, що поряд з ідеократичним фактором у процесі зародження тоталітаризму починав діяти також *владно-силовий системоутворюючий фактор*. Саме з цього моменту можна впевнено говорити про існування реальних зародкових форм тоталітаризму в тій чи іншій державі. Адже віднині всі суспільні процеси, що відбувалися в будь-якій ідеократії, визначалися впливом надполітизованої партійно-етатистської піраміди влади, що зосередила в собі військову, репресивну, фінансову і пропагандистську міць держави.

Цілком слушним буде твердження, що тоталітарний період у будь-якій країні починається саме після приходу до влади партій вождистського типу, які підкорюють собі державні інститути, спотворюють їх власним ідеократичним впливом і зливаються з ними з метою реалізації утопічних політико-ідеологічних доктрин. Проте адекватною в цій характеристиці буде тільки форма, але не зміст, оскільки за допомогою названих факторів тоталітаризм формується і виступає як певний політичний режим, але ще не набуває рис суспільно-політичної системи.

Сказане вище підводить до думки, що процес системоутворення тоталітаризму на наступному після виникнення партії-держави етапі був викликаний дією додаткового фактору, який давав змогу розв'язати протиріччя між партією-державою і соціумом і перетворити тоталітаризм з політичного режиму на суспільну систему. Ідеократичний і владно-силовий фактори в політиці партійно-етатистських кіл лише утворювали необхідні для цього передумови. Вони активно знищували основи попереднього суспільного ладу і готували ґрунт для побудови нових соціальних форм. Суть даного процесу полягала в ліквідації громадянського суспільства як системи соціальних відносин, що створювалася безпосередньо людьми в ході їх життєдіяльності і заміні його системою відносин, які визначалися виключно партією-державою.

Прагнучи знайти собі масову опору, тоталітаризм формував адекватну собі соціальну структуру. Він проголошував у залежності від власної ідеократичної спрямованості зверхність певного класу, нації або раси, дихотомно поділяв людей на своїх і чужих, вів запеклу боротьбу зі справжніми чи вишукував штучно створених політичних ворогів, "ворогів народу" чи "расово неповноцінних". У процесі обмеження приватної власності відбувалася масова люмпенізація населення, індивід опинявся в тотальній залежності від держави, без якої не мав змоги отримати мінімальні соціальні гарантії своєї життєдіяльності. Особистість втрачала будь-яку автономію і права, ставала повністю незахищеною перед владним впливом ідеократії і підпадала під її соціальний контроль. Тоталітаризм прагнув повної уніфікації всіх зв'язків людини, залишаючи її наодинці з всесильною структурою партії-держави. Водночас із зламом старої соціальної структури формувалася нова, суспільство соціально диференціювалося в залежності від розподілу влади. Зрозуміло, що за таких умов політична влада, яка намагалася стати дійсно тотальною, повинна була зосередити в своїх руках економічні важелі суспільного життя. В економіці панування тоталітарної ідеології і політики відбилося в повній етатизації господарського життя, в обмеженні або ліквідації існуючого інституту власності, ринкових відносин і конкуренції, запровадженні державного планування і директивних методів управління⁵.

Узагальнюючи вказані риси, які тією чи іншою мірою були властиві всім відомим тоталітарним утворенням, не можна не помітити, що в політиці, економіці, в соціальній сфері і в галузі свідомості тоталітаризм прагнув до партійно-державної монополії на всі без винятку життєві ресурси суспільства і людини, навіть на саму людину. Це завдання в

різних ідеократіях вирішувалося по-різному, і саме на цьому рівні тоталітарного системоутворення завершувалася подібність між ними і починалися відмінності. З певного моменту загальний розвиток тоталітарної тенденції починав складатися з різних структурних елементів у соціальні форми, які розвивалися відмінно одна від одної. У цій ситуації влада з боку партії-держави набувала необхідного щодо суспільного системоутворення тоталітаризму абсолютного характеру. Прояви об'єктивного протиріччя між природно-історичним розвитком громадянського суспільства і втручанням у нього політизованих заходів партії-держави, що до певного рівня обмежувало владні домагання лідерів тоталітарної держави, все ж таки вели до того, що, по-перше, громадянське суспільство, яке втратило природно-історичний базис, прямувало до аморфного стану; по-друге, в структурованому тоталітарному суспільстві не допускалося інших соціальних відносин чи виникнення інших соціальних зв'язків, крім структурних залежностей, які визначалися партією-державою; по-третє, структура самого тоталітарного суспільства ставала ні чим іншим, як власною структурою партії-держави.

У відповідності з логікою тоталітарно спрямованої політичної дії всеохоплююча ідеологізація суспільства супроводжувалася його тотальною політизацією, гіпертрофією апарату влади, її проникненням в усі пори соціального організму. Всесильна влада виступала головним гарантом ідеологічного контролю над населенням, прагнучи повного знищення не тільки громадянського суспільства, але й приватного життя громадян взагалі. Базис і надбудова поступово переставали бути розділеними, а політична система у формі партійно-державної організації суспільства ставала стрижнем, основою макросоціальної, в тому числі економічної організації, котра характеризувалася передусім жорстко централізованою ієрархічною структурою.

Процес побудови "нового суспільства" в нацистській Німеччині та фашистській Італії чи "світлого комуністичного майбутнього" в СРСР логічно зводився до державного макросоціального структурування за ідеологічним зразком і організаційною побудовою панівної партії - націонал-соціалістської, фашистської чи комуністичної. Головною ж функцією самої партії чи тоталітарної держави (як в Італії) стало організаційно-структурне забезпечення штучної соціальної єдності, якою тоталітаризм замінив відокремленість, суперництво і діалог соціальних груп і класів. Для цього партія-держава була покликана здійснювати прямий вплив на всі сфери життєдіяльності суспільства, нав'язуючи виробничій сфері, політичному життю, культурним процесам свої штучні визначення, позбавляючи їх внутрішніх потенцій саморегуляції і саморозвитку. Вплив структурного системоутворюючого фактору тоталітаризму, таким чином, ставав останньою й вирішальною ланкою в логічній послідовності суспільних перетворень на партійно-державних засадах. Співвідношення з ним ідеократичного і владно-силового факторів визначалися в даному процесі принципом зворотного зв'язку. Останні, підготувавши соціальний ґрунт і забезпечивши умови щодо тоталітарного структурування, отримали внаслідок цього нові можливості монопольного втручання в усі сфери суспільного життя і набули політичної можливості диктувати напрям їх розвитку та контролювати їх за допомогою унітарної системи структурних зв'язків з метою її ж (системи) перманентного відтворення.

РОЗДІЛ I

ОСНОВИ ТЕОРІЇ КЛАСИЧНИХ ТОТАЛІТАРНИХ УТВОРЕНЬ XX СТОЛІТТЯ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

На межі останніх двох десятиліть XX ст. хід загальносвітового і європейського розвитку ознаменувався подією величезного історичного значення: розпалася остання тоталітарна система світу, що обіймала 1/6 частину земної кулі - СРСР. Вищезгаданий факт означав початок нової історичної епохи, формування нового соціально-політичного обличчя світу. Події в Центральній та Східній Європі 1989 року та дезінтеграція СРСР у 1991 році стали логічним завершенням тоталітарного експерименту над громадянським суспільством в цілому і людською природою зокрема. Найбільш яскравими прикладами тоталітаризму в історії XX ст. було існування політичних режимів, котрі склалися і діяли в 20-30-х рр. у Німеччині (режим А.Гітлера), Італії (режим Б.Муссоліні), Радянському Союзі (режим Й.Сталіна), у 40-50-х рр. - в країнах Східної Європи і деяких азіатських державах (зокрема, режим Мао Цзедуну в Китаї). Згадані режими, незалежно від регіону, часу утвердження та практичного прояву, національної специфіки, кольору знамен та змісту партійних гасел мали комплекс подібних ознак. Для всіх них було характерним прагнення до розриву з природно-історичною традицією, перетворення суспільного життя на раціональних та соціально-справедливих засадах, втілення в реальних формах ідеї "світлого майбутнього". Характерними рисами їх практичної діяльності стала боротьба за абсолютну політичну монополію правлячої партії і утвердження своєї соціальної або національної правоти шляхом кривавого терору та масових репресій проти прогресивних сил суспільства, розв'язування "війн проти власного народу" або агресивних війн проти реального чи надуманого зовнішнього ворога.

Феномен тоталітаризму в різноманітних формах виникав протягом тисячоліть, починаючи від стародавніх Шумеру та Єгипту і закінчуючи фашистською Італією, гітлерівською Німеччиною, сталінським СРСР, маоцзедунівським Китаєм, полпотівською Кампучією чи Румунією Чаушеску.

Питання про системне дослідження та порівняння класичних моделей тоталітаризму, реальні соціально-політичні наслідки їх існування, краху та прагнення неонацизму чи неофашизму легітимізувати свою діяльність в умовах сучасних демократичних держав взагалі та держав перехідного етапу зокрема, незважаючи на очевидний інтерес та зростаючу актуальність, лише недавно почало досліджуватись у вітчизняній науковій літературі. Дослідженню феномену власне тоталітаризму та різним його моделям зокрема присвячений значний обсяг наукової літератури. Ще перед другою світовою війною та після її закінчення вчені досліджували причини виникнення тоталітаризму, аналізували політичні, ідеологічні та економічні фактори, за допомогою яких здійснювалася тоталітарна влада, вівся пошук генезису ідеологій, що обґрунтовували легітимність тоталітарних режимів.

Якщо концепція тоталітаризму була сконструйована, як і має бути, в тиші наукових кабінетів, то сам термін "тоталітаризм" і різноманітні похідні від нього вперше з'явилися у широкій пресі, а ще точніше - в агітації і пропаганді, які допомогли приходу фашистів до влади в Італії. Прихильники, а пізніше і опоненти Б.Муссоліні, називали тоталітарними цілі фашизму і той порядок, який прагнули встановити в державі "чорносорочечники". У кінці 20-х рр. термін "тоталітаризм", що передбачав більш визначене протиставлення фашизму традиційній буржуазній демократії, вперше був використаний в друкованій продукції Великобританії та США. У 1929 році лондонська газета "Таймс" вперше спробувала ввести це слово в ранг політичного терміну для характеристики нацизму, що почав піднімати голову в Німеччині та режиму Й.Сталіна в СРСР¹.

Протягом 30-х років XX століття про тоталітаризм і тоталітарні режими в Італії, Німеччині і СРСР часто писала преса по обидві сторони Атлантики. В одній з доповідей на міжнародному симпозиумі, який був проведений в 1939 році Американським філософським товариством, тоталітаризм розцінювався як "повстання проти всієї історичної цивілізації Заходу"². Матеріали цього симпозиуму відобразили, з одного боку, ту квінтесенцію в трактуванні тоталітаризму, яка зберігалась і в подальших дослідженнях, а саме, держава повністю підкоряє своїй волі суспільство, а з другого боку, невисокий рівень аналізу і скупість емпіричних даних, що були характерними для початкового етапу дослідження тоталітаризму. Американський політолог Ф. Мурстін Маркс вказав на

відмінність між фашизмом і соціалізмом, яка полягала в тому, що в Італії фашистська партія знаходилася на межі поглинання державою, тоді як в СРСР - навпаки, держава перебувала на межі поглинання більшовицькою партією. Що ж стосується нацистської Німеччини, то в ній, на думку автора, функції держави і НСДАП були чітко розмежовані³. Тільки одна доповідь була присвячена економічним аспектам тоталітарної держави (в подальших дослідженнях відсутність інтересу до взаємозв'язку економіки і політики в тоталітарному суспільстві проявиться ще більш чітко - прим. автора). Автор цієї доповіді М.Бонн з Лондонської школи економіки підкреслював схожість політичного свавілля Б.Муссоліні, А.Гітлера й Й.Сталіна і поряд з цим, відсутність загальних принципів у механізмі господарювання в усіх трьох державах. На його думку, марксизму в цілому, і В.Леніну зокрема, характерне критичне відношення до держави як втілення зла і егалітарне відношення до суспільства. У цьому ленінізм докорінно відрізнявся від націонал-соціалізму й фашизму, і лише в 30-х роках Радянський Союз також почав дрейфувати в бік ієрархічної неегалітарної системи - колективізму, який управляється бюрократією⁴.

Майже всі, хто виступав на симпозіумі 1939 року, відмітили небачену до тих пір масову підтримку режимів у нацистській Німеччині, фашистській Італії та сталінському СРСР як одну з головних ознак тоталітаризму. У цьому явищі дехто з дослідників побачив втілення ідеї "повстання мас", яка була сформульована іспанським філософом і соціальним мислителем Х. Ортегою-і-Гассетом, мас, піднятих на поверхню активного політичного життя індустріалізацією, міграцією та соціальною мобільністю⁵.

Друга світова війна загальмувала хід теоретичних розробок тоталітаризму, та це й не дивно, адже в цей час держави, що були віднесені до розряду тоталітарних, зійшлися в смертельній сутичці між собою замість того, щоб, за логікою концепції, спільними зусиллями вести боротьбу проти ліберальних демократій. Закінчення війни створило в світі якісно нову політичну ситуацію, а це знайшло своє відображення в характері досліджень тоталітаризму. З одного боку, перестали існувати фашистський і нацистський режими, з формуванням яких і був пов'язаний в першу чергу генезис концепції тоталітаризму, а з іншого боку виникла жорстка конфронтація колишніх союзників антигітлерівської коаліції. Ця ситуація сприяла широкому розгортанню досліджень тоталітаризму в кінці 40-х - на початку 50-х рр. на Заході і, перш за все, в США. Саме з тих пір у свідомості широких прошарків населення великих капіталістичних держав міцно закріпились асоціації Радянської держави з поняттям "тоталітаризм".

Найбільш переконливе обґрунтування спорідненості сталіністського різновиду тоталітаризму з його нацистською версією ми знаходимо в книзі Ханни Арендт "Походження тоталітаризму"⁶. Авторка порівнює Радянську Росію 1934-1937 років і нацистську Німеччину 1941-1945 років. Але було б несправедливо ставити на одну площину порівняння цих двох періодів і типів терору та режимів у цілому. Відмінності і схожості двох різновидів тоталітаризму безсумнівні, риси подібності надто помітні, щоб розглядати їх як чисту випадковість. З іншого боку, відмінності в ідеях та ідеологіях занадто очевидні, щоб схилитися до думки про докорінну схожість обох тоталітарних утворень першої половини ХХ століття. Схожість чи протилежність режимів можуть виражатися більш яскраво в залежності від багатьох міркувань. Думається, що однозначну відповідь отримати ніколи не вдасться, оскільки нацистський режим у Німеччині не мав стільки часу для розвитку, скільки часу історія відпустила сталіністському режимові. Нацистському режиму було відпущено лише шість років мирного життя, з 1939 року держава була втягнута у військову авантюру, яка і визначила її подальшу долю.

Загальновідомо, що фашизм і націонал-соціалізм, що були встановлені в Італії та Німеччині між двома світовими війнами, безумовно, не становили собою єдиної форми тоталітаризму. В іншому виді фашизм існував в Іспанії та Португалії, але під тиском антифашистських революцій, демократичних сил у національних і міжнародному масштабах він був замінений буржуазною демократією. Виділення фашизму з тоталітарного угруповання відкрило можливості для порівняльного аналізу його варіантів і в кінцевому рахунку для його типології. У своїй монографії "Фашизм в його епоху" німецький історик Ернст Нольте⁷ будує типологічну шкалу фашизму: найнижча шкала - авторитаризм, верхня - тоталітаризм і дві проміжні. Нижня шкала, чи як говорить Нольте, нижній полюс, - це ще не фашизм. Верхнього ж, тоталітарного полюсу, досягають тільки радикальні форми фашизму. Між цими двома полюсами знаходяться "ранній" і "нормальний" фашизм. Усе це конкретизується таким чином: "Між полюсами авторитаризму й тоталітаризму тягнеться дуга від режиму Ю.Пілсудського через

політичний тоталітаризм фалангістської Іспанії до всеохоплюючого в тенденції тоталітаризму Б.Муссоліні і А.Гітлера⁸. Проте ступеня радикального фашизму в повній мірі досягнув тільки німецький націонал-соціалізм, тоді як італійський фашизм зупинився на середній чи "нормальній" позиції в типологічному ряду фашизму. На думку Е.Нольте, нацизм є модифікацією й загостренням ознак, які спостерігалися, наприклад, уже в "Аксьон франсез" (створена в останні роки XIX століття у Франції праворадикальна націоналістична організація, яку очолював публіцист Ж.Моррас (1868-1952). Організації були притаманні монархічні й антисемітські погляди, в 1940-1944 рр. вона співпрацювала з нацистськими окупантами) і італійському фашизмі.

Можна повністю погодитися з І.Фестом у тому, що радикальність фюрера третього рейху надавала особливої радикальності нацизму в цілому⁹. Але ступінь радикальності того чи іншого варіанта фашизму залежить від співвідношення в ньому екстремізму низів і верхів. Це ключова типологічна особливість фашистської моделі тоталітаризму в порівнянні з комуністичною, в якій однозначно домінує екстремізм низів, а попередні панівні класи відразу ж фізично усуваються. Всередині ж нацистської чи фашистської моделей тоталітаризму ситуація складніша. Наприклад, у франкістській Іспанії традиційна еліта виявилася набагато сильнішою від фашистської партії-фаланги. Сам Ф.Франко стояв ближче до традиційного типу військового диктатора, ніж до тоталітарного вождя. В Іспанії тоталітарний режим фактично не сформувався і далі авторитаризму з фашистськими рисами справа не пішла, що й полегшило еволюційний перехід іспанського суспільства до парламентської демократії. В Італії склалася нестійка рівновага між старою й фашистською елітами, а сам Б.Муссоліні вагався між ролями Цезаря і тоталітарного диктатора. І тільки в Німеччині нацистська модель тоталітаризму досягла радикальної стадії завдяки як своєму фюрерові, так і масовому базису, який слугував А.Гітлеру своєрідним аккумулятором екстремістської енергії, і поряд з цим він сам отримував від нього ще сильніший зворотний імпульс. Крім цього, слід підкреслити, що нацистська партійно-державна верхівка несла в собі значно сильніший екстремістський заряд, ніж їх італійські чи іспанські колеги. Своєрідна сліпота німецької консервативної еліти, яка вимостила А.Гітлеру шлях до влади, була не стільки причиною, скільки наслідком екстремізму верхів, обумовленого як історично, так і ситуаційно спалахом "великого страху" перед більшовицькою експансією й іншими наслідками першої світової війни¹⁰.

Перші спроби класифікації тоталітарних режимів були здійснені П.Дракером, вони призвели до появи групи робіт К.Фрідріха¹¹ та відомого своїми антикомуністичними поглядами політолога з Гарвардського університету З.Бжезинського¹², в яких дається визначення тоталітарних режимів на основі шести критеріїв. У наступній літературі немарксистського спрямування ці критерії отримали назву "тоталітарного синдрому"¹³ й принесли авторам широке визнання в наукових колах Заходу. Ось ці критерії: 1) офіційна ідеологія, яка охоплює всі життєво важливі аспекти людського існування й підтримується усіма громадянами суспільства. Ця ідеологія містить у собі хіліастичний заклик, який ґрунтується на категоричному неприйнятті існуючих у старому світі порядків і згуртуванні в ім'я побудови нового світу, якщо буде така необхідність - навіть шляхом насилля; 2) єдина масова партія, яка очолюється, як правило, однією людиною, диктатором і вбирає в себе відносно невелику частину населення (до 10%). Ця партія організована за олігархічним принципом і, як правило, або стоїть над бюрократичною державною організацією, або повністю з нею злита; 3) система терористичного поліцейського контролю, що підтримує партію і здійснює контроль над нею в інтересах її вождів, система контролю, який спрямований не тільки проти "ворогів" режиму, але також і проти довільно вибраних у структурі громадянського суспільства класів, груп, прошарків, окремих громадян; 4) технологічно обумовлений майже повний контроль партії над усіма засобами масової інформації: пресою, радіо, кіно; 5) повний контроль партії над збройними силами держави; 6) централізоване керівництво всією економікою посереднією бюрократичної координації її раніше незалежних складових частин; аналогічне керівництво більшістю інших суспільних організацій¹⁴.

Напевно, автором "тоталітарного синдрому" необхідно вважати в більшій мірі К.Фрідріха, ніж З.Бжезинського, оскільки перші 5 пунктів були викладені ним раніше на спеціально присвяченій тоталітаризму конференції Американської академії мистецтв і наук¹⁵. Поряд з цим важко позбавитися враження, що "тоталітарний синдром" викладений так, ніби висновок про схожість фашизму, нацизму й сталінізму був зроблений авторами ще до того, як вони взяли за обробку емпіричних даних. У всякому разі, вони обходили увагою чи проявляли лише периферійний інтерес до того,

що відрізняло більшовицьку систему від фашизму та націонал-соціалізму, а також і до того, що було спільним для фашизму, нацизму й буржуазно-демократичних держав. Звідси випливає логічне питання: чи достатньо в такому випадку "синдрому" для того, щоб постулювати подібність державного й суспільного ладу фашистської Італії, гітлерівської Німеччини, сталінського СРСР. Якщо розглянути уважно шість ознак "тоталітарного синдрому", то можна легко помітити, що перші п'ять із них відносяться до галузі політики й ідеології, і тільки шоста - до економічної сфери, але й вона не відображає всіх якісних параметрів останньої. Якщо ж говорити про соціальні, національні, історико-культурні фактори, то вони просто залишилися за рамками схеми. Отже, правильніше було б говорити про прикладення "синдрому" не до типів суспільств у трьох тоталітарних державах (і не до суспільств взагалі), а до їх політичних систем. Адже якщо позбавити будь-яку суспільну типологію її соціально-економічного аспекту, то вона девальвується, як мінімум, на 50%. Якщо проаналізувати п'ятий (контроль з боку держави над збройними силами) та шостий критерії (державне управління економікою), то самі автори констатували, що ці критерії можуть бути притаманні і конституційним системам, тобто ліберальним демократіям. Так що в цьому відношенні позиція "тоталітарного синдрому" зовсім позбавлена змісту. Важливе навантаження в концепції К.Фрідріха і З.Бжезинського несе наявність офіційної ідеології з тими характеристиками, які були викладені вище: всеохоплюючим її розподілом і спрямуванням на революційну реорганізацію суспільства, а потім і всього світу. По-справжньому суттєвим тут виступає лише другий момент, він суттєво відрізняється в нацистсько-фашистській і більшовицькій ідеологіях. Після смерті Й.Сталіна і особливо після XX з'їзду КПРС "тоталітарний синдром" був підданий серйозному випробуванню на концептуальну міцність. Одним із перших західних політологів, хто зрозумів неадекватність пояснення радянського суспільства з позицій незмінної тоталітарної моделі був сам З.Бжезинський, який виклав цю думку в статті "Тоталітаризм і раціональність"¹⁶.

Протягом 60-70-х рр. критика концепції тоталітаризму немарксистськими вченими стала настільки ж типовим явищем, як раніше прихильність до неї і її відстоювання. Такі авторитетні радянологи як І.Дейчер¹⁷, Р.Такер¹⁸, А.Інкельс¹⁹ практично одноголосно вказували на те, що концепція тоталітаризму не дозволяє розгледіти всю багатоманітність соціально-історичних явищ і зв'язків, зводить зміст і механіку історичного процесу до діяльності окремих політичних угруповань і діячів, зокрема, показує радянське суспільство незмінним соціальним організмом. Аналогічні думки знаходимо в таких західних дослідників як Ч.Джонсон²⁰, У.Уелш²¹, Г.Гласнер²², А.Кун²³, Т.Джонс²⁴, Дж.Хаф²⁵, А.Даллін²⁶. Були піддані сумніву і основні постулати концепції тоталітаризму. Перш за все дослідники вирішили, що ті риси, які Х.Арендт, К.Фрідріх і З.Бжезинський поклали в основу концепції тоталітаризму: наявність тоталітарного лідера, який володіє необмеженою владою, використання масового терору - або вказують на крайню обмеженість тоталітаризму в часі і просторі, або можуть бути віднесені лише до якогось "чистого", "абсолютного" типу тоталітарного режиму. Далі виникло питання: чи можна віднести ту чи іншу державу до розряду таких режимів в силу існування в ній однопартійної системи? Це питання було поставлене на семінарі західних радянологів у Лондонській школі економіки й політичних наук у травні 1966 року. Відповіді, які дали на це питання Р.Арон і Р.Дарендорф²⁷, були суперечливими. Але якщо виникнення тоталітаризму пов'язується з наявністю масових рухів і технологічних можливостей впливу на масову свідомість, і при цьому не ставиться в залежність від кількості партій, тоді напрошується підтвердження висновку про можливість генезису тоталітаризму всюди, де є сильні масові політичні партії, впливова преса, радіо, телебачення, добре навчена поліція і армія. Відомий французький соціолог Ж.Еллюль заявляв, що технократія неминує веде до тоталітаризму. Більше того, деякі західні автори побачили "узагальнюючу функцію концепції тоталітаризму" в тому, що вона допомагає зрозуміти "стан сучасної людини взагалі"²⁸. У другій половині 60-х рр., коли критика концепції тоталітаризму набула значного розмаху, вона викликала двояку реакцію в західній політології: по-перше, було прагнення суттєво видозмінити її, позбавити найбільш сумнівних постулатів, і, по-друге, бажання відстояти її основи. Дехто прагнув замінити термін "тоталітаризм" словосполученням "тоталітаризм без терору", "зрілий тоталітаризм" чи навіть "освічений тоталітаризм"²⁹. Певна група західних політологів почала використовувати термін "авторитаризм" для характеристики соціалістичних країн, але поряд з цим вони повністю не відмовлялися від концепції тоталітаризму, лише звужували просторово-часову сферу її застосування³⁰.

У кінці 70-х на початку 80-х рр. терміни "тоталітаризм" і "тоталітарна держава" настільки міцно закріпились в лексиконі і при тому в масовому лексиконі значно сильніше, ніж у науковому, що в переважній більшості випадків засоби масової інформації за кордоном використовували саме їх, коли виникала необхідність охарактеризувати СРСР і більшовицьку систему, оскільки на відміну від італійського фашизму й німецького нацизму ця модель продовжувала існувати. У цьому контексті цікавою є позиція Л.Шапіро³¹. На його думку, концепція тоталітаризму повністю зберігала свою наукову адекватність тільки для характеристики фашизму, нацизму і сталінізму. Як в Італії, так і в Німеччині, створені режими були справою рук однієї людини, яка завоювала владу і утримувала її протягом деякого часу, а потім ці режими гинули, зазнавши поразки у війні. У випадку з СРСР Й.Сталін успадкував владу, завойовану В.Леніном, а після смерті Й.Сталіна в березні 1953 року в радянському режимі сталися певні зміни. Тому пошук загальних рис для характеристики всіх трьох режимів повинен бути стосовно СРСР обмежений сталінською епохою³². Л.Шапіро розкритикував "тоталітарний синдром" К.Фрідріха і З.Бжезинського і запропонував свої п'ять ознак тоталітарного режиму: 1) наявність вождя; 2) законність і порядок, підкорені вождю; 3) контроль над мораллю і особистим життям громадян; 4) постійна мобілізація населення на реалізацію поставлених урядом цілей; 5) легітимність режиму, яка випливає з підтримки його масами³³. І в даному випадку простежується непослідовність Л.Шапіро. Засумнівавшись у можливості використання тоталітарної концепції для характеристики радянського суспільства до і після панування сталінізму, він вилучає з "тоталітарного синдрому" репресії й терор. Але якщо на місце терору ставиться контроль і мобілізація мас, то це якраз допомагає "дотягти" концепцію до сучасності.

Спроби внести корективи в концепцію тоталітаризму стимулювалися піднесенням консерватизму на рубежі 70-80-х рр. XX ст. Одну з таких спроб у найбільш розгорнутому вигляді здійснив професор Університету Раттерса (США) М.Кертис. Він визначив тоталітаризм як "специфічний тип сучасного режиму в епоху масової демократії, який тримає населення під контролем за допомогою різноманітних засобів, особливо терору"³⁴. Тоталітарні режими сучасності відрізняються від аналогічних систем минулого тим, що вони більше спираються на підтримку мас і масові рухи, а не на економічні та політичні рухи. Після двох десятиліть дискусій про те, що ж таке тоталітаризм, цих загальних постулатів було явно мало, щоб внести повну ясність у це питання. Тому М.Кертис, взявши за основу "тоталітарний синдром" К.Фрідріха і З.Бжезинського, вибудував цілий каскад критеріїв тоталітаризму, які включали в себе 13 позицій: 1) офіційна ідеологія, спрямована на побудову політичного й соціального порядку і створення нового типу особистості; 2) монополія на контроль за особистим життям індивідів з метою забезпечення тоталітарного конформізму; 3) терор і політична поліція; 4) ієрархічна однопартійна система; 5) підміна особистих інтересів суспільними; 6) централізація влади, недопущення опозиції і плюралізму думок; 7) безконтрольність вищої влади; 8) контроль над засобами масової інформації та освітньою системою з метою мобілізації громадян; 9) відсутність "справжніх" вільних виборів; 10) монопольний контроль над озброєнням та збройними силами держави; 11) відмова громадянам у вільному виїзді за кордон; 12) централізована планова економіка з контрольованим споживанням; 13) особиста диктатура вождя³⁵. Ще один критерій тоталітаризму ввів У.Лекер. Він допускав, що будь-який режим, який отримав на виборах 99% голосів, є за визначенням тоталітарним³⁶. М.Кертис зробив спробу простежити етапи формування тоталітарних режимів в Італії, Німеччині й СРСР. Зародження тоталітарної влади у фашистській Італії він датує 1924 роком (були прийняті обмеження свободи друку), у Німеччині - тільки з лютого 1933 року (був прийнятий закон, що дозволяв арештовувати за підозрою в підривній діяльності), а в Радянському Союзі - з розпуском Установчих зборів у січні 1918 року і "червоним терором". З концепції М.Кертиса випливає, що тоталітаризм виникає разом з усупільненням (чи одержавленням) власності на засоби виробництва, чого, як відомо, не було ні у фашистській Італії, ні в нацистській Німеччині.

У загальних рисах можна погодитися з підходом до аналізу тоталітаризму в XX столітті, який запропонував відомий німецький історик і політолог К.Д. Брахер у книзі "Тоталітарний досвід"³⁷. Як синтезований висновок з роботи згаданого автора, можна запропонувати комплексний розгляд трьох фаз чи аспектів тоталітаризму: 1) унітарна ідеологія; 2) масовий народний рух; 3) жорстокий диктаторський, репресивний режим, що прагне до тотального панування й контролю над суспільством і особистістю (група авторів колективної монографії "Тоталітаризм в Європі XX століття: 3 історії ідеологій,

рухів, режимів і їх подолання”³⁸, що побачила світ у Росії в 1996 році, вважає, що вищезгадані фактори логічно буде доповнити фактором подолання тоталітаризму й авторитаризму, переходу до створення (чи поновлення) ліберально-демократичного, плюралістичного ладу - прим. автора).

Цікаве пояснення суті тоталітарного феномену дав відомий французький політолог і філософ Реймон Арон у своїй праці ”Демократія і тоталітаризм”³⁹. Як і всі соціальні явища, тоталітаризм, у залежності від точки зору спостерігача, може характеризуватися рядом ознак. Автор виділяє п’ять: 1) тоталітаризм виникає в рамках режиму, який надає якій-небудь одній політичній партії монопольне право на політичну діяльність; 2) дана партія має на озброєнні ідеологію, якій вона надає статусу єдиного авторитету, а в подальшій діяльності - і офіційної державної істини; 3) для розповсюдження офіційної істини держава наділяє себе виключним правом на силовий вплив і на засоби переконання. Держава і її представники керують усіма засобами масової інформації: радіо, телебаченням, друком; 4) більшість видів економічної і професійної діяльності підлягають державному впливу і стають її часткою. Оскільки держава невід’ємна від своєї ідеології, то майже на всі види діяльності накладає свій відбиток офіційна істина; 5) у зв’язку з тим, що будь-яка діяльність стала державною, підпорядкованою ідеології, будь-яка погіршність у господарській чи професійній сфері відразу ж перетворюється в погіршність ідеологічну. Як результат - політизація й ідеологізація всіх можливих погіршень окремого громадянина і, як заключний акорд - терор, одночасно поліцейський і ідеологічний⁴⁰.

Ніколи не можна задовольнятися порівняльним соціологічним аналізом, якщо є бажання з’ясувати відносні масштаби схожості і відмінностей, завжди потрібно брати до уваги і два інші положення (методи): історію та ідеологію. Як відомо, з історичної точки зору радянський режим був породжений революційною волею, що базувалась і надихалась гуманістичним ідеалом. Мета полягала у створенні найгуманнішого у світі суспільства, яке коли-небудь знала історія, де більше не було б класів, а однорідність суспільства сприяла б взаємному зближенню громадян. Але під час руху до абсолютної мети режим ніколи не соромився у виборі засобів (у першу чергу - недемократичних), адже, на думку більшовиків, тільки насилля могло привести до бездоганно позитивного суспільства, і пролетаріат вів проти капіталізму нещадну боротьбу.

Вивчаючи методи фашистської держави в Італії, НСДАП і ВКП(б), можна констатувати той факт, що коли партія вождистського типу присвоює собі право на необмежене насилля проти своїх ворогів у державі, де вона в даний момент знаходиться в меншості, вона прирікає себе на тривале застосування насилля, а це веде до перетворення насилля в основний засіб здійснення політики.

З історичної точки зору народження фашистського та нацистського режимів визначалося волею, відмінною від більшовицької. Причиною появи перших двох режимів було прагнення відродити велич колишньої Римської імперії чи моральну єдність Німеччини і, в більш широкому плані, - прагнення розширити територію обох тоталітарних утворень, а це означає ведення загарбницької війни. Тут немає нічого оригінального: в ХХ столітті часто відбувається повернення до планів і ілюзій цезарів. Після вдалого походу фашистів на Рим та після приходу нацистів до влади італійське й німецьке життя поступово ”фашизується та корпоратизується”, а основна хвиля терору припадає на роки другої світової війни. Може виникнути спокуса сказати, що терор пояснювався самою війною, але навряд чи сам факт відповідає такому поясненню. Символом гітлерівського терору можна вважати знищення 6 мільйонів євреїв у розпал війни, між 1941 і 1944 роками. Це тотальне винищення цілого народу в порівнянні з цілями війни таке ж ірраціональне, як і велика чистка в порівнянні з цілями сталіністського режиму. Вищезгаданий акт терору немає рівних у сучасній історії і практично незрівнянний ні з чим в історії взагалі. Не можна сказати, що в минулому не було масових убивств, але ніколи в ході людської цивілізації один державний діяч не приймав холоднокровно рішення про конвеєрне знищення шести мільйонів громадян⁴¹. Мета нацистської партії полягала в тому, щоб перекроїти расову карту Європи, знищивши цілі народи, названі нею чи неповноцінними, чи расово відсталими, і забезпечити перемогу народу, який вважав себе вищим у расовому відношенні порівняно з іншими. То був терор, і передбачити його було ще важче, ніж терор, що звалився на голову радянських громадян, цілі якого - і це особливо важливо - інші. Мета терору в СРСР - створення суспільства, яке б повністю відповідало визначеному ідеалу, тоді як для А.Гітлера винищення людей було важливе саме по собі. Ось чому, переходячи від історії до ідеології, французький

політолог Р.Арон вважає (і з ним важко не погодитися), що ця відмінність двох видів терору вирішальна, якими б не були риси схожості. Вона стає вирішальною завдяки ідеї, яка надихала на кінцевий результат кожен з тоталітарних систем: в одному випадку завершальним етапом виявляється трудовий табір, в іншому - газова камера. В одному випадку діє воля до побудови нового режиму і створення нової людини ('радянський народ') і для досягнення цієї мети використовуються будь-які засоби; в іншому випадку проявляється прямо-таки диявольська воля до винищення певної 'псевдораси'. Щоб коротко викласти зміст цілей, які ставили перед собою обидва тоталітарні утворення, Р.Арон пропонує два формулювання: говорячи про цілі сталінської системи, він нагадує відому думку Б.Паскаля з його 'Думок': 'Хто хоче уподібнитись ангелу, уподібнюється звірю'. З приводу гітлерівської системи він сказав: 'Людині немає необхідності хотіти уподібнитися хижому звіру, бо занадто легко це їй вдається'⁴².

Реймон Арон спробував класифікувати тоталітарні режими, по-перше, протиставивши їх конституційно-плюралістичному режиму, а по-друге, прагнучи виділити риси схожості і специфічності в рамках самих тоталітарних утворень. Так, іспанський режим, на думку французького дослідника, скоріше протилежний плюралізму партій, а не конституційності, нацистській моделі тоталітаризму властиве заперечення багатопартійності при заохоченні революційної партії, яка ототожнює себе з державою. Сталіністський режим в СРСР теж вороже ставиться до багатопартійності і доброзичливо - до революційної партії, але ця партія, що монополізувала владу, ставить перед собою мету згуртувати суспільство в єдиний клас. Для португальського режиму характерне неприйняття ідеї парламентаризму, але помітне прагнення, обмеживши повноваження держави, забезпечити незалежність різноманітних груп суспільства. Цьому режиму притаманне представництво, відмінне від парламентського. Постійне суперництво партій за реалізацію влади заборонене, але проголошується, що правителі не мають і не можуть мати абсолютної влади, що вони діють у рамках закону, моральності і релігії. Заявляючи про свою прихильність традиціоналістській ідеології, фашистський режим у Португалії прагнув усунути хвилювання, пов'язані з багатопартійністю й парламентаризмом, але при цьому намагався уникнути ототожнення суспільства з державою. Р.Арон вважав, що даний тип тоталітарного режиму прагнув до лібералізму без демократії і тому не мав можливості стати ліберальним⁴³. Що ж стосується нацистського режиму в Німеччині та фашистського режиму в Італії, то їх ріднить з португальським різновидом тоталітарного режиму заперечення демократичних ідей і парламентаризму, проте мають місце і суттєві відмінності: якщо режим А.Салазара прямував скоріше до 'деполітизації' суспільства, то режими ж Б.Муссоліні⁴⁴ й А.Гітлера⁴⁵ 'політизують', а то й 'фанатизують' вищеозначені суспільства. Якщо для режиму А.Салазара не характерна наявність державної партії, то для нацистського та фашистського різновидів тоталітаризму вона має місце.

Іспанський, італійський і німецький режими ріднить засудження того, що на їх мові звуться демократичними і ліберальними ідеями 1789 року. Усі три названі типи режимів спираються на принцип реальної влади, але теоретичне обґрунтування влади має в кожному конкретному випадку свою специфіку. Іспанський режим займає своєрідне проміжне місце: з одного боку - опора на традиціоналістську філософію, підтримка церкви, яка стверджує, що влада має неземне походження і тому не залежить від бажань громадян. З іншого боку - для нього характерна антитоталітарна спрямованість. Іспанський режим не настільки консервативний, як салазарівський режим у Португалії, йому притаманні елементи 'сучасного' фашизму, наприклад, фалангістський рух, схожий з фашистським рухом в Італії. Основою італійського режиму була наявність державної партії: він керувався теорією верховенства держави, проте італійський фашизм не настільки революційний, як німецький націонал-соціалізм. Режим Б.Муссоліні робив спроби зберегти традиційні структури, наділяючи при цьому уряд необмеженою владою, чому й сприяли ліквідація парламентських традицій і ставка на фашистську партію⁴⁶. Для сталіністської версії тоталітаризму також характерна ліквідація багатопартійності, проте даний тип режиму корінним чином відрізняється від іспанського, італійського й німецького різновидів тоталітаризму: не тільки не заперечуються демократичні й ліберальні ідеї, швидше навпаки, декларуються прагнення втілити їх у життя, усуваючи партійне суперництво. При цьому конституційно-плюралістичні режими проголошуються лише прикриттям капіталістичної олігархії. Звідси лідерами СРСР робився висновок про необхідність ліквідації олігархії і встановлення унітарного, безкласового суспільства заради дійсної свободи і справжньої демократії. Вважається, що монополія на владу однієї партії

не суперечить принципам свободи й демократії, оскільки головне в цьому режимі - його місце в історії.

Існують і інші види класифікації тоталітарних режимів. Деякі дослідники вважають, що португальський режим консервативний, він принципово відрізняється від революційних фашистського, нацистського і сталіністського режимів. З одного боку, спостерігається відновлення традиційного суспільства, де держава відіграє обмежену, проте абсолютну роль, з іншого - революційні партії, держава партійного типу, тобто злита з партією. У даній класифікації три революційні системи протиставляються консервативній⁴⁷.

Існує ще один можливий варіант класифікації тоталітарних утворень XX ст. В його основу покладені ідеології. У цьому випадку іспанський, португальський, фашистський і нацистський режими протиставляються режиму Й.Сталіна в СРСР. Генерала Ф.Франко, А.Салазара, Б.Муссоліні й А.Гітлера об'єднує те, що вони рішуче відкидають ліберальні, демократичні ідеї. Авторитарно-консервативні чи революційно-фашистські режими не сприймають ідеалів 1789 року і раціоналізму. У цьому випадку режим, який претендує на роль спадкоємця конституційно-плюралістичних режимів, протиставляється режимам А.Салазара, Ф.Франко, Б.Муссоліні і А.Гітлера, котрі ці системи заперечують. Португальський режим - неідеалістичне заперечення конституційно-плюралістичного режиму, сталіністський режим претендує на заперечення діалектичне, тобто на спроби одночасного заперечення і збереження різноманітних його елементів.

І, нарешті, у відповідності з ще однією класифікацією, ніякі два режими не можуть об'єднатися проти третього: кожний з трьох є втіленням особливої ідеї⁴⁸.

Будь-який з названих режимів визначається тим, як усталені соціальні відмінності поєднуються з єдиною політичною волею. Іспанський режим допускає відмінності на рівні сімей, професійних груп, регіонів. Єдність політичної волі підтримується сильною, але не безмежною у своїх прерогативах державою. Нацистський режим у Німеччині та фашистський в Італії проповідують національну чи расову єдність, в основі якої лежить однопартійна система. Це робиться для того, щоб подолати неоднорідність суспільства, обумовлену індустріальною цивілізацією. У відповідності з поглядами фашистів і націонал-соціалістів, класи можуть викликати розпад соціуму, тому якась одна група повинна ліквідувати цю неоднорідність суспільства і утвердити (якщо буде необхідність, то й силою) єдність суспільної і державної волі. Що ж стосується сталіністської моделі тоталітаризму, то вона декларує думку, що причини зіткнення класів слід шукати в економіці. З ліквідацією класових відмінностей і антагонізмів у суспільстві запанує єдність. Керувати державою буде єдина партія, адже антагоністичних класів у суспільстві більше не буде.

Деякі дослідники робили спроби виявити диференційовані рівні тоталітарності. Так, С.Андрескі охарактеризував Радянський Союз початку 50-х років як тоталітарну державу, близьку до стопроцентного "чистого" типу; третій рейх був, на його думку, тоталітарним на 85% на початку другої світової війни, і на 95% - на кінець війни; режим Б.Муссоліні взагалі досяг лише 55% рівня тоталітарності. При цьому головним критерієм тоталітаризму С.Андрескі вважав ступінь збереження незалежних політичних та громадських організацій в державі⁴⁹.

Існує також точка зору, яка виводить тоталітаризм з марксистської теорії усупільнення. Польський філософ Л.Колаковскі, вважає, що тільки система, яка ліквідувала приватну власність, може служити фундаментом справжньої тоталітарної диктатури. А якщо так, то тоталітаризм - синонім не фашизму чи нацизму, а комунізму в його сталіністському варіанті⁵⁰.

На початку 90-х рр. XX ст. звернення до цієї теми або становили собою марксологічно адаптовані інтерпретації хрестоматійних західних підходів (за винятком оригінальних робіт М.Афанасьєва⁵¹, Ю.Давидова⁵², А.Новікова⁵³, М.Симонова⁵⁴), або демонстрували спроби надати феномену тоталітаризму нового позачасового пояснення вже на вітчизняному ґрунті (О.Салмін⁵⁵, С.Кара-Мурза⁵⁶, В.Льїн⁵⁷, Ю.Борисов⁵⁸, О.Голубев⁵⁹, С.Ефіров⁶⁰), незважаючи на те, що на безперспективність подібних пошуків раніше справедливо звертали увагу А.Мігранян⁶¹ і М.Чешков⁶².

Уже з самого початку свого існування тоталітаризм ототожнювався з націонал-соціалізмом і сталінізмом, які розглядалися дослідниками як два його відгалуження. У 1992 році побачила світ стаття доктора історичних наук К.Гаджієва "Тоталітаризм як феномен XX століття", де автор головну увагу приділяє концептуальним і типологічним аспектам у порівняльному аналізі основних компонентів і характеристик лівого "марксистсько-ленінського" і правого "фашистського" варіантів тоталітаризму⁶³. Якщо

марксизм-ленінізм виник як реакція проти буржуазно-ліберальної демократії, то націонал-соціалізм виник як реакція як проти останньої, так і проти марксистсько-ленінського інтернаціоналізму.

Існує досить популярна і стійка думка, згідно з якою радянська комуністична імперія на Сході Європи і нацистський тоталітарний режим на Заході кореняться в національно-історичних традиціях Росії та Німеччини і за своєю суттю є продовженням історії цих держав у нових умовах⁶⁴. А.Гітлер і його прихильники любили виставляти свої ідеї і плани як повернення до історії минулого, як відновлення перерваного ланцюга історії. Так, розглядаючи як вихідну позицію третього рейху період, коли німці відтіснили слов'ян на схід, А.Гітлер стверджував: "Таким чином, ми, націонал-соціалісти... починаємо там, де закінчили битву шість століть назад. Ми призупинимо безкінечну міграцію німців на південь і захід, і звернемо наш погляд на землі, які знаходяться на сході (коли заходила мова про життєвий простір у Європі, йшлося перш за все про територію СРСР)"⁶⁵.

Обидва тоталітарні втілення не просто робили ставку на одне з двох положень (розвиток і творення нового, з одного боку, та збереження зв'язку з минулим - з іншого боку), але наполягали на його всеохоплюючому формуванні за рахунок повного зруйнування існуючого світу "до основи" і побудови на його уламках нового світу у відповідності зі штучно сконструйованими моделями.

Фашизм і націонал-соціалізм з їх культом сили, тріумфом генетично "чистих" народів обґрунтували необхідність збройної агресії одних держав проти інших, спираючись при цьому на ніцшеанство і соціальний дарвінізм. У комуністичному ж світогляді акцент завжди ставився на рівні права народів і незборимість ідей, що лежать в основі комуністичного суспільства (проте практика була далекою від теорії)⁶⁶.

Німецький історик Е.Нольтке вважає, що комунізм і нацизм як політичні течії за своєю суттю тотожні і різняться лише в нюансах⁶⁷. Французький історик і політолог Ф.Фюре у книзі "Минуле однієї ілюзії"⁶⁸ стверджує: "Більшовизм і фашизм виникли один за одним, породжували і наслідували один одного, боролись один з одним, але спочатку вони народилися в одних умовах: в умовах війни; вони - породження однієї історії". І далі: "Більшовизм і фашизм досягли свого втілення в неординарних особах.. Виключимо з історії особу Леніна і не буде Жовтня 1917 року. Заберемо Муссоліні - і післявоєнна Італія піде іншим курсом. Гітлер, керуючись згубним бажанням автономії, почав впливати в життя програму "Майн кампф". Те ж саме можна сказати і про четвертого диктатора, Сталіна, без якого не було б "соціалізму в окремо взятій країні", а отже, і "сталінізму"⁶⁹.

Проте правда полягає і в тому, що завдання, які постали перед державами, були різними, відмінними були й ідеології. Так, у О.Зінов'єва читаємо: "Хоч би як прагнули антикомуністи ототожнити комунізм з націонал-соціалізмом гітлерівської Німеччини, світ поставився до цього без особливого захоплення. Надто вже брутальною тут є фальсифікація реальної історії"⁷⁰. Продовжуючи цю думку, один з авторів колективної монографії "Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку" відомий в Україні філософ і політолог Ф.Рудич зазначає: "Фашистські режими в Італії і Німеччині виходили із необхідності реформувати і, зрештою, зміцнити владу монополістичної буржуазії, яка підтримувала ці режими. Нацизм своїм приходом до влади завдячував монополістичному капіталу, основною соціальною базою фашизму була дрібна буржуазія. Підґрунтя фашистської ідеології - спотворена інтерпретація філософії життя, зокрема, ніцшеанської ідеї надлюдини, що була поставлена на службу расизму і геноциду, культу привілейованої нації, якій повинні бути принесені в жертву всі інші нації. Цими основоположними принципами визначалась як внутрішня (соціальна демагогія, масові репресії, концентраційні табори), так і зовнішня (геноцид та обернення в рабство всього людства заради процвітання однієї нації) політика. При цьому А.Гітлер вважав: "...боротьба за світове панування триває між двома націями - між німцями та євреями. Все інше - обман зору"⁷¹. Метою державної політики в Радянському Союзі було утвердження суспільного устрою на основі ліквідації приватної власності на засоби виробництва і звільнення трудящих від гніту капіталу. Провідні принципи комуністичної ідеології - рівність, колективізм, соціальна справедливість, інтернаціоналізм - визначали і внутрішню (побудова безкласового суспільства, ліквідація відмінностей між містом і селом, розумовою і фізичною працею), і зовнішню (перемога світової соціалістичної революції) політику. У країні було проведено масштабну індустріалізацію, високого рівня досягли наука, освіта, культура, освоєння космосу, задовольнялись елементарні життєві

потреби переважної більшості людей. Держава відбила гітлерівську агресію. На жаль, здійснювалося все це протягом значного періоду розвитку суспільства методами, які набрали брутального, насильницького характеру. Капіталістичні форми відчуження були замінені новими, проте праця так і не перетворилась у першу життєву потребу, а залишилася засобом для існування, до абсурду з трагічними наслідками було доведено ідею класової боротьби⁷².

Колектив авторів вищезгаданої монографії вважає, що слід диференційовано підходити до характеристики суспільного ладу в Радянському Союзі як тоталітарного протягом усього періоду його існування. Час воєнного комунізму, весь сталінський період можна характеризувати як тоталітарний. Коли ж при владі був М.С.Хрущов, доперебудовний устрій скоріше можна визначити як авторитарний режим. Як зазначав професор Каліфорнійського університету Р.Д.Андерсон, "напівприлюдне засудження Хрущовим репресій проти його соратників-комуністів стало кульмінаційним пунктом процесу демонтажу поліцейської держави в державі, яка бере свій початок з 1953 року... Погляд на радянське суспільство як на тоталітарне тягне за собою надмірну готовність принести в жертву багато з його досягнень"⁷³.

Спробу подолання підходу до фашизму як до лайливого ярлика і тільки здійснив російський дослідник О.Гліваковський. Він вважає, що цей ярлик навішують, перш за все, на політичні рухи, партії і навіть групи, що "виступають з програмою російського відродження, чи які прагнуть хоч як-небудь захистити російський народ"⁷⁴. Розглядаючи явище фашизму в декількох вимірах, автор, зокрема, говорить про те, що ідеології марксизму і нацизму у своїх сутнісних характеристиках "повністю протилежні"⁷⁵.

Сумбурними й незрозумілими виглядають роздуми іншого російського дослідника фашизму Е.Самойлова, який претендує на системне вивчення проблеми фашизму і його конкретно-історичних різновидів. Автор веде суперечку з висновками Ж.Желева⁷⁶ про те, що фашизм і комунізм становлять собою дві моделі тоталітаризму. У своїй книжці "Загальна теорія фашизму"⁷⁷ він пише, що така точка зору "є однією з найбільших помилок нашого часу і відображає в собі обман, до якого колись вдався Сталін, і який проявляється і сьогодні. Ж.Желев абсолютно справедливо виводить рівень тоталітарності суспільства з рівня централізації влади в руках правлячого прошарку... Цей більш високий рівень був досягнутий за рахунок практично повного підкорення економіки політичною владою, чого в таких масштабах не спостерігалось навіть у нацистській Німеччині... Тоді можна зробити висновок, що комуністичний режим Сталіна був більше фашистським, ніж режим Гітлера, і від цього "непорозуміння" не рятує навіть використання в даному контексті родового поняття "тоталітаризм"⁷⁸.

Цікаву типологічну шкалу фашизму запропонував німецький історик і соціолог Армін Мілер у своїй брошурі "Фашизм як стиль": 1) фашизму, на відміну від тоталітаризму, не властива бюрократична диктатура, йому притаманний, швидше всього, індивідуалізм і персоналізм; 2) на відміну від націонал-соціалізму, який виносить на перший план національну і расову ідею, фашизм тяжіє до авангардних і стрімких рішень, індивідуального героїзму; 3) фашизм відрізняється від класичного консерватизму своєю революційною спрямованістю; 4) реальний фашизм не має нічого спільного з соціалізмом радянського зразка, оскільки для нього не характерна ні націоналізація засобів виробництва, ні індустрія масового подавлення, насильницьке переселення народів, тощо; 5) для фашизму не є характерним расизм у будь-яких його формах; серед факторів, що інтегрують народ, він виділяє державу, професійну спільку, артілю тощо; 6) фашизм негативно ставиться до будь-яких проявів буржуазної ідеології і взагалі "духу капіталізму"⁷⁹.

Звичайно, автор має право на обґрунтування власного бачення проблеми, проте в публікації дуже виражена штучність і некоректність ряду "водорозділів", які він проводить між безсумнівно схожими явищами. Не можна погодитися з його прагненням "розвести" фашизм з тоталітаризмом.

Серйозну спробу класифікації різновидів фашизму здійснив В.Лепехін. Він відштовхувався від факту наявності в сучасній Росії трьох видів фашизму: 1) "комунофашизму", представленого лівим екстремізмом комуністичного спрямування на зразок "Трудової Росії", ВКП(б) і т. п. організацій; 2) нацизму, виразником ідей якого є "Російська національна єдність" і, частково, Національно-республіканська партія М.Лисенка; 3) "демофашизму", до представників якого автор відносить радикально настроєну частину демократичного табору. На думку В.Лепехіна, всіх їх об'єднує така система спільних ознак: 1) абсолютизація влади ("авторитарний централізм"); 2)

ненависть чи неприязнь до інших націй (наприклад, до євреїв чи росіян-мігрантів); 3) опора не на громадянське суспільство, а на авторитет вождя-фюрера, його волю, ієрархію бюрократії, силові структури з одного боку і на неорганізовану, маргіналізовану масу, натовп (звідки - демагогія і популізм) - з іншого; 4) боротьба як спосіб існування, пошук ворогів, насилья як засіб розв'язання конфліктів⁸⁰.

Як джерело для розгляду класичних моделей тоталітаризму першої половини ХХ століття можна використати також публікації 90-х рр. болгарських дослідників фашизму Ж.Желева⁸¹, М.Семкова⁸², югославського політолога М.Джіласа⁸³, німецьких істориків Е.Нольте⁸⁴, Х.Фолькманна⁸⁵, німецьких політологів Л.Люкса⁸⁶, К.Брахера⁸⁷, К.Лінденберга⁸⁸, англійського дослідника нацизму Н. Гудрика-Кларка⁸⁹, італійських авторів Д.Фазікелла⁹⁰, Р.Феліче⁹¹, Е.Джентіле⁹², які розглядали особливості італійської моделі тоталітаризму, та роботи сучасних російських дослідників, що зробили спробу систематизувати як світовий досвід тоталітаризму⁹³, так і досвід Східної Європи⁹⁴.

У 90-х рр. ХХ століття в деяких пострадянських республіках (зокрема, в Російській Федерації та Україні, чи за їх участю) були організовані та проведені ряд конференцій і форумів з проблем тоталітаризму взагалі та порівняння відомих тоталітарних утворень ХХ століття зокрема: так, у листопаді 1992 року в Європейській академії в Берліні відбувся російсько-німецький колоквиум з проблеми "Гітлер і Сталін: можливості і межі порівняння"; 28-29 січня 1993 року в Єкатеринбурзі пройшов науковий семінар "Демократія і тоталітаризм: європейський досвід ХХ століття"; 21-23 вересня 1993 року у Харкові відбулася міжнародна наукова конференція "Тоталітаризм і тоталітарні рухи в Болгарії, СРСР та інших країнах Східної Європи (20-80 роки ХХ століття); у травні 1994 року в Москві пройшла міжнародна наукова конференція "Політична історія на порозі ХХІ століття: традиції і новації"; у вересні 1994 року в Москві відбувся російсько-німецький діалог "Насилья в посттоталітарних суспільствах"; у січні 1995 року російська столиця приймала учасників міжнародного форуму "Фашизм в тоталітарному і посттоталітарному суспільстві: ідейні основи, соціальна база, політична активність"; у травні 1995 року у Волгограді проходила міжнародна наукова конференція "Розгром нацистської Німеччини в другій світовій війні. Долі тоталітаризму в ХХ столітті" тощо.

В українській політологічній науці також зроблені перші спроби проаналізувати тоталітаризм, проте в цілому ця проблема ще не знайшла достатнього наукового висвітлення (майже повністю відсутні публікації, присвячені порівняльному аналізу відомих тоталітарних утворень ХХ століття). Окремі аспекти цієї проблеми містяться в дослідженнях В.Безверного, А.Кудряченка, А.Трубайчука, Ф.Рудича. Більш детально розроблена проблематика проявів тоталітаризму в Україні в різних сферах суспільно-політичного і духовно-культурного життя (І.Білас, Н.Бакланова, М.Даниленко, А.Дешиця, І.Курас, С.Кульчицький, В.Кулик, М.Панчук, О.Сидоренко, Д.Табачник, Ю.Шаповал, Б.Ярош), де автори висвітлюють фабрикування справ і процесів, спрямованих на знищення українських політичних, літературних, військових, державних діячів, представників науки та культури. Поряд з цим заслуговують на серйозну увагу деякі аспекти досліджень сучасних українських учених, де містяться оригінальні підходи до проблеми модернізації і формування самобутніх демократичних моделей суспільно-політичного розвитку в країнах перехідного етапу, зокрема в Україні, які відчули на собі руйнівний вплив тоталітаризму (О.Бабкіна, А.Білоус, Є.Головаха, В.Горбатенко, І.Кресіна, О.Майборода, Ф.Рудич, В.Трипольський).

Розглядаючи сьогодні сталінізм як деформацію розвитку післяреволюційного суспільства на шляху до демократичного соціалізму (на жаль, сьогодні він можливий лише теоретично), а фашизм і нацизм - як деформацію ліберально-демократичного правління, ми не можемо не помітити, що всі системи схожі ущемленням прав і свобод людини, псевдodemократичними політичними формами, ігноруванням морально-етичних норм, підкоренням особистості партією-державою за допомогою методів примусу і терору. Але поряд з цим важко не помітити й економічних, соціальних, духовних контрастів між суспільствами, що склалися в цих трьох тоталітарних державах. Тому заслуговує уваги висновок колишніх радянських дослідників про те, що концепція тоталітаризму сприяє розчиненню фашизму як соціально-політичного явища в більш широкому контексті, який дозволяє підмінити питання про суть фашистської та нацистської моделей тоталітаризму питанням про форми здійснення їх влади⁹⁵. Якщо ж притримуватися даної логіки, можна зробити припущення, що сталінізм також втрачає свої специфічні риси при уподібненні фашизму і нацизму в загальному контексті тоталітарної теорії.

Таким чином, можна констатувати, що, **по-перше**, в останні шість десятиліть на вивчення тоталітаризму як соціально-політичного феномену взагалі та різноманітних його версій зокрема вирішальний вплив справляв і справляє взаємозв'язок трьох факторів: політико-ідеологічного, масово-психологічного і власне наукового. Останній фактор - це внутрішня необхідність західної політології і соціології дати дефініцію та виділити типологічні характеристики раніше невідомих явищ, якими, безумовно, були італійський фашизм, сталінізм в СРСР і німецький націонал-соціалізм. При цьому суспільствознавча думка на Заході проявляла властивий науці скепсис стосовно декларативного, а часом і некоректного вживання термінів "тоталітаризм" і "тоталітарний" в деклараціях політичних діячів і преси. У той же час політичний і психологічний фон підштовхував дослідників до прийняття концепції тоталітаризму як стійкої парадигми ідеологічно розділеного світу. Спокуса надати концепції тоталітаризму глобального і позачасового характеру домінувала в більшості досліджень західних політологів у 50-х рр. XX ст. і пізніше. З нею прагнули боротися прихильники концепції, які вбачали її головне призначення в тому, щоб розставити на протилежних полюсах суспільного розвитку буржуазно-демократичний лад західного зразка і Радянську державу. Зрозуміло, що ця антитеза не стала більш переконливою від екстраполяції феномена тоталітаризму на історію минулих епох. Розмивання часових меж даного явища слугувало тим вченим, котрі ставили під сумнів концепцію в цілому.

По-друге, звернення до зарубіжної історіографії розкриває ту суттєву обставину, що живучість і суперечливість самого поняття "тоталітаризм" як типологічного пов'язані з можливістю й межами його використання для порівняльної характеристики державних режимів авторитарно-диктаторського типу і режимів ліберально-демократичних, а також двох головних його підтипів: фашистського та нацистського, з одного боку, і сталіністського - з іншого. Без розрізнення цих двох площин поняття "тоталітаризм" втрачає свою продуктивність.

По-третє, детально проаналізувавши зарубіжну, колишню радянську, сучасну історіографію на теренах деяких пострадянських республік, можна констатувати, що поняття "тоталітаризм" надзвичайно політизоване та ідеологізоване, що його використання чи заперечення змінюється в залежності від міжнародної і внутрішньої кон'юнктури, інтересів і пристрастей. Так, на Заході воно пережило кульмінацію в роки "холодної війни", коли фашизм та нацизм були розгромлені, а комуністична модель продовжувала існувати і розповсюджувалася в країни "третього світу". В СРСР це поняття піднялося в зеніт в роки горбачовської перебудови. Руйнування комуністичної системи в кінці 80-х - на початку 90-х рр. викликало нове пожвавлення інтересу до даного явища і на Заході (хоч там воно не стало таким популярним, як у нас).

РОЗДІЛ II

ОСОБЛИВОСТІ СИСТЕМОТВОРЕННЯ І ПОЛІТИКО - ІДЕОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФАШИСТСЬКОЇ, БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ТА НАЦИСТСЬКОЇ МОДЕЛЕЙ ТОТАЛІТАРИЗМУ

Які ж умови сприяли тому, що в німецькому та італійському суспільствах 20-30-х років деградували ті ліберально-демократичні державно-політичні структури, які вже міцно утвердилися в цих державах, а в радянському суспільстві не визріли паростки соціалістичної демократії? Ось центральна проблема в аналізі явища, яке ми називаємо тоталітаризмом ХХ століття. Це проблема, в якій критерії та ознаки явища, масштаби і хронологічні рамки, національно-спільне і особливе, система типології ще чекають своїх терплячих дослідників. Тому автор не претендує на всебічний і всеохоплюючий аналіз поставлених питань, а прагне зробити посильний внесок у вирішення цієї безумовно актуальної і важливої наукової проблеми.

Починаючи з 30-х років ХХ ст. приводяться дві системи аргументів на користь чи заперечення можливості зблизити два втілення тоталітаризму в історії першої половини ХХ ст.: фашистську модель тоталітаризму (багато авторів і сьогодні вживають цей термін для позначення націонал-соціалізму і власне фашизму - прим. автора) і режим Й.Сталіна в СРСР. Одна система заперечує, інша ж стверджує схожість обох режимів. Ось аргументи тих істориків і політологів, які заперечують схожість вищеназваних втілень тоталітаризму: по-перше, різні джерела поповнення рядів фашистської і нацистської та комуністичної партій. Соціальні бази цих партій і справді різні: з осені 1920 року соціальну базу фашистського руху складали підприємці і торговці, які були роздратовані відмовою уряду Д.Джолітті застосовувати репресії проти робітничого руху і прагнули реваншу за страх, пережитий ними під час захоплення у них фабрик. У селі фашистська партія спиралася на землевласників, на збагатілих під час війни аграріїв і заможних селян, які прагнули приборкати рух батраків і закріпити свою владу в сільській місцевості. Фашистська партія та її організації поповнювалися також за рахунок демобілізованих фронтовиків, невдоволених результатами війни. Нарешті, в рядах фашистів були і декласовані елементи, а також частина анархістсько настроєних сільських і міських робітників, які були розчаровані провалом революційного руху і прагнули безпосередніх дій. Проте слід зауважити, що пролетарські елементи складали у фашистському русі меншість і примкнули до нього не в момент виникнення цього руху, а в міру його розвитку і головним чином у зв'язку з тим, що на початку 1921 року фашисти почали створювати свої профспілки ("фашистські синдикати")¹. Фашистський рух був переважно дрібнобуржуазним, проте в ньому брали участь і представники крупної буржуазії. На початку 20-х рр. крупні промисловці фінансують фашистський рух в Італії, аграрії надають у розпорядження фашистських загонів вантажівки, армія - зброю. Соціальна база НСДАП була дуже схожою. У Німеччині багато робітників голосувало за нацистську партію (до 1933 р.), переважна ж більшість промислових робітників віддала свої голоси соціал-демократичній і комуністичній партіям. Необхідно сказати, що в роки, які передували приходу А.Гітлера до влади, німці досить часто переходили з однієї партії в іншу, і психологічний темперамент активістів не обов'язково відрізнявся, навіть якщо їх соціальне походження було різним.

Як бачимо, і фашисти, і нацисти головну ставку робили на дрібнобуржуазні прошарки суспільства, і це не випадковість, адже і останні відповідали їм такою ж симпатією. Дрібні власники вбачали небезпеку на обох полюсах як німецького, так і італійського соціуму. З одного боку - крупна буржуазія, яка турбується тільки про свої надприбутки, її влада сприймалась дрібними власниками однозначно як "плутократія"; на іншому полюсі - соціалістичні течії (соціал-демократи і комуністи), представники яких не тільки проголошували, а навіть і почали реалізовувати ідею нової, робітничої держави. У такій ситуації для лідерів дрібнобуржуазної маси єдиним виходом з цього складного становища було встановлення своєї власної влади, дійсно сильної, національної. Їм, бунтівникам проти могутніх монополістичних конкурентів і банків, імпонували заяви вождів, які називали їх, "маленьких людей", виконавцями вищої місії нації, історії і провидіння, згустком волі та активності. Усе це зовсім не означає, що фашизм та націонал-соціалізм - антибуржуазні рухи за своїм змістом. Вони слідували капіталістичній логіці утилітаризму та егоїзму, проповідуючи панування над іншими. Проте дрібний власник у ХХ столітті ніколи не відчував себе сильним наодинці, і, залишаючись відвертим індивідуалістом у тому, що торкалося його матеріальних інтересів, він

потребував натопту собі подібних, щоб разом з ними реалізувати свої агресивні прагнення. Вищим вираженням його особистості стає тоталітарна структура руху, нації чи раси на чолі з фюрером-дуче, яка втілюється у тоталітарній державі.

Відмінності в соціальних базах партій ще не дають відповіді на поставлене питання. Ті, хто наполягає на схожості режимів, зазначають, що, не дивлячись на різницю в соціальному походженні активістів, тоталітарні партії, прийшовши до влади, демонструють численні риси схожості в тому, як вони свою владу реалізують.

По-друге, стверджується думка, що фашизм, націонал-соціалізм і капіталізм первісно стоять за одне, оскільки фашизм і нацизм є режимами, які встановили капіталісти чи монополісти з метою збереження своєї влади. На думку Р.Арона, даний доказ не має під собою реального ґрунту і суперечить справжньому стану речей². Хоч у догтілєрівській Німеччині (до 1933 року) багато капіталістів і банкірів надавали грошову підтримку нацистській партії і їм здавалося, що цією партією вони зможуть управляти на власний розсуд (вони бачили в нацистській партії можливість захиститися від соціалістичної чи комуністичної революції), та режим, ставши тоталітарним, вийшов з-під їх контролю. Тому, на нашу думку, не дивно, що промисловці, банкіри, представники попередніх правлячих класів на останньому етапі існування третього рейху знаходилися переважно в опозиції, а після відомих подій липня 1944 року (йдеться про змову проти А.Гітлера, яка була організована групою німецьких офіцерів) вони стали жертвами чистки, за своєю природою відмінної від сталінських чисток, але досить серйозної, щоб доказати: курс НСДАП, яка прийшла до влади в Німеччині, не став вираженням волі капіталістів і банкірів.

По-третє, прихильники концепції, що заперечує схожість класичних тоталітарних утворень першої половини ХХ століття, приводять аргумент, що фашисти і комуністи вели між собою боротьбу не на життя, а на смерть. Але ж братовбивчі війни – справа природна, яка трапляється досить часто. Обом партіям, не дивлячись на безкінечні чвари, доводилося визнавати схожість між собою. Цікаві роздуми з цього приводу ми знаходимо в щоденнику Й.Геббельса. 25 жовтня 1925 року він записав: "У кінцевому рахунку краще нам закінчити своє існування під владою більшовизму, ніж перетворитися в рабів капіталу"; 1 січня 1926 року: "По-моєму, жахливо, що ми (нацисти) і комуністи лупцюємо один одного... Де і коли ми зійдемося з керівниками комуністів?". У той же час у відкритому листі до одного з керівників комуністів Й.Геббельс зазначав: "Між нами (тобто націонал-соціалістами і комуністами - прим. автора) йде боротьба, але ми, по суті, не вороги"³. У березні 1945 року він зауважував, що Й.Сталін здається "більш реалістично мислячою людиною, ніж полонені ейфорією англо-американські безумці"⁴. І.Ріббентроп, прибувши в Москву в 1939 році, говорив про зустріч двох революцій, а Й.Сталін відповів люб'язністю на люб'язність, піднявши тост за здоров'я канцлера А.Гітлера, якого так любить німецький народ. З урахуванням ряду подібних фактів неможливо углядіти який-небудь парадокс у словах того ж таки І.Ріббентропа, який в березні 1940 року в бесіді з міністром закордонних справ фашистської Італії Г.Чіано сказав про своє перебування в Москві: "Я відчував себе в Кремлі ніби серед старих партійних товаришів"⁵. А.Гітлер у вузькому колі соратників теж інколи похвалював Й.Сталіна, відчуваючи в ньому "родинну душу". З 1938 року він вважав, що по суті є "тільки три великі державні діячі в усьому світі: Сталін, я і Муссоліні. Муссоліні - найслабший, Сталін і я - єдині, хто бачить майбутнє. Таким чином, через декілька тижнів я подам Сталіну руку на спільному німецько-російському кордоні і разом з ним здійсню поділ світу"⁶. У 1942 році в ставці "Вольфшанце" А.Гітлер говорив, що для того, щоб досягти поставленої мети на Сході, потрібно "діяти надзвичайно жорстоко а la Сталін". "До Сталіна потрібно відчувати безумовну повагу. Він у своєму роді - геніальна людина! Свої прообрази - Чингізхана і т. д. він знає добре, а його економічне планування настільки всеохоплююче, що воно перевершене тільки нашим чотирирічним планом". І ще: "Якщо Черчілль - шакал, то Сталін - тигр"⁷. Б.Муссоліні стверджував, що політичні інститути італійського фашизму (в крайньому разі - почасти) вирости з лєнінської моделі, і фашистський рух може похвалитися більшою кількістю членів із середовища пролетаріату, ніж більшовицька партія. Ще до походу на Рим дуче стверджував: "Я визнаю, що між нами і комуністами немає політичної схожості, проте є схожість у думках. Ми, як і ви (комуністи - прим. автора), вважаємо, що необхідно мати централізовану унітарну державу, яка передбачає наявність залізної дисципліни; різниця ж полягає в тому, що комуністи прийшли до цього висновку через теорію класів, а ми - через теорію нації"⁸. Для Рима держава діяла в інтересах нації, для Москви - в інтересах класу. "Іншими словами, -

афористично стверджував Маріо Рівойре, - для Москви вся держава належить партії, тоді як для Риму все, включаючи і партію, належить державі”⁹.

Відомо небагато прямих схвальних висловлювань Й.Сталіна на адресу А.Гітлера. Зі слів Анастаса Мікояна (висловлених Валентину Бережкову) відома репліка радянського лідера з приводу путчу 1934 року. На засіданні Політбюро радянський вождь сказав своїм колегам: ”...погляньте, як потрібно розправлятися з опозицією...”¹⁰ А ось слова Й.Сталіна з його виступу на XVII з’їзді ВКП(б) в січні 1934 року: ”Звичайно, ми далекі від того, щоб захоплюватися фашистським режимом у Німеччині. Проте справа тут не у фашизмі, хоч би тому, що фашизм, наприклад, в Італії, не завадив СРСР встановити покращені відносини з цією країною”¹¹.

Подібні вислови лише зайвий раз переконують, що вожді вказаних моделей тоталітаризму в однаковій мірі вміли користуватися різними словесними комбінаціями.

Четвертий довід - того ж порядку, що й перші три: несумісність ідеологій. Згідно з комуністичною ідеологією, фашизм і нацизм втілюють у собі все мерзенне в історії і найгірше в людській природі. За фашистською ідеологією, комунізм - це зло в чистому вигляді, абсолютний ворог. Комунізм марксистського типу виріс із міжнародного робітничого руху, в середовищі якого розвивалися гуманістичні традиції та інтернаціоналізм і поставив на порядок денний завдання соціального й національного визволення. Проте перебільшення ролі революційного насилля, особливо в умовах історичної відсталості Росії, поглиблене ізоляцією Радянської країни від зовнішнього світу, спотворило цілі і створило можливості їх деформації¹². Сталінізм здійснив в ідеології кардинальний перелом: зберігши догматику і фразеологію, він поставив їх на службу діаметрально протилежній меті - зміцненню націоналістичного етатизму, що задушив свободу і демократію.

Джерелами фашистської та нацистської ідеологій були соціал-дарвіністське розуміння життя (людини, нації, людства) як активної агресії, як біологічної боротьби за існування; заперечення гуманістичної самоцінності особистості, підкорення людини тотальному цілому - нації, державі чи партії; агресивний націоналізм і расизм; антигегемонізм та антисоціалізм; вождистська партійна диктатура замість представницької демократії чи суспільного самоуправління; прагнення спиратися на активність мас, індокринованих фашистською чи нацистською ідеологіями; корпоративна ”соціальна держава” на противагу класовій боротьбі; дрібновласницький антикапіталізм. Проголошеною метою цих ідеологій стало світове панування елітарних лідерів ”вищої раси”. Але якщо одна ідеологія виглядає універсальною і гуманною, а інша - расистською, людиноненависницькою, це зовсім не доказує, що партії вождистського типу не використовують в ім’я протилежних політичних ідей аналогічні методи їх реалізації.

Від комуністичної ідеології націонал-соціалізм і фашизм відрізнялися перш за все тим, що добивалися злиття категорій соціалізму і націоналізму¹³. Якщо комуністи отожднювали з державою трудящі маси на чолі з робітничим класом, то нацисти вважали, що держава ”нового порядку” неймовірно вище індивідів, які складають націю і отожднювали націю з державою. Звідси - ідейно несумісні нацизм і комунізм, крайній націоналізм і пролетарський інтернаціоналізм ставали сумісними функціонально - як тоталітарно орієнтовані ідейно-політичні схеми суспільного перевлаштування на партійно-державній основі¹⁴. Фашисти і нацисти багато чого в організації і атрибутиці запозичили в соціал-демократів, в ієрархічній централізованій структурі партії - у комуністів. Але вони випередили останніх у впровадженні принципу ”вождизму” і сліпого підкорення. Встановлення тоталітарних режимів на Заході і в СРСР відбувалося по-різному. В Італії і Німеччині фашисти і нацисти прийшли до монопольної влади, спираючись на тоталітарні рухи, використовуючи слабкість парламентаризму і демократії, відтісняючи і подавляючи їх. Так, більшість фашистів Італії чекали, що Б.Муссоліні відмовиться від конституції і встановить військовий режим, але, щоб не говорилося з цього приводу, дуче розумів, що знаходиться на Олімпі влади не завдяки революції, а в результаті цілої низки компромісів з королем і представниками попереднього ліберального режиму. По-іншому складалася ситуація в СРСР, де сталіністська диктатура виросла з авторитарного більшовицького режиму, ”згори” формуючи свою масову базу. Усе це дозволяє зробити висновок, що є, напевно, відповідний сенс у твердженнях У.Черчілля, котрий говорив, що фашизм був тінню чи потворним дитям комунізму. Закінчене вираження їх схожості проявилось в чорно-білому підході до всіх подій, що відбувалися у світі, і в змовницькому комплексі. При оцінці цих важливих характеристик тоталітарної ментальності колір знамен не має ніякого значення, оскільки ці характеристики кореняться в однакових чи, у всякому разі,

дуже схожих один на одного структурах і явищах¹⁵. З цієї точки зору представляють інтерес аргументи М.Устрялова, на думку якого російський більшовизм і італійський фашизм - явища родинні, хоч і ненавидять один одного "ненавистю братів". Обидва вони, на думку М.Устрялова, є вісниками "цезаризму". Вважаючи, що більшовизм породив фашизм, а не навпаки, М.Устрялов стверджував: "У справі повергнення формальної демократії, одержимої анекдотом, "Москва" вказала дорогу "Риму". З його слів, "інтернаціональний націоналізм" більшовизму в більшій мірі відповідає духу століття, ніж "старомодна великодержавність фашизму"¹⁶.

Окремі прояви тоталітаризму повторювалися в певні періоди історії фашистського, нацистського режиму і режиму сталіністського: однопартійна система, офіційна ідеологія, абсолютна влада дуче-фюрера-вождя, всюдисуща поліція (фашистська міліція ("Добровільна міліція по захисту національної безпеки"), гестапо, чи НКВС), ідеологія, яка поступово пронизує всі види діяльності, поліцейський терор - усе це справді мало місце як у гітлерівській Німеччині, фашистській Італії, так і в сталінському СРСР¹⁷. Формально для більшовицького режиму на думку Р.Арона були характерні три види терору: 1) терор може бути законним, впорядкованим. Перший різновид терору спостерігався в період громадянської війни 1917-1921 років; 2) другий різновид терору відноситься до початку колективізації 1929-1930 років; її мета - усунення тих, кого сталінське керівництво вважало класовими ворогами, головним чином - куркулів; 3) і третій різновид терору - це репресії, спрямовані вже не проти політичних чи класових ворогів, а проти дисидентів усередині самої комуністичної партії, байдуже, чи реальних, чи надуманих (1934-1938 рр.)¹⁸.

У вказаних тоталітарних утвореннях крайні форми терору проявилися не одразу: так, у роки функціонування нацистського режиму свого апогею вони досягли під час другої світової війни, в СРСР крайні форми терору мали місце через двадцять років після захоплення влади більшовиками¹⁹.

Вражає майже повна синхронність появи на історичній арені фашистської і нацистської та сталіністської моделей тоталітаризму, його правого та лівого варіантів, які за короткий період з нечисельних груп перетворилися у впливові суспільно-політичні рухи, котрі зуміли підкорити своєму пануванню сотні мільйонів людей, багато держав і народів.

Безсумнівно, що всіма різновидами тоталітаризму рухало щось таке, що надавало їм титанічної за своєю силою й міцністю енергії, що смерчем пронеслась по євразійському континенту, зачепивши своїм могутнім подихом всю земну кулю. Не важливо, що це явище персоніфікувалося в постатях італійського дуче, котрий вагався між ролями Цезаря й тоталітарного диктатора, чи "галасливого берлінського пігмея", чи "вождя всіх часів і народів", але не можна не визнати, що у великих катастрофах, які буквально сколихнули світ, було щось похмуро величне, чи то сам апокаліпсис, чи то провісник майбутнього апокаліпсису. Очевидно, що зчеплення і зіткнення волі людей, піднятих і мобілізованих, не важливо, коричневими, кумачевими чи якогось іншого пофарбування ідеями, викликали щось схоже на підземний вибух чи якийсь інший стихійний катаклізм, що перевернув весь звичний вигляд світу.

Оскільки саме вищезгадані моделі тоталітаризму справили такий радикальний вплив на історію Європи (та і всього світу) першої половини XX століття, мали стільки схожих рис на рівні змісту діяльності та засобів досягнення поставленої мети, буде доцільним детальніше зупинитися на специфічних рисах їх структурування та схожості практичного прояву.

Немає сумніву, що фашизм, нацизм і сталінізм, фашистська і націонал-соціалістська ідеологія і марксизм-ленінізм мали багато схожих за своїм функціональним і системотворчим призначенням елементів, зрозуміло й те, що між ними існувало і чимало відмінностей.

Так, в Італії, Німеччині і СРСР склався і певний час функціонував тоталітарний режим. На відміну від нацистської моделі тоталітаризму, фашистський і сталіністський різновиди характеризувалися більшою тривалістю свого існування: у фашистській Італії - з 1926 по 1943 рік, в СРСР - з 1929 по 1953 роки, причому останній характеризувався більшою глибиною і силою свого впливу на суспільні та національні устої підвладних йому народів.

У своєму розвитку фашистський режим в Італії пройшов чотири періоди: так званий "перехідний" чи авторитарний період (1922-1926 рр.), коли проходив процес поступової фашизації режиму при збереженні деяких інститутів буржуазної парламентської держави і опозиції; перша фаза на шляху до тоталітаризму (1926-1929 рр.); друга фаза на шляху до

тоталітаризму (1929-1939 рр.); і останній період - період так званої корпоративної фашистської держави, яка остаточно так і не була добудована (1939-1943 рр.)²⁰.

Невід'ємним атрибутом існування тоталітарного режиму є культ особи вождя, з яким народні маси пов'язують свої месіанські очікування. Головною причиною даного явища є необхідність для бюрократії мати над собою недоторканого суперарбітра, який би вирішував конфлікти всередині правлячої еліти і гарантував її владу і привілеї. "Все більш настирне обожнювання Сталіна є... необхідним елементом режиму,- писав Л.Троцький в 1936 році.- Бюрократії потрібний недоторканий арбітр, перший консул, якщо не імператор, і вона піднімає на своїх плечах того, хто найбільше відповідає її претензіям на панування"²¹. Аналогічну думку висловлював і М.Джілас: "Сьогодні я міг би сказати: обожнювання, чи, як тепер говориться, "культ особи" Сталіна, формував не лише він сам, а в такій же, якщо не більшій мірі - сталінське оточення і бюрократія, яким такий вождь був необхідний"²². А.Гітлер же сам відкрито заявив, виступаючи перед бійцями СА: "Всім, чого ви досягли, ви зобов'язані мені. Всім, чого я досяг, я зобов'язаний тільки вам"²³.

Тоталітарний лідер, таким чином, робить себе центром, навколо якого групуються егоїстичні прагнення багатьох людей, що складають правлячу бюрократію, і саме вони й створюють йому культ. М.Вебер, який глибоко досліджував проблеми харизматичного лідерства, зазначав, що якщо керівництво з боку даної особистості не несе ніяких благ для її прихильників, то наявні всі передумови для падіння її харизматичного авторитету. Наступною причиною виникнення харизми у тоталітарного диктатора є претензія тоталітарної партії на володіння абсолютною істиною і на абсолютну непогрішність.

Третя причина деіфікації (культу) диктатора - це жадоба підкорення вождю-фюреру-дуче атомізованої маси. Маса хоче підкорятися авторитету, якого вона перетворює в "живого бога" (психологічний механізм даного явища був детально розглянутий З.Фрейдом в його роботі "Психологія мас і аналіз людського "я"²⁴ - прим. автора).

Суттєво, що й після смерті харизматичного лідера культ автоматично переноситься на будь-яку людину - навіть абсолютно пересічну, що обійматиме його крісло. У цій ситуації має місце явище, яке М.Вебер називав "формалізацією" і "деперсоніфікацією" харизми, тобто перенесення надприродних здібностей і виключного авторитету на наступника харизматичного лідера²⁵. Подібні процеси можна було спостерігати тільки при комуністичних режимах внаслідок їх більш тривалого існування (в порівнянні з фашизмом та нацизмом). Культ кожного нового керівника партії впливає з того, що й після смерті харизматичного лідера продовжують автоматично діяти фактори, які створили йому харизму. Думається, що правильніше було б говорити не про "культ особи" тоталітарного вождя, адже сама особистість вирішальної ролі не грає, а про "культ крісла", тобто, про культ посади керівника тоталітарної партії. О.Антонов-Овсієнко з цього приводу писав: "Навіщо тільки називати практику обожнення так туманно - культом особи? Культ влади, культ крісла першого секретаря,- це ближче до істини"²⁶.

Говорити про культ особи дуче в Італії можна після 1926 року. Б.Муссоліні переконував себе і оточення в тому, що ним керує "таємнича сила", завдяки якій він завжди приймає вірні рішення і не потребує ні критики своїх дій, ні порад²⁷. Невід'ємною рисою культу вождя в СРСР було підкреслювання нерозривного і закономірного зв'язку Й.Сталіна з В.Леніним, авторитет якого був незаперечним, мало місце ніби ретроспективне "рукопокладання" апостольської наступності - традиція, яка через В.Леніна йшла в минуле до К.Маркса і Ф.Енгельса. Ще за життя В.Леніна Й.Сталін, враховуючи величезний авторитет першого вождя в партії, відчув, що тут приховані для нього небачені можливості. Він прекрасно бачив і знав, що в партії вже почалася канонізація ленінського вчення, його "заповітів", його стилю діяльності. Готувалося до видання перше зібрання творів В.Леніна, з'явилися перші вулиці, названі його ім'ям, немало бронепоездів і революційних загонів гордо викарбували на своїх знаменах ім'я Ілліча. Не всі в більшовицькій партії відчували в той час, що Й.Сталін непомітно, але наполегливо тягнув на себе тогу "захисника Леніна", а потім і єдиного тлумачника його ідей. Ця тога стала непробивним ідеологічним панциром, який зробив Й.Сталіна невразливим у жорсткій внутрішньопартійній боротьбі за владу. А.Гітлер ніколи не потребував подібного "рукопокладання", його влада спиралася на авторитарну традицію німецької історії. Таке особистісне ставлення до людини, а не до очолюваної нею організації, суперечило соціалістичній традиції та етиці більшовицької партії, в арсеналі цінностей якої існував тільки авторитет партії, але зовсім не її лідера. Відомий англійський історик А.Буллок вважає, що риси російського націоналізму і

псевдореволюційного забарвлення культу особи в СРСР пояснюються тим, що творцю більшовицької моделі тоталітаризму вдалося оживити сильні древні інстинкти народного духу, які були подавлені після ліквідації царизму й заборони православної церкви. При відсутності цих символів віри народ отримав новий об'єкт для поклоніння - не партію, а державу з її одноосібним правителем, наступником царів і спадкоємцем В.Леніна та соціалістичної революції. Така еволюція культу особи як невід'ємного атрибута функціонування тоталітаризму, ще більше наближає культ Й.Сталіна до "міфу Гітлера": в обох випадках - прагнення до поклоніння перед ними, яке замінює релігійне поклоніння, туга за Месією, що набуває подоби вождя-фюрера, потяг до спасіння, а не готовність вирішувати суспільні проблеми²⁸. Вже на початок 30-х років великої популярності в СРСР набуває чотириголовий портрет: чотири профілі - К.Маркса, Ф.Енгельса, В.Леніна, Й.Сталіна, що дивляться в майбутнє. Й.Гейббельс оцінив цей портрет як чудову пропагандистську знахідку і терміново виготовив подібний німецький, правда, лише з трьома профілями - Фрідріха II, О.Бісмарка і А.Гітлера, що теж впевнено вдивлялися в майбутнє.

Культу осіб Б.Муссоліні, А.Гітлера і Й.Сталіна вражають синхронністю їх виникнення. Культ особи Б.Муссоліні склався в 1926 році, тобто дещо раніше, ніж культ Й.Сталіна в СРСР. Про перші прояви культу Й.Сталіна можна говорити з 1929 року, коли вождь святкував свій 50-річний ювілей, проте домінуючим явищем у суспільно-політичному житті Радянського Союзу він стає лише з другої половини 1933 року. Що ж стосується гітлерівської Німеччини, то "міф Гітлера" зародився на ранньому етапі його політичної кар'єри і спонтанно виник у середовищі його соратників по партії ще до того, як це усвідомив сам майбутній фюрер. А було це задовго до отримання ним важелів державної влади.

У фашистській Італії і нацистській Німеччині диктатура дуче-фюрера була особистою і безроздільною, в Радянському Союзі диктатура вождя була класовою і стала предметом віри.

Лідери тоталітарних партій по-різному розуміли свою "історичну місію". Й.Сталін черпав відчуття своєї історичної місії з почуття приналежності до племені марксистів-ленінців, на долю яких, як він був переконаний, випало відкриття закономірностей історичного розвитку, і до партії, яку він вважав інструментом для втілення цих ідей в життя. А.Гітлер також вважав себе особистістю, здатною впливати на хід історії, в цьому він бачив своє покликання. Але історію він розумів не так, як радянські лідери: його думки блукали в минулих століттях, уривкові знання (які він черпав з різноманітних джерел) склалися в спрощене й дуже упереджене тлумачення подій світової історії. Для лідерів усіх моделей тоталітаризму характерна чітко виражена впевненість у тому, що вони відмічені особливим призначенням і, відповідно, норми звичайної людської поведінки не мають до них ніякого відношення. У свою чергу, саме впевненість такого роду забезпечує можливість для безпосереднього порівняння цих історичних постатей зокрема і тоталітарних утворень взагалі. А.Гітлер вважав себе обранцем, якому Провидіння довірило врятувати народ Німеччини від ганьби військової поразки і занепаду Веймарської республіки, він повинен був повернути німцям їх колишнє історичне становище панівної раси і забезпечити майбутнє, створивши нову імперію німецької раси на сході Європи. Радянський лідер вбачав свою місію в тому, щоб покінути з віковою відсталістю Росії, щоб перетворити селянську країну в сучасну індустріальну державу з одночасною побудовою першого в світі соціалістичного суспільства. Б.Муссоліні прагнув відродити велич Римської імперії, встановити тверду державну владу, яка б організувала все суспільство для здійснення історичної мети національного відродження та перетворення Італії в імперію, розширивши її володіння за рахунок інших народів²⁹. Жодне з цих завдань не могло бути виконане без значних матеріальних затрат і людських жертв, але на сцені світової історії, головними діючими особами якої були А.Гітлер, Б.Муссоліні і Й.Сталін, ціна була нічого не варта, бо вони були переконані, що історія виправдала б їх і пробачила б їм усе, як пробачала їх попередникам, але лише в тому випадку, коли б вони добилися успіху.

Подібно творцям більшовицької моделі тоталітаризму, в політиці і тактиці і Б.Муссоліні, і А.Гітлер теж бачили не принципові питання, а вимоги історичного моменту, використовуючи які потрібно було заручитися підтримкою мас і завоювати владу. Різниця полягала лише в тому, що більшовики були готові змінити лінію партії за ніч, списавши таку раптову зміну курсу на "об'єктивні політичні обставини", тоді як фюрер третього рейху і італійський дуче віддавали перевагу свободі вибору для себе і

говорили в самих загальних рисах про недоліки системи, про національне відродження, про ріст почуття німецької чи італійської расової спільності і майже не зупинялися на поточних питаннях економіки і соціальної політики, які в будь-якому випадку здавалися їм другорядними. Подібно Й.Сталіну, А.Гітлер демонстрував дивовижну настирливість у переслідуванні своєї мети в лабіринті сплетіння подій. Обидва диктатори не отримали владу миттєво (як це вдалося Б.Муссоліні в 1922 році): у радянського вождя сходження до влади зайняло майже вдвічі більше часу, ніж у майбутнього лідера Німеччини. Поряд з камуфляжем, майстрами якого були обидва творці тоталітаризму, недооцінка їх іншими учасниками політичної гри завжди була найважливішим фактором, який сприяв перемозі як А.Гітлера, так і Й.Сталіна. Обидва лідери прийшли до влади не тим шляхом, про який так мріяли нацисти з СА (до розгрому їх А.Гітлером 30 червня 1934 року) - шляхом традиційної революції, тобто шляхом насильницького повалення існуючого режиму. Вони добилися влади, діючи всередині існуючих старих структур: Й.Сталін використав посаду генерального секретаря ВКП(б)³⁰, а А.Гітлер - посаду канцлера в німецькому уряді, котрий становив собою коаліцію правих партій. Обидва майстерно використали переваги свого становища, щоб закріпити отриману владу при підтримці відповідних урядів: радянський лідер проголосив себе наступником організатора та головного виконавця більшовицької революції В.Леніна, авторитет якого був незаперечним, а А.Гітлер став вождем, спираючись на авторитарну традицію німецької історії.

Лідери тоталітарних держав, відчувачи інстинктивно глибоку відразу до інтелігенції, в той же час прагнули, щоб їх авторитет як мислителів стояв якомога вище. Це знайшло своє вираження в "Основах лєнінізму", які побачили світ у той час, коли А.Гітлер писав "Майн Кампф", і значно раніше, ніж Б.Муссоліні опіблікував у Римі в 1932 році свою "Доктрину фашизму". Радянський лідер наполегливо проводив ідею, що він не оригінальний мислитель, а лише інтерпретатор і продовжувач марксистсько-лєнінської традиції, який заслуговує довіри. Основні "теоретичні" праці Й.Сталіна про лєнінізм невеликі за обсягом. Праця "Про основи лєнінізму" - близько 80-ти сторінок, "Питання лєнінізму" ще меншого обсягу - 50 сторінок. Проте автор зумів втиснути сюди в самій елементарній формі всього В.І.Лєніна. Потрібно віддати належне вождю: він був майстром спрощень, умів максимально примітивізувати і лаконізувати найскладніші питання до сухої і короткої, як постріл, фрази. Розкладаючи ту чи іншу теорію на примітивні "полички" своєї схеми, він робив це не тільки для доступності. Як зазначають дослідники життєдіяльності Й.Сталіна, він так і мислив: схематично, бінарно, класово-елементарно. А.Гітлер, навпаки, ніколи не зізнавався, з якого джерела черпає ідеї (Г.Р. Роупер назвав їх "інтелектуальними уламками століть") і завжди підкреслював і перебільшував власну оригінальність. Неважко помітити, що його світогляд в усіх деталях збігається з тим, про що писали мислителі ХІХ століття й рубежу століть, просто до нього ніхто не копіїлював ці ідеї подібним чином. Що стосується забутих чи напівзабутих "теоретиків", з праць яких черпав свою "премудрість" А.Гітлер, їх дуже багато. Назвемо лише деяких з них: *Олександр фон Мюллер*, який впливав на фюрера через свого учня Е.Еккарта. З 1936 по 1944 роки був президентом Баварської академії наук. Геополітик професор *К.Хаусхофер*, що був учителем Р.Гесса, першого заступника А.Гітлера в НСДАП³¹; геополітик *Рудольф Кюллен*, послідовник К.Хаусхофера; професор *Ернст Хассе*, запеклий шовініст і мілітарист. Мав програму створення "Великої Німеччини" до Персидської затоки; кавалерійський генерал *Фрідріх Бернгарді*, мілітарист і шовініст, котрий закликав Німеччину озброюватись, озброюватись і озброюватись; граф *Жозеф Артур Гобіно*, який мав сумнівну честь вважатися творцем "расової теорії", *Хьюстон Стюарт Чемберлен*, послідовник А.Гобіно. Більшість істориків, котрі займалися Гітлером, - від Х.Хайбера до В.Мазера, відмічали, що в основі філософії нацизму лежали також расистські брошури "ОСТАРА", які випускав закінчений авантюрист *Йорг Ланс*. Людство він поділяв на "ефлінгів" - від німецького слова "мавпа", "шретлінгів" - від німецького "диявол", з одного боку, і на "аріогерів", з іншого³². Великий вплив на А.Гітлера мали також переконаний пангерманіст *Георг Шонерер*, голова Німецької національної партії в Австрії та відвертий демагог, бургомістр Відня *Карл Люгер*.

За спогадами сучасників, Б.Муссоліні не виглядав людиною, наділеною природним інтелектом, його ерудиція полягала в майже випадковому наборі ідей - це антипарламентаризм і теорія елітарності від У.Парето, дещо він запозичив з футуризму Марінетті, пацифізму Ерве, анархізму Малатести, революційного синдикалізму Сореля та перебільшеного націоналізму Оріані і Коррадіні³³. Б.Муссоліні читав багато і наполегливо, але безсистемно. Ще до захоплення влади він познайомився з різноманітними працями

Ф.Лассалья, К.Каутського, П.Кропоткіна, К.Маркса, А.Шопенгауера, М.Штірнера, Ф.Ніцше, О.Бланкі, запозичуючи в них ідеї, спотворюючи та розвиваючи їх. Пізніше він накинувся на Г.Бабефа, П.Прудона, І.Канта, Б.Спінозу, Г.Гегеля, І.Фіхте, Ж.Сореля, Ж.Гуйо, і все, що він прочитував, справляло на нього величезне враження. Як згадував один з відомих біографів Б.Муссоліні Крістофер Хібберт, дуче черпав натхнення не з творів К.Маркса, якого він так і не зрозумів, а з гнівних праць і повного драматизму життя французького революціонера Луї Огюста Бланкі та російського анархіста князя Петра Олексійовича Кропоткіна. Цікавим видається і той факт, що єдиним твором, згаданим дуче у власноручно написаній автобіографії, була книга Гюстава Лебона "Психологія натовпу"³⁴. Знаходячись під впливом ідей, слабко пов'язаних між собою і не завжди зрозумілих, вихоплених то в Ф.Ніцше та А.Шопенгауера, чи О.Бланкі, Г.Гегеля, Ж.Сореля, чи запозичених у російських більшовиків, він поступово приходив до переконання, яке швидко визначило його подальше життя: існуючий порядок потрібно знищити революційною елітою, що буде діяти від імені народу, і цією елітою повинен керувати він сам. Дуче прагнув виглядати одночасно і консерватором і новатором. Проте його консерватизм був здебільшого тактичним, тимчасовим. Дуче сподівався, що подібного соціалізму в СРСР, фашизм замінить один політичний клас іншим і витіснить існуючі політичні інститути, здійснивши тим самим інтелектуальну й політичну революцію. Коли ж стало зрозуміло, що його надії далекі від реалізації, він спочатку пояснював це тим, що справжня революція ще попереду, а пізніше стверджував, що фашизм - це "перманентна революція", яка постійно змінюється і не має кінцевої мети. Щоб посилити враження італійців, дуче почав говорити, що фашистська революція 1922 року значно величніша, складніша і кровопролитніша, ніж революція в Росії 1917 року. Б.Муссоліні дуже хотілося, щоб фашистська революція виглядала більш ґрунтовною, ніж французька 1789 року, коли були проголошені принципи свободи слова, совісті і рівності всіх громадян перед законом. Рівність і демократія не підходили для фашистського режиму, бо вони б "знищували існування краси, зацікавленості й індивідуальності"³⁵. Ні лібералізм, ні демократія, на думку дуче, не відповідали італійському темпераменту, і він пообіцяв оголосити їм війну не на життя, а на смерть.

Складовим елементом функціонування тоталітарного режиму в будь-якому його прояві є безвладні, фіктивні і виконуючі суто демонстративні функції представницькі органи влади. У Радянському Союзі в цій ролі виступала Верховна Рада, в нацистській Німеччині - німецький рейхстаг. Італійський парламент також не міг обговорювати ніякі справи, поки це йому не запропонує дуче. Б.Муссоліні так прокоментував цю ситуацію іноземному кореспонденту: "Парламентське правління довело повну невідповідність характеру, освітньому рівню і розумовим здібностям італійського народу"³⁶. Парламент повинен був підтримувати відчуття дисципліни: його роль полягала в одностайному голосуванні, щоб переконати світову громадськість у тому, що всі італійці підтримують диктатора. Крім цього, в Радянському Союзі більшовицькою партією були повністю підкорені всі державні структури, тоді як в Італії фашистська партія знаходилася на межі поглинання державою. Після приходу нацистів до влади і встановлення в Німеччині однопартійної системи продовжували залишатися нечітко відрегульованими взаємовідносини між державою і нацистською партією. НСДАП не змогла повністю підкорити собі державні структури, на що спочатку розраховували нацисти, і що з такою ефективністю змогла зробити компартія в СРСР. Проте державний апарат вимушений був миритися з постійним втручанням А.Гітлера та інших лідерів нацистської партії в його діяльність. В СРСР же поняття однопартійної держави мало абсолютно визначений зміст: це означало, що партія визначає політику держави і управляє державою. Багато членів нацистської партії вважали, що після приходу до влади НСДАП також візьме на себе управління державою, як законодавчі, так і адміністративно-виконавчі її функції. Проте з літа 1934 року проблема управління німецькою державою була вирішена інакше. У 30-х роках ХХ століття в Німеччині виникла альтернативна модель управління - тріада "партія-державо-фюрер", причому остання ланка була найголовнішою. Це була досить аморфна система управління з неясною і мінливою ієрархією повноважень. Нацистський фюрер сам створив свою партію і йому не довелося використовувати ті способи, які вимушений був використовувати радянський вождь, приховуючи свої справжні задуми. У Гітлера не було необхідності маскувати винятковість свого становища в партії і державі - становища фюрера, єдиної особи в партії, яка визначала її політику і віддавала розпорядження. Будь-хто, хто вступав в НСДАП навіть у середині 20-х років знав про це і був з цим згоден. На відміну від старих більшовиків, які з жалем згадували дні, коли партією керував

В.Ленін, коли партійна лінія була предметом обговорення, і які в глибині душі так і не змогли визнати Й.Сталіна законним послідовником і спадкоємцем В.Леніна, рівним йому за масштабом, нацисти зі "старої гвардії" могли просто побурчати, але в них ніколи не викликало сумніву право А.Гітлера бути фюрером партії. Тому необхідність домагатися визнання не хвилювала А.Гітлера так, як вона хвилювала радянського лідера, і нацистська партія не знала того ряду конвульсивних чисток, які відчула на собі компартія СРСР. А.Гітлеру не було потреби застосовувати принцип "розділяй і владарюй", бо в нього не було суперників, яких треба було боятися. Чистка в штурмових загонах Е.Рема 30 червня 1934 року не суперечить цьому твердженню: один з відомих біографів А.Гітлера вважає, що причиною невдоволення Е.Рема і СА став не той факт, що вони були настроєні проти А.Гітлера, але страх того, що А.Гітлер був настроєний проти них³⁷.

Як зазначалося вище, Б.Муссоліні стверджував, що політичні інститути італійського фашизму (в крайньому разі - почасти) вирости з ленінської моделі і фашистський рух може похвалитися більшою кількістю членів із середовища пролетаріату, ніж більшовицька партія. Більше того, і суспільство і держава були фактично злиті й поглинуті панівною партією (як в СРСР та Німеччині) чи суспільство і партія були злиті в єдине ціле і поглинуті державою (як в Італії). При однопартійній системі спочатку відбувається суміщення чи фактичне злиття вищих органів партії і вищих органів державної влади. Показово, що, відкидаючи саму можливість примирення з існуванням яких би там не було партій, А.Гітлер та інші керівники третього рейху виходили з того, що саме політичні партії (окрім НСДАП) з їх конфліктуючими програмами і стратегіями, винні в розвалі Німеччини і, природно, не можуть стати фактором її відродження. Звідси А.Гітлер робив висновок: "Поки буде існувати націонал-соціалістська держава, буде існувати націонал-соціалістська партія. Поки буде існувати націонал-соціалістська партія, не може бути нічого іншого в Німеччині, крім націонал-соціалістської держави". Симптоматично, що, проголосивши "вічність" своєї партії, А.Гітлер декларував у 1935 році: "Партія є моєю часткою, а я - частина партії"³⁸.

"Ми говоримо Ленін, розуміємо - партія, ми говоримо партія, маємо на увазі - Ленін". Кому з нас до болю не знайомі ці слова, але вслід за відомим поетом ми могли б з однаковою підставою сказати: "Ми говоримо партія, розуміємо - держава, ми говоримо держава, розуміємо - партія". Не випадково ж у Конституції СРСР було зафіксоване положення, сформульоване в шостій статті, згідно з якою Комуністична партія виступала ядром політичної системи СРСР. Ще В.Ленін у 1920 році заявляв: "Уся юридична і фактична конституція Радянської республіки будується на тому, що партія все виправляє, призначає і будує за одним принципом"³⁹. Існує інша думка вождя світового пролетаріату, висловлена в тому ж році: "Жодне важливе політичне чи організаційне питання не вирішується жодною державною установою в нашій республіці без керівних вказівок Цєка партії"⁴⁰.

Не можна не відмітити той факт, що фашисти і нацисти (аж занадто відверто) і більшовики (в більш завуальованій формі) в доповнення і здійснення партійно-державної диктатури проповідували і широко практикували авторитарну владу дуче-фюрера-вождя⁴¹. На X з'їзді РКП(б) В.Ленін проводив думку про те, що диктатура пролетаріату - дуже серйозна річ, щоб її можна було довірити самому пролетаріату. "Диктатура пролетаріату можлива лише в особі комуністичної партії більшовиків"⁴². Більше того, В.Ленін ішов значно далі цієї констатації, кинувши якимось фразою, яка в надзвичайно стислій формі виражала суть більшовицької системи влади: "Радянський соціалістичний централізм одноосібний і зовсім не суперечить диктатурі. Воля одного класу іноді здійснює диктатор, який іноді один більше зроби́ть, і часто більш необхідний"⁴³. Не випадково, З.Бжезинський і К.Фрідріх називали тоталітарну диктатуру "автократією, заснованою на сучасній технології і масовій легітимності"⁴⁴.

Ідеологічним виправданням такого становища тоталітарного лідера і партійного керівництва служили твердження, що воля партії і її вождя тотожна волі пролетаріату (сталінізм), чи воля фюрера або дуче тотожна волі німецького чи італійського народу (нацизм, фашизм). Таким чином, будь-які дії диктатора і директиви партії чи тоталітарної держави фактично ототожнювалися з законами. "Наша Конституція - це воля фюрера"⁴⁵, - заявляв один із провідних нацистських юристів Г.Франк.

Отже, характерною рисою політичної системи тоталітаризму є злиття всіх трьох гілок влади в руках диктатора і (або) партійної еліти. Партійна еліта (чи державна еліта - як в Італії) сама підбирає склад псевдопарламенту, який би одностайно схвалював усі її дії і приймав необхідні їй закони. Партійна бюрократія перетворює свою волю в

адміністративно-виконавчі акти через уряд, який формується з високопоставлених партійних функціонерів. Вона ж контролює роботу судів, нерідко прямо диктуючи суддям бажані для партійної еліти вирoki, якщо судовий процес має для неї яке-небудь значення. "Відповідно, всі три влади стають своєрідними ланками... партії, подібно партійним органам"⁴⁶.

Інструментом, за допомогою якого будувався тоталітарний режим як у Німеччині, так і в СРСР, була партія вождистського типу: в Радянському Союзі - ВКП(б), в нацистській Німеччині - НСДАП. Фашистську партію в Італії важко назвати партією в класичному розумінні цього поняття. Створена в Римі 8 листопада 1921 року, скоріше всього, вона становила собою духовний рух, але, на відміну від релігії, не мала догми⁴⁷. Інструментом побудови тоталітарного режиму у фашистській Італії виступала держава, абсолютну більшість посад в якій особисто обіймав дуче. У тоталітарній системі партія є каналом вертикальної мобільності, оскільки вона має ексклюзивне право розподіляти посади. Тому лише приналежність до партії створює можливості службового просування вгору. Тоталітарна партія ("зовнішня партія", використовуючи вдалий вислів Дж. Оруелла), таким чином, виступає резервуаром, з якого політократія черпає партійну, адміністративну, господарську, профспілкову, культурно-ідеологічну, військову та іншу бюрократію. Крім цього, "зовнішня партія" потрібна для того, щоб втягувати в свої ряди всіх активних членів суспільства, що бажають зробити кар'єру; якби їх не абсорбувала партія, то такі б активні індивіди становили б собою потенційну загрозу для тоталітаризму. Важко не погодитися зі словами відомого мислителя російського зарубіжжя Г.Федотова: "Правити величезною, зведеною до нікчемності людською масою... неможливо, не вносячи класового поділу в цю масу. Витягуючи безперервно всі активні й обдаровані елементи народу для створення нової аристократії, режим забезпечує собі добровільну й міцну основу"⁴⁸.

Принципово важливо зазначити, що після встановлення однопартійної диктатури партія розшаровується на "внутрішню партію" (привілейований апарат)⁴⁹ і "зовнішню партію" (рядові члени).

Таким чином, клас політократії розвивається з партії: його основу у ВКП(б) складало ядро з ленінських "професійних революціонерів", в НСДАП - апарат нацистської партії. Привілеї і матеріальні переваги члена правлячої партії безпосередньо залежали від його місця і становища в ієрархічній структурі влади. Цей правлячий клас політократії (в нацистській Німеччині він іменувався "корпусом політичних керівників", а в СРСР - "номенклатурою"⁵⁰ - прим. автора) базує своє існування не на власності, а на владі. Якщо в проаналізованих К.Марксом класових суспільствах прибуток представника експлуататорського класу залежав від обсягу його власності, то при тоталітаризмі - від ступеня участі його в системі влади, від обсягу влади, якою він володіє.

Ідеології вищеназваних партій, поставлені перед ними завдання були настільки різними, що конфронтація між фашистською і нацистською партіями, з одного боку, і більшовицькою, з іншого, носила відкритий і непримиримий характер, проте структура і функції цих партій мали багато спільного. Усі партії були повною протилежністю демократичним партіям, які функціонують для того, щоб забезпечити відкрите і конституційне змагання за право володіти владою: ціль більшовицької і нацистської партій була іншою - не допустити подібної конкуренції і добитися абсолютної і постійної монополії на владу. Правомірність такої позиції обидві партії обґрунтовували тим, що є партіями нового типу з високими вимогами до членів організації, зобов'язаними дотримуватися суворої дисципліни у виконанні наказів партійного керівництва.

Сутність більшовицької партії нового типу, на відміну від ліберальних партій, мала бути монологічною, а не діалогічно-дискусійною. Вона повинна претендувати на роль доконаного втілення народної правди, поводитися по єдино вірному шляху. Монологічна свідомість абсолютизувала ціль і допускала на обговорення лише питання про засоби, які не ставили під загрозу саму ціль. Звідси - ставлення до будь-якої дискусії з принципових питань як до "балаканини", затіяної для того, щоб кинути тінь на ясну й самоочевидну сутність народної правди.

По суті, партію більшовицького типу важко назвати партією в звичайному розумінні цього слова. Деякі дослідники небезпідставно вважають, що "це скоріше особливий феномен - соціальний посередник, який має завжди бути найправовірнішим у тому випадку, коли його точка зору за короткий проміжок часу полярно змінюється. Партія мала бути абсолютним втіленням народної правди і водночас науковою істиною в останній інстанції"⁵¹. Силу більшовицької партії спочатку В.Ленін, а пізніше і Й.Сталін

пов'язували з масовим вибухом енергії широких мас. Партія в цьому процесі повинна була стати тим соціальним механізмом, який був покликаний конденсувати енергію мас. Більшовицька партія проголосила обов'язковість цілісного, тоталітарного світогляду, панівного вчення, що відповідало звичкам і потребам російського народу у вірі й символах, які управляли б суспільним життям. "Новий суспільний посередник - більшовицька партія - заповнила духовний вакуум, викликаний кризою, і допомогла масам перейти від однієї цілісної віри до іншої, до нової ортодоксії, яка охоплювала б усі сфери суспільного життя"⁵². У даному контексті доцільно згадати слова відомого іспанського філософа Х.Ортеги-і-Гассета: "Сила більшовизму полягає в його російському, а не комуністичному змісті. У конкретному випадку з Росією відбувся феномен історичного маскування - нашаровані дві дійсності, які покривають одна одну: одна глибока, справжня, істотна; друга штучна, випадкова, поверхова. Отож у Москві ми бачимо плівку європейських ідей - марксизм, виплечаний в Європі у зв'язку з європейською дійсністю і європейськими проблемами. Під цією плівкою є народ, відмінний від європейців не тільки етнічною субстанцією, але, що набагато важливіше, відмінний своїм віком. Це народ, який ще ферментує; молодий народ. Тріумф марксизму в Росії, де не було промисловості, був би найбільшою суперечністю, якої міг би зазнати марксизм"⁵³.

Більшовицька партія ставила перед собою завдання бути виразником інтересів усього народу, піднести себе до масштабів усього суспільства. Саме тому, на противагу іншим партіям, вона була націлена на різкі коливання мас то в один бік, то в інший. Усі інші партії втрачали свої позиції, оскільки вони не враховували наявність гігантського соціального маятника, який впродовж історії кидав Росію від ідеалу вічевої демократії до ідеалу жорсткого авторитаризму. Вони гинули, намагаючись зафіксувати маятник в якомусь одному положенні, відповідно до інтересів своєї партії; не могли поступитися своїми принципами й погодитися прямувати до того полюсу, куди прямувала розбурхана гігантська стихія революційної творчості мас.

Основні відмінності між ВКП(б), з одного боку, і фашистською партією та НСДАП, з іншого, були обумовлені відмінностями в їх історичному досвіді. На відміну від фашистів і нацистів, більшовики до жовтня 1917 року не були опозиційною партією, це була організація, яка знаходилася тривалий час на нелегальному становищі. Концепція В.Леніна полягала в тому, що партія революційного авангарду готує зміну суспільної формації, діючи через свої партійні осередки, що пронизують усе суспільство, і бере початок у теоріях російських народників XIX століття. При цьому вождь світового пролетаріату виходив не тільки з ситуації, в якій знаходилися більшовики (вони вимушені піти в підпілля), але і з переконання, що революцію можуть підготувати тільки професійні революціонери і вона не повинна бути результатом історичної еволюції чи стихійних дій робітничого класу. Після перемоги над суперниками ВКП(б) стала партією, яка сформувала уряд держави, але, як і раніше, залишалася партією авангарду, що мобілізує маси на підтримку своїх починань. Окрім керівництва всім внутрішньопартійним життям з одного центру, більшовицька партія будувалася на принципах підкорення меншості більшості, суворої дисципліни, безумовної обов'язковості рішень вищих органів для нижчих, підкорення приватних інтересів суспільним. "У більшовицькій партії повинні були панувати тільки один розум і одна воля. У ній не було місця переговорам, розходженням думок, компромісам"⁵⁴. А в середині самої "партії нового типу" існував центральний орган, очолюваний диктатором, який, за словами Р.Люксембург, "за всіх думає, все створює і вирішує"⁵⁵.

Й.Сталін ніколи не приховував, що для нього "компартія є своєрідним орденом мечоносців всередині Радянської держави..."⁵⁶. Тільки такий орден був здатний стати політичною базою більшовицьких перетворень. За допомогою, за виразом Й.Сталіна, "приводів" і "важелів" (професійні спілки, Ради депутатів трудящих, кооперація всіх видів, спілка молоді) партія охоплює своїм впливом маси. Завдяки цьому, зізнається генсек, "жодне важливе політичне чи організаційне питання не вирішується у нас нашими радянськими чи іншими масовими організаціями без керівних вказівок партії"⁵⁷. Гігантський партійний апарат Й.Сталін любив іменувати на військовий лад. Так, виступаючи з розгромною доповіддю (на пленумі ЦК ВКП(б) у березні 1937 року) про шляхи ліквідації ворогів партії, генсек заявив: "До складу нашої партії, якщо враховувати її керівні кадри, входить 3-4 тисячі найвищих керівників. Це, я б сказав, генералітет нашої партії. Далі йдуть 30-40 тисяч середніх керівників. Це наше партійне офіцерство. Далі йдуть біля 100-150 тисяч нижчого командного складу. Це, так би мовити, наше

партійне унтер-офіцерство”⁵⁸; чи його вислів з уже цитованих ”Питань ленінізму”: ”Кадри партії - це командний склад партії, а оскільки наша партія знаходиться при владі, вони є також командним складом керівних державних органів”⁵⁹.

По-іншому складалась історія нацистської партії: НСДАП ніколи не була підпільною організацією завдяки політиці ”легальності”, якої дотримувався А.Гітлер, і завжди діяла відкрито. На початку 30-х років НСДАП стала масовою партією (на кінець 1932 року її чисельність склала 800 тисяч членів), її не можна було назвати далекою від народу (але не будемо забувати, що вона на цей час ще не була правлячою і ще не стала символом насилля і геноциду - прим. автора), нацистська партія отримала на виборах такий високий відсоток голосів, якого не отримувала жодна з партій за всю історію Німеччини⁶⁰.

Фашистська партія в Італії теж діяла відкрито, а після вдалого походу на Рим їй взагалі були створені умови найбільшого сприяння. Беручи участь у парламентських виборах 1924 року, Б.Муссоліні так заздалегідь скоректував законодавство, щоб, незалежно від результатів голосування, його партії була гарантована парламентська більшість у дві третини місць. Після вбивства соціаліста Джакомо Матеотті 10 червня 1924 року в Італії встановлюється відверта однопартійна диктатура⁶¹. Різний історичний досвід тоталітарних партій проявлявся і в особистому становищі їх лідерів. Традиція колективного керівництва зберігалася в ВКП(б) до 1934 року: складається враження, що Й.Сталін не зміг справитися з цією тенденцією, але після 1934 року взаємовідносини радянського диктатора з компартією радикально змінюються. Оскільки в А.Гітлера не було попередника, то вже в 20-ті роки він оголосив про винятковість власного становища в партії і всі наступні роки незмінно залишався фюрером нацистської партії. А.Гітлер не вдавався більше до процедури виборів, він сам займався призначенням і зміщенням посадових осіб, визначав склад різноманітних комісій, посиляючись лише на власну інтуїцію. Партія існує для дії, а не для балаканини,- з гордістю повторяли нацисти. (В.Ленін, закладаючи основи недемократичного суспільства в Радянській Росії, ще на зорі радянської влади висловлював аналогічні думки: ”Партія - не семінар, на якому обговорюються різноманітні нові ідеї. Це бойова організація з відповідною програмою і з чіткою ієрархією ідей. Вступ до такої організації тягне за собою безумовне визнання її ідей”⁶²- прим. автора). Після приходу до влади лідери третього рейху не змінили свого ставлення до партії, яку продовжували вважати революційною. Тактика легальності зовсім не означала перетворення партії в конституційну, вона лише відкривала НСДАП можливість використовувати демократичні свободи для повалення Веймарського режиму.

В СРСР вирішення подібного питання виявилось досить простим: у країні був сформований комуністичний уряд, і протягом наступних років не тільки державна адміністрація, але й економіка, націоналізована промисловість, колективізоване сільське господарство, а також збройні сили - все діяло в умовах прямої керівної ролі ВКП(б).

Починаючи з липня 1934 року, чисток у нацистській партії не було, тому чисельність партії продовжувала зростати і до кінця року в ній нараховувалося майже 2,5 млн. членів. Враховуючи ту обставину, що населення в гітлерівській Німеччині було більш, ніж удвічі менше, ніж в СРСР, можна говорити про НСДАП як партію швидше масового, ніж елітарного типу⁶³. Думається, що така підтримка партії з боку німецького народу пояснювалася насамперед діяльністю НСДАП, спрямованою на скасування умов Версальського мирного договору, та скороченням кількості безробітних у результаті політики мілітаризації економіки і підготовки третього рейху до майбутньої загарбницької війни. Зрозуміло, А.Гітлер ніколи не зрікся б партії, яку створив і за допомогою якої прийшов до влади, проте його залежність від НСДАП закінчилась. Поряд з тим, що він був фюрером партії, він став главою держави, главою уряду і що найголовніше - ”фюрером німецького рейху і німецького народу”. Так почався процес, у ході якого Німеччина з однопартійної держави перетворилася в диктаторську. Аналогічні процеси спостерігалися й у фашистській Італії. Так, поряд з обов’язками прем’єр-міністра Муссоліні до 1926 року прибрав до рук 6 з 13 міністерських управлінь, а до 1929 року - ще два. До того ж, він здійснював керівництво фашистською партією, Великою Радою, національною радою корпорацій, був командувачем фашистської міліції і збройних сил. Серед важливих підвідомчих йому органів були Верховний комітет оборони, Державна рада, Рахункова палата, Військова рада, Верховна рада статистики, постійний Комітет по виробництву зерна і Комітет з питань мобілізації цивільного населення, так як і кожна з 22 корпорацій, що були створені після 1934 року. У наступні роки цей список став ще довшим⁶⁴.

Не дивлячись на те, що становище ВКП(б) в період з 1933 по 1934 роки було більш стійким, перші ж ознаки того, що і радянський вождь прямує в аналогічному напрямку - від олігархії до диктатури - викликали занепокоєння в деяких членів Політбюро і ЦК, членів так званої "опозиції". Різниця між більшовицькою і нацистською моделями тоталітаризму в даному випадку полягала в тому, що в гітлерівській Німеччині якщо і існували окремі члени партії, які звинувачували А.Гітлера в зраді ідеалів нацистського руху, то в цілому, партія і СА не виявляли опору його курсу. В СРСР, незалежно від того, чи існувала реальна опозиція політиці Й.Сталіна, чи ні, останній був переконаний в її наявності і діяв тими ж методами⁶⁵, які використовував А.Гітлер для розправи з лідерами штурмових загонів, тільки в значно ширших масштабах.

І в нацистській Німеччині, і в Радянському Союзі тоталітарно орієнтована партія здійснювала зв'язок з масами через сітку своїх первинних організацій. В основу організаційної структури ВКП(б) був покладений територіально-виробничий принцип: це означало, що члени компартії об'єднувалися за місцем роботи чи служби (завод, заклад, армійський підрозділ). Члени НСДАП об'єднувалися за місцем проживання. Комуністична партія продовжувала традиції своєї дореволюційної діяльності: більшовики віддавали перевагу контактам з однодумцями прямо на робочих місцях, тому що для них це був найкращий спосіб приховати нелегальну роботу партії. У 30-х роках XX століття структура більшовицької партії відображала залежність її чисельності від підвищення продуктивності праці, що було першочерговим завданням більшовицької партії; зростала і чисельність первинних організацій (у 1927 році їх було 39 тисяч, а через 10 років - 102500)⁶⁶. На великих промислових підприємствах і в державних закладах партійні організації були розбиті на величезну кількість підрозділів, оскільки первинні осередки могли об'єднувати невелику кількість членів. "Кожний більшовик - агітатор" - таким був один з перших лозунгів більшовицької партії, якому вона і надалі надавала великого значення. Агітатор повинен був добре знати всіх членів свого осередку, бути в курсі їх потреб, проблем особистого життя, трудових буднів на заводі чи в колгоспі. Дуже довго такий спосіб впливу на кожного громадянина залишався найбільш ефективним і відкривав ВКП(б) можливості бути справді всюдисущою.

Нацистська партія, будучи масовою організацією, надавала такого ж значення індивідуальній пропагандистській діяльності, як і компартія. Члени НСДАП знали, що їх обов'язок завжди і всюди вважати себе посланцями, які несуть слово фюрера в маси⁶⁷. Особисте спілкування як канал пропагандистської діяльності здійснювало на людей такий вплив, якого важко було досягти за допомогою засобів масової інформації: воно було значно ефективніше, оскільки особиста думка іншої людини діяла на слухача сильніше, ніж повторення офіційних лозунгів. Членів партії інструктували, що вони не повинні відмовчуватися, коли в їх присутності ведуться розмови, що критикують націонал-соціалізм, чи викладається інформація, яка ганьбить режим; вони були зобов'язані спростовувати наклеп, а про зміст подібних бесід повідомляти у відповідні органи. Доноси деструктивно діяли на взаємовідносини людей, що прекрасно усвідомлювало керівництво секретних служб, яке, наймаючи сексотів, прагнуло не тільки отримувати потрібну інформацію, але й нагнітати атмосферу загальної недовіри. Багато очевидців свідчили, що доноси стали справжньою національною вадю і в СРСР.

Оскільки нацисти не були так стурбовані підвищенням продуктивності праці, як керівництво радянської держави, в основу структури їх організації був покладений "блок житлових будинків" із 40-50 сімей, що в ньому проживали. Очоловав це об'єднання "блок-лідер", який був зобов'язаний знати особисто кожного члена організації. В його обов'язки входило регулярне відвідування кожної сім'ї, він слідкував за тим, щоб усі знали лозунги і вимоги влади, відвідували партійні збори, брали участь у заходах, які організовувала нацистська партія. Після гестапівців блок-лідери були самими непопулярними людьми в будь-якому оточенні: і ті, і інші тримали населення в стані перманентного страху, в чому, власне, і полягало їх головне призначення.

Партійному монізму відповідає монізм ідеологічний, який пронизує всю ієрархію владних відносин згори до низу. Ідеологія (в широкому розумінні слова - система поглядів і переконань) притаманна кожній політичній партії незалежно від того, визнає це партія чи ні. Проте ідеологія режимів, створених Б.Муссоліні, А.Гітлером і Й.Сталіним, носила специфічний характер: це була система поглядів, прийняти і поділяти які був зобов'язаний кожний громадянин держави; будь-який відступ від проголошених істин вважався тяжким злочином. Ідеологія тоталітарного режиму може бути визначена як "спотворена свідомість", яка відображає матеріальні інтереси правлячого класу політичної

бюрократії і містифікує реальні відносини в тоталітарному суспільстві, прагне завуалювати справжній характер даного суспільства. Сама ж правляча еліта стоїть над своєю доктриною і нею не зв'язана. Як зазначав Г.Раушнінг (один із соратників А.Гітлера, який пізніше розчарувався в нацизмі і в 1936 році емігрував до США - прим. автора), "доктрина існує для мас... Вона інструмент панування над масами. Сама еліта стоїть над доктриною. Вона використовує доктрину найбільш доцільним шляхом для реалізації своїх прагнень"⁶⁸. Тоталітарні лідери знають, що будь-який масовий рух потребує міфу, міф необхідний для панування над масами. В одній зі своїх промов Б.Муссоліні таким чином виразив ставлення тоталітарного лідера і тоталітарної еліти до пропагованої ними ідеології (міфології): "Ми створили міф; міф - це благородний ентузіазм, нін не повинен бути реальністю, він - імпульс і надія, віра і мужність"⁶⁹. "Вождь, який очолює рух, знає, що всі політичні та історичні ідеї - не більше, ніж міфи. Сам він вільний від їх впливу, проте він цінує їх... оскільки вони... стимулюють ентузіазм, приводять у рух почуття, ірраціональне в людині, тільки вони спонукають до політичної дії"⁷⁰, - писав К.Манхейм.

Неможливість зіставити ідеологію фашизму і націонал-соціалізму з комуністичною, їх абсолютна протилежність була зрозуміла будь-якому прихильнику чи комуністичної, чи нацистської, чи фашистської партії як в СРСР, так і в гітлерівській Німеччині та фашистській Італії. Більш того, будь-хто, хто вважав себе фашистом, був антимарксистом, і навпаки, бути комуністом - означало бути антифашистом. Компроміс був неможливий. Так, якщо більшовики дотримувалися матеріалістичної, а часто і економіко-детерміністської інтерпретації історії, то для фашизму в цілому були характерні антиматеріалізм, ірраціоналізм, містицизм і стійке переконання в тому, що духовне начало, честь, слава і престиж складають наймогутніші цілі й мотиви людської поведінки. Проте для безпристрасного спостерігача навіть у той час функціональна схожість між різними моделями тоталітаризму була такою ж принциповою і очевидною, як і неможливість зіставити їх за змістом. Між ідеологіями фашизму, нацизму і комунізму, без сумніву, можна провести паралель, розглядаючи їх у функціональному плані, а не в плані змісту і суті. Звертає на себе увагу близькість соціальних, соціокультурних і інтелектуальних коренів трьох моделей тоталітаризму. Так, поняття "раса", "клас", "буржуазія", "євреї" важко розглядати як соціальні категорії, швидше це якісь символи, що викликають реакцію мас, позитивну в одних випадках чи різко негативну в інших. Під час безпорядків (наприклад, у роки колективізації в СРСР) чи в періоди соціальної нестабільності (відновлення кризи в період великої депресії в Німеччині та Італії) потенційні можливості цих символів були надзвичайно високі, в них були сфокусовані страх і ненависть населення тоталітарних утворень. Вождем тоталітарних режимів історія бачилась як постійна боротьба: чи боротьба між расами, чи боротьба з євреями, які набирали вигляду то капіталістів, то комуністів. Для радянського генсека - це була боротьба між класами, між революцією, з одного боку, і ворогами радянської влади - з іншого, з "агентами іноземних держав і розвідок", боротьба з імперіалістами, які прагнули покінчити з завоюваннями соціалізму і реставрувати попередній суспільний порядок.

Інша важлива функція ідеології - мобілізаційна: в 1932 році, коли НСДАП брала участь у п'яти передвиборчих компаніях, її члени повинні були добитися максимальної кількості голосів виборців. У ці ж роки лідери ВКП(б) в ударному темпі прагнули провести колективізацію і виконати п'ятирічний план за чотири роки. Режим Б.Муссоліні демонстрував свої мобілізаційні здібності, проводячи політику тотальної корпоратизації італійської економіки і суспільства в цілому. В усіх тоталітарних утвореннях усі без винятку ресурси (людські, інтелектуальні, матеріальні, природні) були мобілізовані на досягнення однієї універсальної мети - побудови тисячолітнього третього рейху чи відродження величчя колишньої Римської імперії в одному випадку і комуністичного царства загального щастя - в іншому. Якщо оцінювати соціальну базу більшовиків у 1917 році, фашистів у 1922 та нацистів у 1933 році не з позицій класової доктрини марксизму, а з точки зору більш гнучких соціологічних теорій, то необхідно визнати, що і комуністична партія, і фашистська чи нацистська використовували досить схожі настрої мас і спиралася на ідентичні верстви населення. Зв'язок фашистів та нацистів з окремими капіталістами, промисловцями і банкірами вказує на джерела фінансування обох тоталітарних партій, але не характеризує їх політику, адже більшовики теж не зневажали "буржуазні" гроші і не стали при цьому виразниками інтересів капіталістів. Інтеграція окремих високопоставлених представників традиційних суспільних структур у нові

партійно-державні структури фашистської і нацистської моделей тоталітаризму - це деталь, а те, що в Італії і третьому рейху злам старого апарату влади і старої господарської системи був не настільки радикальним, як в СРСР, - це, звичайно, важлива обставина, хоч вона не дає підстав стверджувати думку про протилежність класової суті фашизму і нацизму, з одного боку, і сталінізму - з іншого. Зрозуміло, що деякі категорії громадян фашистської Італії та нацистської Німеччини підтримували режими Б.Муссоліні і А.Гітлера з корисливих переконань: промислові кола та торгівці зброєю розуміли, що їх заводи і капітали знаходяться під загрозою експропріації, і тому сподівались використати фашизм та нацизм для розгрому соціалізму; землевласники розраховували на захист своєї власності; селяни сподівалися забрати землю у фермерів-соціалістів; розлючені солдати прагнули звести рахунки з тими, хто уник фронту і хто прагнув пожинати плоди соціальної революції, викликані війною; конформісти розраховували на те, що фашистська держава забезпечить їм належне становище, гроші і владу, яких вони не могли досягти іншим шляхом.

При цьому всі тоталітарні держави робили ставку на національні почуття своїх народів: А.Гітлер - мусуючи роздратованість, викликану невтішними наслідками програної війни і принизливими умовами Версальського договору⁷¹; Й.Сталін - висунувши лозунг "побудови соціалізму в одній державі"⁷², яка, не дивлячись на відсталість, неодмінно отримає перемогу над капіталістичними країнами. Лідери ВКП(б) були переконані, що їх народ у випадку війни чи ворожого вторгнення обов'язково стане на захист Вітчизни (і вони не помилилися). Б.Муссоліні прагнув відродити велич колишньої Римської імперії і сам особисто вагався між роллю Цезаря і тоталітарного диктатора.

Третю функцію тоталітарної ідеології можна сформулювати словами Л.Шапіро як функцію "морального знеболювання". Для того, щоб перетворити громадянина, вихованого в дусі християнської моралі, в слухняну зброю тоталітаризму для реалізації його злочинних цілей, потрібно дати йому новий набір моральних принципів, нові заповіді. Квазірелігійна тоталітарна ідеологія, зорієнтована на перетворення не тільки дійсності, але й людської природи, саме й дає нові моральні принципи і цінності, засвоївши які, громадянин тоталітарної держави стає здатним на будь-які вчинки, навіть злочини. Звідси випливає, що тоталітарна ідеологія нейтралізує моральну огиду, яка викликається або діями влади, або вчинками пересічного громадянина. Таким чином, при тоталітаризмі формальне відокремлення церкви від держави маскує злиття держави з церквою іншого типу, квазіцерквою - тоталітарною партією. Так, Й.Сталін заявляв: "Марксизм - релігія класу, його символ віри"⁷³. А.Гітлер також вважав, що "ту роль, яку для віри відіграють догмати церкви, - для нової політичної партії повинні відігравати партійні принципи", а програма НСДАП є "політичним символом віри"⁷⁴. Тоталітарна ідеологія "була перетворена на зразок державної релігії з особливими догматами, священними книгами, святими, апостолами, зі своїми боголюдьми (в особі вождів, фюрерів, дуче тощо), літургією..."⁷⁵. Тоталітарна держава починає нагадувати своїми рисами теократію. Комуністична тоталітарна держава, зазначав М.Бердяєв, "схожа на теократію і має теократичні претензії", вона становить собою "теократію навпаки"⁷⁶. У тоталітарному режимі (як і в історичних теократіях) диктатор є одночасно і першосвященником, що має монополію на тлумачення партійної доктрини і "священних текстів", тобто він об'єднує в одних руках і світську, і "духовну владу". Причому тоталітарний лідер постійно реінтерпретує ідеологію так, як у той чи інший момент вимагають реальні обставини.

Важко не погодитися зі словами авторитетного німецького історика й політолога К.Д.Брахера, висловленими на адресу ідеології націонал-соціалізму: "Ідеологія націонал-соціалізму (як і більшовизму) - це форма політичної релігії, що прагнула обґрунтувати піднесення безкласового, антипартійного руху, який увібрав у себе всіх шляхом всеохоплюючих уявлень про радикальну боротьбу і системні зміни, що обіцяли задоволення різноманітних інтересів і потреб; примирення трудящих із сучасним націоналізмом; тотальне єднання на основі соціально-імперських обіцянок у "народному співтоваристві" замість демократичного плюралізму і класової боротьби як шляху вирішення політико-соціальних проблем; амбівалентне поєднання романтичних, спрямованих у минуле і техніко-модернізаторських мотивів; мілітаристське і расистське мислення як засіб мобілізації і сплавлення "нації єдиної крові" проти всіх "неповноцінних" елементів; популярна серед населення боротьба проти Версалью, яка трансформувалася від вимог перегляду договору до експансіонізму, до вимог ще більшого "життєвого простору" для німців, германців, арійців, що нібито мають расові переваги;

уявлення про націонал-соціалізм як глобальну мету; принцип фюрерства і культ фюрера як центральний структурний принцип (як і біологічний антисемітизм, абсолютне уявлення про ворога, трансформоване з релігійного в політичне і соціальне); расовий ворог замість класового ворога⁷⁷.

У повсякденній практиці функціонування нацистського режиму лідери НСДАП спиралися на національно-авторитарну традицію, а лідери більшовицької партії керувалися ідеями марксистсько-ленінського вчення. На відміну від фашизму та нацизму, марксистська ідеологія, виходячи з традицій гуманізму і Просвітництва, соціально-економічного і політичного аналізу капіталізму, проголошувала завдання всестороннього звільнення трудящих. Комуністичне суспільство, засноване на принципах інтернаціоналізму, заміни приватної власності суспільною, а держави - самоврядуванням людей праці, уявлялося як "асоціація, в якій вільний розвиток кожного є умовою вільного розвитку всіх"⁷⁸. У той же час, взявши за основу досвід буржуазних революцій XVI-XIX століть, марксистки вважали, що перехід від капіталізму до соціалізму можна здійснити шляхом насильницького революційного завоювання політичної влади й перехідного періоду, коли держава тимчасово (до її повного відмирання та заміни самоврядуванням народу - прим. автора) набере авторитарної форми диктатури пролетаріату. На відміну від фюрера третього рейху, радянський вождь ніколи, навіть у вузькому колі своїх соратників, не претендував на оригінальність у поглядах і переконаннях. На питання про його світогляд він відповідав, що керується ідеями, раз і назавжди сформульованими К.Марксом і В.Леніним і йому нічим їх доповнити. У А.Гітлера та інших лідерів нацистської партії не було розходжень між цілями і засобами їх досягнення, і в цьому вони істотно відрізнялися від керівництва ВКП(б) і радянської держави. Нацизму, як і всім іншим тоталітарним рухам, була притаманна вкрай еkleктична ідеологія, яка включала в себе досить різнотипні, навіть несумісні елементи, в тому числі й запозичені з фашистських поглядів Б.Муссоліні. Можна виділити з відповідною часткою умовності п'ять головних компонентів нацистського світогляду: 1) войовничий антилібералізм, який витікає з революційного бунтарства XVIII - XIX ст; 2) традиційний мілітаристично підфарбований шовінізм, досить популярний і в кайзерівській Німеччині, і в деяких німецьких державах до їх об'єднання. (У сучасній політичній науці шовінізм розглядається як політична ідеологія і практика, спрямована на розпалювання національної ворожнечі й ненависті між народами, підкорення й поневолення інших народів. Для шовінізму характерні войовнича проповідь національної винятковості, поширення національного чванства, національного егоїзму, панівної зверхності однієї нації над іншими, намагання поставити їх у залежність, протиставлення інтересів однієї нації іншим)⁷⁹; 3) егалітарні (зрівняльні) ідеї, що відображають споконвічне прагнення люмпенізованих мас до встановлення справедливості шляхом перерозподілу суспільного багатства; 4) антихристиянське вчення про ваді людської природи, яке випливало з уявлень древніх германців про те, що люди на землі з'явилися в результаті трагічної помилки богів і повинні бути знищені, щоб звільнити місце для більш досконалих істот; 5) нарешті, фашистський ідеал корпоративного устрою суспільства, пронизаний вертикальними зв'язками, які об'єднують робітника з підприємцем чи управляючим, солдата з офіцером, рядового партійця з дуче, каудильо, фюрером, вождем⁸⁰.

На становлення ідеології націонал-соціалізму справили опосередкований вплив і інші соціальні, геополітичні, релігійні доктрини і погляди. У зв'язку з цим можна назвати, по-перше, мальтузіанство як антинаукову соціологічну доктрину, названу так по імені англійського священника Т.Мальтуса (1766-1834 рр.). В її основі лежить надісторичний закон народонаселення, згідно з яким його зростання відбувається в геометричній, а зростання засобів існування - лише в арифметичній прогресії. Звідси випливає протиріччя суспільного розвитку, і розв'язати його можна попередженням росту населення (регламентація шлюбів, регулювання народжуваності), а також "природним" регулюванням чисельності останнього за допомогою голоду, епідемій, війн тощо. По-друге, класичний расизм колоніального часу як система поглядів, що обґрунтовує "природний" поділ народів на "повноцінні" й "неповноцінні" та політична діяльність, яка спирається на цю систему. Не А.Гітлер винайшов антисемітизм, і не він першим нав'язав його Німеччині. "Заслуга" А.Гітлера полягала в тому, що він перетворив "побутовий" антисемітизм, який мав глибоке середньовічне коріння, в ідеологічну і політичну категорію, а потім - і в державну доктрину. А.Гітлер "удосконалив" антисемітизм кінця XIX - початку XX століття: він перетворив його в расову теорію. Расова теорія А.Гітлера закликала ненавидіти не тільки євреїв, але й циган, а потім і слов'ян. Нацистами була створена

ціла ієрархія рас. Вгорі - арійська раса (німці, скандинави, англійці і деякі інші народи), в середині піраміди - середземноморські раси, внизу - чорні й жовті раси, ще нижче - слов'яни (причому останні раси час від часу мінялися місцями). А вже на самому - самому дні - євреї і цигани...⁸¹. Звичайно, все це була чиста демагогія. А.Гітлер воював проти англійців і скандинавів і знаходився в тісному союзі з "жовтою" імператорською Японією. А про неповноцінність середземноморських рас, в тому числі й італійської, згадував лише в дні поразок. По-третє, це теорія державного патерналізму, як доктрина й діяльність держави, суть якої полягає в "батьківській турботі" стосовно прошарків і груп, менш захищених у соціальному й економічному відношенні⁸². По-четверте, маніхейство⁸³ - релігійне вчення, назване за іменем легендарного перса Мані, становить собою синтез зороастризму (дуалістична давньоіранська релігія, в основі якої лежить вчення про постійну боротьбу у світі двох протилежних тенденцій: добра і зла. Зороастризму притаманні ідеї про кінець світу, останній суд, воскресіння мертвих, про народження дівою майбутнього спасителя тощо), християнства і гностицизму. Це релігійне вчення виникло на Близькому Сході в 3 столітті. По-п'яте, це давньоримські уявлення про обов'язок і військову доблесть. Ще навчаючись у Лінці, А.Гітлер вперше почув від учителя історії легенду про імператора Фрідріха I Барбароссу. При ньому Священна Римська імперія досягла найбільшого зовнішнього блиску. Ім'я Ф.Барбаросси в традиційній німецькій історіографії більше інших пов'язувалося з об'єднанням і процвітанням Німеччини, з уявленнями німців про обов'язок і військову доблесть, хоч саме при ньому відбувалися процеси, що призвели імперію до швидкого занепаду. У Німеччині ця історична постать обросла легендами, одна з яких розповідає про те, що могутній імператор разом зі своїми воїнами спить у горі Кіффхойзер - географічному центрі Німеччини, і коли він проснеться, то знову об'єднає німців і поведе їх завойовувати нові землі на Сході.

В ідеології націонал-соціалізму і фашизму особливе місце займала концепція нації як вищої і вічної реальності, що базується на спільності крові. Звідси випливало завдання збереження чистоти крові і раси, нації при цьому поділялися на вищі й нижчі, вищі (повноцінні) раси повинні панувати над нижчими (неповноцінними), нещадно придушуючи спроби опору з їх боку. У галузі зовнішньої політики теорія расової зверхності служила обґрунтуванням політики імперіалістичних захоплень і поневолення інших народів. З цієї точки зору становить інтерес визначення соціаліста, яке А. Гітлер зробив в одному з своїх виступів: "Той, хто готовий розглядати цілі нації як свої власні в тій мірі, коли для нього немає більш високого ідеалу, ніж благоустрій нації; той, хто розуміє наш державний гімн "Німеччина понад усе" в тому значенні, що для нього немає нічого у світі вищого його Німеччини, народу, його землі, той є соціалістом"⁸⁴. З самого початку нацисти розглядали націю як найвищий синтез усіх без винятку матеріальних і духовних цінностей, а також як пріоритетну категорію в порівнянні з окремою особою, групами осіб, прошарками, класами.

Важливою характеристикою фашистської і націонал-соціалістської ідейно-політичних конструкцій стало ототожнення, органічне злиття понять нації і національної держави, в силу якого держава розглядалась як юридичне втілення нації, наділене відповідальністю за цілі й інтереси нації в кожний конкретний історичний період. Стосовно нацизму, то в ньому відбулося злиття соціалізму (в тлумаченні А.Гітлера) і націоналізму, що в підсумку і дало підстави А.Гітлеру і його прихильникам говорити про націонал-соціалізм. Думається, що тут логічно буде зупинитися на питанні про соціалістичне коріння нацизму. Існує розповсюджена помилка, що націонал-соціалізм - це просто бунт проти розуму, ірраціональний рух, який не має інтелектуального коріння. Якби це й справді було так, цей рух не приховував би в собі стільки небезпеки. Вищезгадана точка зору не має під собою ніякої основи. Доктрина націонал-соціалізму є кульмінаційною точкою тривалого процесу розвитку ідей, в якому брали участь мислителі, відомі не тільки в Німеччині, але й далеко за її межами. І що б ми сьогодні не говорили про джерела цього напрямку, ніхто не буде заперечувати, що біля його витоків стояли дійсно серйозні автори, які справили великий вплив на розвиток європейської думки. Свою наукову систему вони будували жорстко й послідовно, і, сприйнявши її основи, вже неможливо повернути назад чи уникнути невблаганної логіки подальших висновків. Це чистий колективізм, вільний від найменшого нашарування індивідуалістської традиції, яка могла б завадити його здійсненню.

Найбільший внесок, безумовно, зробили в цей процес німецькі мислителі, хоча вони не були одинокі. Томас Карлейль і Хьюстон Спарт Чемберлен, Огюст Конт і Жорж

Сорель не поступаються в цьому відношенні жодному з німців. Еволюцію цих ідей в самій Німеччині прослідкував Р.Д.Батлер⁸⁵ в опублікованому дослідженні "Корені націонал-соціалізму". Автор доводить, що протягом останніх 150 років цей напрямок періодично відроджувався, демонструючи вражаючу і зловіщу живучість, і до 1914 року не мав великого значення: він залишався одним з небагатьох напрямків думки в державі, який відрізнявся від інших широким розмаїттям філософських ідей. Цих поглядів дотримувалася незначна меншість, а в більшості німців вони викликали не менше презирства, ніж у середовищі інших народів. Постає логічне запитання: чому ж ці переконання реакційної меншості отримали врешті-решт підтримку більшості жителів Німеччини і практично захопили уми її молодого покоління? Причини цього не можна зводити лише до поразки в першій світовій війні і труднощів післявоєнного життя, до зростання націоналізму, що за цим послідував, тим більше - до капіталістичної реакції на наступ соціалізму. Саме навпаки, підтримка з боку соціалістів і привела прихильників цих ідей до влади. І не завдяки буржуазії нацисти отримали владу, а швидше в силу відсутності сильної і міцної буржуазії.

Ідеї, які в останньому поколінні вийшли на перший план у політичному житті Німеччини, протистояли не соціалізму в марксизмі, а тим ліберальним елементам, які в ньому мали місце: інтернаціоналізму й демократії. І в міру того, як стало все очевидніше, що саме ці елементи заважають здійсненню соціалізму, ліві соціалісти поступово змикаються з правими. У результаті виник союз лівих і правих антикапіталістичних сил, своєрідний сплав радикального й консервативного соціалізму, який і викоринив в Німеччині всі прояви лібералізму. Соціалізм у Німеччині був з самого початку тісно зв'язаний з націоналізмом. Характерно, що найбільш відомі попередники нацизму – І.Фіхте, К.Родбертус, Ф.Лассаль - були в той же час визнаними теоретиками соціалізму. Поки в німецькому робітничому русі широко використовувався теоретичний соціалізм у його марксистській версії, авторитарні й націоналістичні концепції знаходилися в тіні. Але це тривало недовго, та й то лише почасти, якщо в 1892 році один із лідерів соціал-демократичної партії Август Бебель міг сказати О.Бісмарку: "Імперський канцлер може не сумніватися, що німецька соціал-демократія - це щось на зразок підготовчої школи мілітаризму!"⁸⁶. Починаючи з 1914 року з рядів марксистів один за одним стали виходити проповідники, які направляли в націонал-соціалістську віру вже не консерваторів і реакціонерів, а робітників та ідеалістично настроєну молодь. І тільки після цього хвиля націонал-соціалізму, досягши свого апогею, призвела до появи гітлеризму. Військова істерія, від якої переможена Німеччина так повністю й не виликувалася, стала відправною точкою того руху, що породив націонал-соціалізм, причому величезну допомогу в цьому йому надали соціалісти.

Даний напрямок обґрунтували німецький професор Вернер Зомбарт у праці "Торгаші і герої" (1915 р.)⁸⁷, професор Іоганн Пленге в книзі "Маркс і Гегель" та "1789 і 1914: символічні роки в історії політичної думки"⁸⁸, колишній марксист Фрідріх Науманн ("Центральна Європа")⁸⁹ та представник лівого крила соціал-демократичної партії в рейхстазі Пауль Ленш у праці "Три роки світової революції"⁹⁰.

Ідеї І.Пленге і П.Ленша проклали дорогу для безпосередніх творців націонал-соціалізму, таких як Освальд Шпенглер і Артур Меллер ван ден Брук (те ж саме можна сказати і про багатьох інших інтелектуальних лідерів, які належали до покоління, що породило нацизм, таких як Отмар Шпанн, Ганс Фреєр, Карл Шмітт чи Ернст Юнгер). Можна сперечатися, в якій мірі є соціалістом О.Шпенглер, але абсолютно очевидно, що його робота "Прусацтво і соціалізм", опублікована в 1920 році, виражає ідеї, що в той час охопили німецьких соціалістів. "Три останні нації Заходу прагнули трьох форм існування, виражених у знаменитих лозунгах - Свобода, Рівність, Спільність. У формах політичного устрою вони проявилися як ліберальний парламентаризм, соціальна демократія і авторитарний соціалізм... Німецький, а точніше пруський дух наділяє владою ціле. Кожному відведене своє місце. Громадянин здійснює керівництво або підкоряється. Таким є, починаючи з XVIII століття, авторитарний соціалізм - течія антиліберальна й антидемократична, якщо йдеться про англійський лібералізм і французьку демократію... Багато що викликає ненависть чи користується дурною репутацією в Німеччині, але тільки лібералізм викликає презирство на німецькій землі"⁹¹. Ця формула О.Шпенглера відтворюється в часто цитованих висловлюваннях К.Шмітта - провідного нацистського експерта з конституційного права. Він стверджував, що еволюція держави проходить три послідовні діалектичні стадії: від абсолютистської стадії XVII - XVIII століття, через нейтральну ліберальну стадію XIX століття - до тоталітарної стадії, на якій держава

повністю зливається з суспільством. Апостолу націонал-соціалізму А.Меллеру ван ден Бруку залишилося після цього зробити тільки один крок, оголосивши першу світову війну війною між лібералізмом і соціалізмом. "Ми програли війну з Заходом: соціалізм зазнав поразки від лібералізму". Для нього, як і для А.Шпенглера, лібералізм - це ворог номер один. А.Меллер ван ден Брук з гордістю заявляє, що в "сьогоднішній Німеччині лібералів немає. Є молоді революціонери, є молоді консерватори. Але кому зараз заманеться бути лібералом? Лібералізм - це філософія, від якої німецька молодь відвертається з відразою, з гнівом, з характерною посмішкою, адже немає нічого більш чужого, більш потворного, більш неприємного її світобаченню. Молодь Німеччини бачить у лібералізмі свого головного ворога"⁹².

"Третій рейх" А.Меллера ван ден Брука обіцяв принести німцям соціалізм, пристосований до характеру німецької нації і очищений від західних ліберальних ідей (так воно, власне і трапилося). Ще в 1922 році безпристрасний спостерігач із подивом зазначав, що в Німеччині багато хто вважає боротьбу з капіталізмом продовженням війни з Антантою, перенесеною в сферу духу і економічної організації, і розглядають це як шлях до практичного соціалізму, який дозволить повернути німецькому народу його благородні традиції. Ці спостереження були викладені К.Прібрамом у його статті "Німецький націоналізм і німецький соціалізм". Автор, зокрема, згадує філософа Макса Шелера, що проголошував "всесвітню соціалістичну місію Німеччини" і марксиста К.Корша, який писав про дух нової народної спільності.

Ідея боротьби з лібералізмом, котрий переміг Німеччину, носилася в повітрі і об'єднувала соціалістів і консерваторів, які виступили єдиним фронтом. Спочатку ця ідея була з готовністю прийнята німецьким молодіжним рухом, де домінували соціалістичні настрої і де народився перший сплав соціалізму з націоналізмом. З кінця 20-х років і до приходу А.Гітлера до влади виразниками цієї тенденції в інтелектуальному середовищі були молоді люди, які згрупувалися навколо журналу "Die Tat", очолювані Фердинандом Фрідом. Найхарактернішим результатом діяльності цієї групи, відомої як "нацисти-аристократи", стала книга Ф.Фріда "Кінець тоталітаризму". "Консервативний соціалізм" (а в деяких інших колах - "релігійний соціалізм") став лозунгом, під яким створювалась у Німеччині атмосфера, де домігся успіху націонал-соціалізм.

Сама суть фашизму та нацизму несла в собі порочне начало, воно й зумовило кінець фашистської Італії і третього рейху. Порочність соціалістичної практики приховувалася засобами досягнення поставленої мети: соціальна справедливість, широкі громадянські свободи, рівність, знищення експлуатації і відчуження - все це гуманні й величні прагнення, але засоби, які використовувалися для їх досягнення, були настільки антигуманні, що повністю скомпрометували соціалістичну ідею. Ось що про це писав колишній польський комуніст і філософ-марксист Лежек Кулаковський: "Якщо ви прагнете рівності, збільшуючи нерівність, результатом такої боротьби може бути лише нерівність; якщо ви хочете добитися свободи, використовуючи методи масового терору, то результатом буде масовий терор; якщо ви хочете будувати справедливе суспільство за допомогою страху й репресій - результатом будуть страх і репресії, але не загальне братство..."⁹³.

В ідеології італійського фашизму, німецького нацизму, як і в ідеології більшовицької партії чітко виділяються два плани. Так, загальноприйнятими і офіційно визнаними були такі елементи нацизму як консерватизм і націоналізм, екстремістські ж настрої і дух расизму (з яких, між іншим, лідери третього рейху не робили таємниці) були розповсюджені тільки в середовищі партійного керівництва і ветеранів нацистського руху. В Італії теж загальноприйнятими й офіційно визнаними були такі елементи фашистської ідеології як націоналізм і консерватизм, проте расизм, запозичений з нацистської ідеології, не набув загальнодержавного розповсюдження. До другої половини 30-х років Б.Муссоліні та інші керівники фашистської Італії категорично заперечували, що в Італії існує єврейська проблема і висміювали саму ідею про можливість існування чистих рас. Під час зародження фашистського руху поряд з дуче було багато соратників-євреїв, певний час він підтримував сіонізм з надією використати його в антианглійських цілях. Але вже з самого початку своєї політичної кар'єри Б.Муссоліні забавлявся ідеєю приналежності італійців до арійської раси, що означало етнічну однорідність і домінування над іншими народами (дуче особливо підкреслював зверхність італійців над іспанцями, румунами, греками і "левантійцями" - прим. автора). Після встановлення тоталітарного режиму в Італії дуче часто категорично відкидав твердження, що між ним і А.Гітлером може бути щось спільне. Звичайно, він був вимушений погодитися з тим, що націонал-соціалізм,

подібно фашизму, був авторитарним і колективістським по духу, а також антипарламентським, антидемократичним і антиліберальним політичним рухом, проте далі цього визнання він не бажав іти. Що ж стосується центральної теми нацистської філософії - ідеї панівної, вищої раси, то Б.Муссоліні відкидав її як "відверту нісенітницю, дурницю й ідіотизм"⁹⁴. Якби теорії А.Гітлера про расову зверхність були правильними, то, на думку Б.Муссоліні, "лапландія треба було б вважати найвищим типом розвитку людської раси". "Тридцять століть історії,- зазначав він у своїй промові в Барі у вересні 1934 року,- примушують нас з почуттям величного жалю розглядати деякі доктрини, що наполегливо пропагуються по іншій бік Альп нащадками народності, яка була поголовно неосвіченою в ті дні, коли Рим пишався Цезарем, Вергілієм і Августом"⁹⁵. А в бесіді з Емілем Людвігом у 1932 році він затаврував антисемітизм як "німецьке зло". "В Італії не існує єврейського питання, оскільки воно не може існувати в країні з розумною системою державного правління"⁹⁶. Ось так категорично і "скромно".

Але вже на початку 1936 року Б.Муссоліні розпочинає антиєврейську кампанію і в кінці цього ж року здійснює ряд заходів щодо обмеження прийому євреїв на роботу. Після відвідин Німеччини в 1937 році італійський диктатор у липні 1938 року публікує маніфест з 10 пунктів, де йшлося про те, що існує "чиста італійська раса", яку слід всіляко оберігати від чужорідних елементів. Восени цього ж року був прийнятий ряд законів, що забороняли євреям займати посади в державних і наукових закладах, викладати в університетах і школах, служити в армії, брати участь у конференціях, друкуватися в журналах і газетах (навіть і під псевдонімом), ставити свої п'єси в театрах. Єврейські діти повинні були навчатися в окремих школах чи класах. Заборонялися шлюби між італійцями і євреями. Обмежувалося право євреїв володіти нерухомістю. У країні була розгорнута антисемітська пропаганда: по радіо читалися "Протоколи сьонських мудреців", величезним тиражем була видана брошура "Захист раси". З 50 тисяч євреїв, що проживали в Італії, понад 12000 були репресовані⁹⁷. Німцями було збудовано декілька концентраційних таборів в Італії, в тому числі спільно з фашистами був споруджений табір для знищення євреїв у Сан-Саббе, поблизу Трієста. І все ж расова доктрина та її практична реалізація у фашистській Італії не набрала таких темпів і не досягла таких масштабів, як кривава расистська практика нацистів⁹⁸.

У різних моделях тоталітаризму дискримінація (не тільки національна), як влучно зазначав французький політолог Ш.Мійон-Дельсоль, здійснюється "під приводом того, що одні люди в більшій мірі належать до роду людського, ніж інші"⁹⁹. Тоталітаризм прагне ліквідувати соціальну мобільність осіб з "непідходящим" класовим (в СРСР) чи расовим (Німеччина, Італія) походженням.

Радянський Союз декларував у масштабі партії і держави (та й усього світу те ж) ідеологію марксизму-ленінізму, але в ній був і другий план - сталінізм, про який ніколи не говорилося відкрито. Генезис сталінізму, як матеріалізація ленінських ідей, полягав не тільки в особливостях російської історії, специфіці марксизму на російському ґрунті, традиції цезаризму, народництва, поклоніння якобінству, але в значній мірі пояснювався феноменом ідеологічної віри¹⁰⁰. Загальновідомо, що Росія завжди була країною віри, а Радянська Росія - тим більше (але віри антихристиянської). Й.Сталін став ідеальним виразником прагнень ідеологічної віри ленінської системи. Сталінізм народжувався як теорія і практика виконання "ленінських заповітів" і з самого початку прирік себе на закостенілість догматизму. Роблячи ставку на симбіоз партійного й державного апарату, сталінізм поступово "переплавив" легіони революціонерів у величезну армію бюрократів. Роблячи ставку на революційне історичне випередження природного ходу історії, він врешті-решт привів країну до реального історичного відставання від цивілізованих держав світу. Співвідношення між першим і другим планом у кожному випадку було різним, але для порівняння різних моделей тоталітаризму, думається, воно набуває чималого значення.

Російські дослідники різноманітних моделей тоталітаризму В.Дам'є і Я.Драбкін стверджують, що сталінізм увібрав у себе найрізноманітніші елементи: риси ранньокапіталістичного первісного накопичення капіталу, тоталітарність індустріалістського "суспільства-фабрики" і традиції східного, азіатського деспотизму. Можна погодитися з названими авторами в тому, що найголовнішими елементами даного різновиду тоталітаризму є: 1) обґрунтування і насадження в суспільній свідомості постулату про "соціалізм в одній країні", який протиставлявся первісній інтернаціоналістській установці на просування до соціалізму зусиллями трудящих усього світу; 2) утвердження в післявоєнні роки відвертого великодержавного шовінізму. Мотиви поведінки й діяльності

бюрократії були не расово-етнічними, як у нацистів, а державно-патріотичними: вона робила ставку на найчисельнішу націю країни, вбачаючи в ній основу для консолідації держави; 3) крайній етатизм на противагу ідеї відмирання держави. Сильна держава сприймалася як вершина історичного прогресу людства, як найбільш досконалий механізм оптимального й безкризового управління всіма сферами суспільного життя; 4) антигегалітаризм на противагу ідеї стирання класових відмінностей. Сталінізм спотворив теорію класів і класової боротьби, яку марксизм вважав здатною розкрити пружини розвитку суспільства й держави. Й.Сталін проголосив антинаукову і дуже шкідливу тезу про "загострення класової боротьби в міру просування до соціалізму". Пізніше цей постулат дуже часто використовувався для виправдання державного тероризму, а "класовий підхід" був проголошений єдиним мірилом у політиці, ідеології, психології, моралі, культурі; 5) встановлення однопартійної вождистської диктатури, в якій партія, по суті, зливалася з державою; 6) заперечення цінності людської особистості, сприйняття рядового громадянина як "коліщатка і гвинтика" радянської держави, яка, у свою чергу, виступала носієм розуму й колективного досвіду; 7) формування партійно-державної номенклатури як панівного класу. Структура сталіністської тоталітарної системи набрала вигляду піраміди, що складалася з чотирьох рівнів (харизматичний вождь, бюрократична верхівка чи еліта, середні та низові прошарки бюрократичної ієрархії, трудящі маси); 8) сталінському варіанту "соціальної держави" були притаманні також відповідні риси корпоративізму. Керівники і рядові працівники вважалися членами одних і тих же трудових колективів, одних профспілкових та партійних організацій. Чиновники і функціонери вважалися "представниками й виразниками інтересів робітничого класу", "слугами народу"; 9) ідеологічною оболонкою, яка маскувала розкол суспільства на трудящих і еліту, був міф про реальний соціалізм. Зростаюча невідповідність реальності проголошеного ідеалу маскувалася коректуванням останнього, наприклад, зникненням положень про відмирання держави, про самоврядування, про те, що "свобода розвитку кожного - умова вільного розвитку всіх". Взамін широкого розповсюдження набували ідеї про неантагоністичні протиріччя між класами, про наднаціональну спільність "радянський народ", про неперевершеність "усього радянського" тощо.

Нацизм відрізнявся від радянської моделі тоталітаризму ще однією особливістю, яка так приваблювала рядових німців - незвичністю свого політичного стилю. Лідери третього рейху та рядові члени партії були позбавлені снобізму й пишномовства, характерних для передвоєнної Німеччини, вони завжди були готові до спілкування з масами і, завоювавши їх прихильність, охоче користувалися різноманітними прийомами й новинками техніки.

Для здійснення ідеологічного контролю за партійною масою у вищезазначених тоталітарних утвореннях діяли абсолютно ідентичні за функціями інститути - Центральна контрольна комісія (партійний суд у ВКП(б), слідчий комітет УШІА (партійний суд в НСДАП), який був створений в 1926 році і до 1945 року боровся з "кровою" в рядах нацистської партії¹⁰¹. У фашистській Італії був створений революційний трибунал для розгляду "політичних проступків". Б.Муссоліні хотів мати такий каральний орган, який би був всезагальним, таємним, жорстоким і не потребував би показань свідків. Ще одним нововведенням фашистського режиму стали таємні страти. Дуче заявляв у Великій Раді, що виняткова міра покарання необхідна для того, щоб "зробити італійців більш мужніми, привчити їх до вигляду крові і думок про смерть"¹⁰². Звичайно, такого роду контроль з боку партії-держави пронизував абсолютно всі пори як суспільного, так і приватного життя громадян усіх тоталітарних утворень ХХ століття. Чільне місце належало контролю над збройними силами держави. Для здійснення ідеологічного контролю у збройних силах СРСР існував ще з часів громадянської війни інститут політпрацівників (комісарів). Аналогічний інститут у німецькому вермахті був запроваджений лише влітку 1944 року після замаху на А.Гітлера.

Перехід до диктаторського правління вимагав створення організації, яка змогла б стати слухняною зброєю в руках однієї людини, автоматично виконуючи її накази. Ні Національна фашистська партія, ні НСДАП, ні ВКП(б) не відповідали цьому призначенню. Здійснити подібну місію можна було лише за допомогою таємної політичної поліції. У часи диктатури А.Гітлера в цій ролі виступили формування СА (штурмові загони) (до 1934 року), СС (охоронні загони), СД (служба безпеки рейхсфюрера СС, політична розвідка НСДАП), гестапо (таємна державна поліція, система органів політичного розшуку і контррозвідки третього рейху), в часи сталінізму - НКВС, в фашистській Італії - фашистська таємна поліція, так звана "Овпра" (Opera Vigilanza Repressione Antifascismo - Пильні дії по придушенню антифашистської діяльності¹⁰³).

Б.Муссоліні, А.Гітлер і Й.Сталін, як втілення різних варіантів тоталітаризму першої половини ХХ століття, вважали жорстокість безсумнівною чеснотою суспільств, які вони будували, стримувати її мало сенс лише з міркувань практичної доцільності. Якщо для тоталітарних вождів і існували якісь стримуючі засади, то переконаність у тому, що на них покладена історична місія, автоматично виключала міркування морального характеру, здатність до співчуття, звільняла від почуття вини за мільйони загублених життів.

Невід'ємним атрибутом існування всіх різновидів тоталітаризму є тісний взаємозв'язок між істиною і силою: тут сила визначає істину. Ми пам'ятаємо слова В.Леніна: "Вчення Маркса всеильне тому, що воно вірне". В аналогічному дусі висловлювалися про своє вчення й ідеологи нацизму. В дійсності ж ідеології націонал-соціалізму і марксизму-ленінізму були вірними тому, що були всеильні, тому, що вони спиралися на фундамент каральної терористичної машини, сильного пропагандистського апарату і на всі атрибути тоталітарно-диктаторської держави. Нацистські табори смерті¹⁰⁴ і радянський ГУЛаг чи фашистські колонії на Ліпарі складають суттєву характеристику тоталітаризму. Як особливі політичні конструкції вони унікальні у своїй здатності комбінувати жорстокість із раціоналізмом, зло з добром і т. п. Тут жорстокість раціоналізована і введена у світовий історичний контекст.

Російський революційний рух ввів до рангу особливої доброчинності зневажливе ставлення до життя окремої людини, яке так мало значило в боротьбі за рівноправне і справедливе суспільство. Не володіючи тією силою магнетизму, за допомогою якого А.Гітлер і Б.Муссоліні завойовували й утримували відданість своїх послідовників¹⁰⁵, Й.Сталін заклав у фундамент своєї влади здатність викликати страх¹⁰⁶. Слід зазначити, що Б.Муссоліні був менш жорстоким, ніж інші диктатори, але за незначними проявами дешевої поблажливості ховалася натура, здатна до помсти, натура, яка отримувала задоволення від власного почуття ненависті й усвідомлення того, що його теж ненавидять. Дуже абсолютно не визнавав гуманізм як основу людської моралі. Той факт, що він майже не проводив межі між добром і злом, справедливістю й несправедливістю, відмічали як згубну слабкість навіть деякі його близькі соратники¹⁰⁷.

Організоване насилля було не випадковим, а головним фактором здійснення влади в політичній практиці нацизму. А.Гітлер відкрито визнавав, що він багато чому вчився в лівих. Оскільки він вперто не бачив відмінностей між соціал-демократами і комуністами, називав їх всіх марксистами, то швидше всього, А.Гітлер не розумів, що його нацистську партію ріднить саме з комуністами, а не з соціал-демократами, одна спільна риса: і А.Гітлер, і В.Ленін (а пізніше й Й.Сталін) стверджували необхідність заручитися підтримкою мас і в однаковій мірі не вірили в здатність мас організуватися самостійно; нацисти, як і комуністи, зовсім не вважали, що повинні представляти маси, а були впевнені, що маси створені для того, щоб їх піднімали і вели вожді-фюрери. На Х з'їзді РКП(б) В.Ленін заявляв, що тільки Комуністична партія здатна об'єднувати, навчати й організовувати авангард пролетаріату і всю масу трудящих, які самі не здатні протистояти неминучим дрібнобуржуазним коливанням цих мас. А ось що писав ще в 1924 році А.Гітлер: "Політична свідомість широких мас розвинута зовсім недостатньо для того, щоб самостійно виробляти відповідні політичні погляди"¹⁰⁸. Такої ж думки він дотримувався і після приходу нацистів до влади.

Був ще один аспект, у якому нацисти копіювали соціал-демократів і комуністів: це регулярне викачування партійних внесків зі своїх членів. Крім цього, як членів партії, так і співчуваючих, нацисти постійно замучували різноманітними безпроцентними позиками, а також збирали з них вхідну плату на мітинги і зібрання, на яких після виступів А.Гітлера збирали гроші у фонд НСДАП.

В усіх тоталітарних державах широко практикувався масовий терор. Для досягнення політичних і соціальних цілей сталінське керівництво здійснювало масовий терор як проти цілих народів: українців (1932-1933 рр), волзьких німців, кримських татар, деяких народів Кавказу, так і конкретних громадян за допомогою політичних репресій і розгалуженої мережі "Архіпелагу ГУЛаг"¹⁰⁹. Так, станом на 01.11.1940 року в таборах "ГУЛагу" та спецтаборах НКВС перебувало понад 8 млн. в'язнів¹¹⁰:

Роки	Кількість в'язнів у таборах ГУЛагу	У спецтаборах НКВС
На 01.01. 1937	820881	884811
Прибуло за рік	994000	806047
На 01.01. 1938	1814502	1780520
Прибуло за рік	1036165	1313000

На 01.01. 1939	2642708	2946380
Прибуло за рік	749647	1340000
На 01.01. 1940	2560856	2985405
Прибуло за рік	1158402	1400000
Всього	3719258	4385405

За далеко не повними даними, розподіл рабської сили в 1941 році в системі державного управління таборами в СРСР виглядав таким чином¹¹¹:

Сфера використання в'язнів	Кількість (у млн. чол)
на гірничошахтних роботах	1
на підприємствах згідно з договорами	1
будівельні роботи	3,5
виготовлення табірної інвентаря	0,6
лісопосад	0,4
сільське господарство	0,2

Взагалі ж, за 1941-1944 роки на будівельні організації НКВС припадало 14,9% всіх виконаних на той час будівельних робіт у народному господарстві СРСР в цілому. За цей час НКВС СРСР через мережу ГУЛагу здав в експлуатацію 612 оперативних і 230 звичайних аеродромів, групу авіазаводів поблизу Куйбишева, 3 доменні печі загальною потужністю 980 тисяч тонн чавуну в рік, 16 мартенівських і електроплавильних печей з виробничою потужністю 445 тисяч тонн сталі, вугільні шахти й розрізи потужністю 1740 тисяч тонн коксу. Грізне відомство побудувало 3573 км нових залізничних і 4700 км шосейних доріг, 1056 км нафтопроводів, 9 хімічних заводів¹¹².

Аналогічна за змістом ситуація мала місце і в Німеччині. А.Гітлер був переповнений стійким почуттям ненависті, об'єктом якої могли бути як конкретні громадяни чи цілі нації, так і щось збірно, абстрактне: ненавистю до "листопадових злочинців", що зрадили Німеччину; до марксистів, що спокусили чесного німецького робітника; до євреїв, змова яких мала за мету підірвати основи неперевершеності арійської раси; до буржуазного світу, який знехтував А.Гітлером у Відні; до одягнених у фраки і циліндри націонал-консерваторів, котрі дивилися на нацистів зверхньо, сприймаючи їх занадто грубими й вульгарними і не вбачали в них гідних суперників. "Ненависть - це вино для нього, - писав Г.Раушнінг, - вона п'янить його. Потрібно чути його викривальні тиради, щоб зрозуміти, як він упивається ненавистю"¹¹³. Масовий терор у гітлерівській Німеччині здійснювався через мережу концентраційних таборів для досягнення біологічних і політичних цілей. Характерною особливістю нацистського режиму було прагнення використовувати терор і страх не тільки як інструмент знищення і залякування справжніх чи надуманих ворогів і суперників, але і як інструмент управління масами, який використовувався режимом повсякденно. З цією метою постійно культивується і відтворюється атмосфера громадянської війни в суспільстві. Терор розв'язується без якої-небудь серйозної причини, його жертви абсолютно невинні навіть з точки зору того, хто цей терор здійснює¹¹⁴. У Радянському Союзі, на відміну від нацистської Німеччини, керівництво держави ніколи не визнавало, що воно може використовувати терор проти невинних людей. У той же час в СРСР терор не обмежувався расовими ознаками, і його об'єктом могла стати будь-яка людина. Вороги, з якими боролася сталіністська система, були як конкретними людьми (наприклад, космополіти, лікарі-вбивці), так і певними угрупованнями (наприклад, куркулі як клас). Терор може бути як насильницьким, так і чисто моральним, ненасильницьким. "Коли офіційна оцінка суспільного життя, тоталітарна культура і *homo totalitaricus* як її носій стають панівними елементами соціальної системи, фізичний контроль як інструмент політичного контролю може відійти на другий план або навіть зовсім втратити свою значимість"¹¹⁵, - справедливо зазначав К.Гаджієв. Тут важливе значення відіграє феномен так званого "горизонтального тоталітаризму", коли, як пише С.Кара-Мурза, "насилля не інституціонізоване в конкретних владних структурах, а ніби розлите в повітрі"¹¹⁶.

У фашистській Італії масовий терор (посередністю в'язниць та концтаборів) здійснювався проти комуністів, соціал-демократів, активних діячів антифашистського руху, революційних робітників, окремих представників опозиції. Для політичних в'язнів Б.Муссоліні заснував спеціальні колонії на Ліпарі та інших островах. Він називав їх

необхідним актом "соціальної гігієни". Найлегшим покаранням було "вигнання"-заслання чи вислання в яку-небудь віддалену сільську місцевість. Засланцям заборонялося звертатися за допомогою до адвоката чи представляти свідків, а також апелювати в звичайні суди. Умови життя на цих островах в основному були гуманними, проте далеко не легкими. Б.Муссоліні дратували факти, коли з'ясовувалося, що фашистські лідери іноді відправляли в заслання просто своїх особистих ворогів. Проте він не хотів міняти зручну практику позбавлення від противників без усялякого шуму чи розголосу і, можливо, ніколи не розумів, наскільки глибоко корумпованою була система, котра породжувала неймовірну кількість доносів від осіб, що були зацікавлені в зведенні лише особистих рахунків.

Після розправи з Е.Ремом і верхівкою СА Німеччина не знала таких масових чисток, як це мало місце в СРСР. Проте третій рейх (як і фашистська Італія) мав би значно досконалішу систему управління, якби в ході подальших репресій був покладений кінець протекціонізму і корупції, котрі зачепили багатьох гауляйтерів, чи були усунуті пороки в діяльності міністерств з їх дублюючими структурами, міжвідомчою боротьбою і недостатньою ефективністю. А.Гітлер міг зміщувати з посад генералів і міністрів, які тільки формально знаходилися в НСДАП, але завжди з великим небажанням йшов на будь-які репресії проти членів старої нацистської гвардії. Якими б не були недоліки і гріхи останніх, А.Гітлер цінував вірність і відданість цих людей, у свою чергу відповідав їм дивовижною терпимістю і лояльністю¹¹⁷. Відданість і надійність радянський вождь цінував так же мало, як і почуття вдячності, завжди кого-небудь у чому-небудь підозрюючи, він менше всього довіряв старим більшовикам (навіть найближчі його соратники по "другій революції", члени Політбюро і ЦК були за його наказом страчені, доведені до самогубства чи загинули в таборах). Історія третього рейху і фашистської Італії не знала подібного явища: майже всі лідери нацистської партії і фашистського руху дожили до кінця існування тоталітарних режимів у цих державах.

Отже, для всіх моделей тоталітаризму було характерним існування сильного апарату, який за допомогою поліції і служб безпеки здійснював практику "примусового переконання". Ця методика з однаковою силою діяла і на тих, кого арештовували і відправляли в табори, і на тих, хто поки що залишався на свободі. У Німеччині та Італії, де керівництво рідше використовувало арешти, принцип нової влади був аналогічним, як і в СРСР: ніхто не мав права на власну думку, а ті, хто на це не зважав, знали, чим вони ризикують. У відповідності з декретом "Про розповсюдження завідомо наклепних чуток" від 21 березня 1933 року ("День Потсдаму") за критику дій гітлерівського уряду передбачалось ув'язнення, а крайні її прояви каралися каторжними роботами¹¹⁸.

Проте жодне тоталітарне утворення не може функціонувати, якщо воно повністю складається із вкрай заляканих і боягузливих людей. Якщо режим опирається тільки на пасивну підтримку громадян - цього недостатньо. Після того, як принцип "обов'язково, інакше - покарання" стає добре знайомим кожному громадянину, у хід пускаються абсолютно всі ресурси і засоби, покликані забезпечити добровільну згоду людей. Тоталітарний режим будь-якими засобами доводить до свідомості громадян, що співробітництво з владою робить можливим усе: нагороди, різноманітні пільги і перспективи в усіх сферах життя. Єдиною умовою є лише та, що право розподіляти всі пільги і переваги належить партії або державі (якщо вона не злита повністю з тоталітарно орієнтованою партією), або здійснюється під контролем партійно-урядових інстанцій і може проходити лише офіційним шляхом. Так встановлюється зв'язок між терором, пропагандою та організованістю. Усі диктатори надавали великого значення організованості, проте Й.Сталін у 30-40-і роки віддавав перевагу терору, в той час як А.Гітлер і Б.Муссоліні в ці роки поклали надії на пропаганду. В усіх трьох тоталітарних утвореннях терор поєднувався з пропагандою, він посилював пропагандистський вплив на маси і навпаки. Пропагандистська діяльність, у свою чергу, спрямовується й координується єдиним відомством: в СРСР - спеціальним відділом апарату ЦК ВКП(б), що займається агітацією і пропагандою, в Німеччині - Міністерством пропаганди і народної освіти.

У політиці немає місця довірі - таким був один з головних принципів Й.Сталіна і Б.Муссоліні, який різко відрізняв їх від нацистського фюрера. А.Гітлер значно більше довіряв своїм помічникам, так, наприклад, Г.Гіммлер і Г.Герінг повністю відповідали за діяльність відповідних державних сфер, і вони в повній мірі виправдали його довіру¹¹⁹. У Й.Сталіна саме керівництво партії викликало найбільше підозр, навіть після того, як він розправився з усіма суперниками в Політбюро. На відміну від Й.Сталіна, що підозріло

ставився не тільки до товаришів по партії, але й до свого найближчого оточення, А.Гітлер був дещо лояльніший і довірливий по відношенню до своїх наближених (хоч, починаючи з 30-х років, в міру того, як йшла в гору ламана його успіхів, фюрер ставав все більш агресивним і самовпевненим). Параноїдальні симптоми з особливою силою проявилися тоді, коли на зміну тріумфам прийшли зусилля, спрямовані на запобігання краху нацистського режиму після сталінградського фіаско (січень 1943 року), він почав вбачати в генералах вермахту зрадників рейху. До 1944-1945 рр. він переконав себе, що кожна невдача є доказом зради і врешті-решт перестав довіряти навіть тим, з кого складалося його найближче оточення. Як і радянський вождь, нікому не довіряючи, дуче прагнув зосередити у своїх руках абсолютну владу і максимум державних та партійних посад. Як констатувалося вище, поряд з обов'язками прем'єр-міністра Б.Муссоліні до 1926 року прибрав до рук 6 із 13 міністерських управлінь, а до 1929 року - ще два. До того, ж він здійснював керівництво фашистською партією, Великою Радою, національною радою корпорацій, був командувачем фашистської міліції і збройних сил. Серед важливих підвідомчих йому органів були Верховний комітет оборони, Державна рада, Рахункова палата, Військова рада, Верховна рада статистики, постійний Комітет по виробництву зерна і Комітет з питань мобілізації цивільного населення, так як, і кожна з 22 корпорацій, що були створені після 1934 року. В наступні роки цей список став ще довшим¹²⁰.

Для всіх моделей тоталітаризму був характерний потяг до перманентної боротьби з "ворогами" режиму. У "Майн кампф" А.Гітлер писав, що мистецтво керівництва полягає в умінні сконцентрувати увагу людей на одному ворогові, що створює враження приналежності до однієї спільноти у прихильників різноманітних точок зору¹²¹. Керівництво третього рейху знайшло такого "єдиного ворога" в євреях, радянські лідери - в куркулях, а потім у "ворогах народу", які рекрутувались абсолютно з усіх верств населення СРСР; і ті, й інші уособлювали "ворожі сили", з якими необхідно було нещадно боротися. В Італії "ворогами" режиму вважалися комуністи, соціал-демократи, активні діячі антифашистського руху, революційні робітники, окремі представники опозиції.

Фашистська Італія і нацистська Німеччина, як і СРСР, зі схожим завзяттям дотримувалися вибраних лозунгів: націонал-соціалісти і фашисти - "чистоти раси", більшовики - "класової боротьби", які служили основою для масового знищення осіб, що потрапляли в категорію "расово неповноцінних" чи "класових ворогів". Протягом наступних 25 років радянський уряд (а після другої світової війни - і уряди інших соціалістичних країн), готуючись до проведення тих чи інших репресивних акцій, для придушення будь-якого опору, неодмінно висували концепцію класових ворогів, як об'єктивно існуючого фактору історичного процесу. Проте якими б важливими не були ці міркування, вони не визначають головної думки, суть якої полягала в характері комуністичної партії, а змістом її була наявність спільної ідеології, котра базувалася на тому, що було певною науково-обґрунтованою сумою тез про історичний процес і суспільство. Ідеологія була важливою і для А.Гітлера, але не була проблемою першочергового значення для нацистської партії. Більшість її членів задовольнялася лозунгом "Наша ідеологія - Адольф Гітлер" і залишала на розгляд фюрера зміст цієї ідеології¹²². Стосовно А.Гітлера, ідеологія зводилася до того, як сам фюрер визначав її зміст; у випадку Й.Сталіна вона була такою як, на думку генсека, її визначили К.Маркс, Ф.Енгельс і В.Ленін. У фашистській Італії ідеологія виступала "синтезом усякого заперечення і всякого ствердження; її можна вважати втіленням краси і відваги, приправленою любов'ю до ризику, ненавистю до "миротворців" і перш за все - полум'яним бажанням підкорятися особистому авторитету Б.Муссоліні"¹²³. Дуче відстоював думку, що у фашизму все ж таки є своє вчення і до того ж більш ясне, ніж у якої б то не було іншої партії. Проте сторонні спостерігачі говорили про "хаос протиріч", зібраних разом у силу необхідності збереження влади¹²⁴. Ще до походу на Рим Б.Муссоліні стверджував: "Я визнаю, що між нами і комуністами немає політичної схожості, проте є схожість у думках. Ми, як і ви (комуністи - прим. автора), вважаємо, що необхідно мати централізовану унітарну державу, яка передбачає наявність залізної дисципліни; різниця ж полягає в тому, що комуністи прийшли до цього висновку через теорію класів, а ми через теорію нації"¹²⁵. Для Риму та Берліну держава діяла в інтересах нації, для Москви - в інтересах класу. Фашизм заперечує постійну й неминучу класову боротьбу і перш за все - те, що остання є домінуючим елементом соціальних змін. Фашизм виступає і проти демократії, котра прирівнює народ до більшості, - заявляв

Б.Муссоліні¹²⁶. Б.Муссоліні так визначив суть останньої: "Якщо демократія означає не загнати народ на задвірки держави, тоді можна визначити фашизм як організовану, централізовану й авторитарну демократію"¹²⁷.

Загальновідомо, що одним з основоположних принципів марксизму-ленінізму є послідовний і войовничий колективізм, який не сприймає індивідуалізм у всіх його проявах¹²⁸. З цієї точки зору фашизм і нацизм мало чим відрізняється від марксизму-ленінізму. Тоталітарні режими становили собою радикальний відхід від філософського і політичного індивідуалізму, який є серцевиною ліберально-демократичного світогляду. Нацистська концепція держави є втіленням моральної суті нації та особистості як носія громадянських "добродетелей", прояву безпосередньої свідомості суспільства й існуючого морального порядку, в якому особа знаходить свою справжню суть. Усе це збереглося і в соціальних поглядах Б.Муссоліні, але водночас ніяк не можна абстрагуватися від факту, що Б.Муссоліні і фашистська партія в Італії були випестувані в надрах італійського соціалістичного й робітничого руху. Не випадково і нацисти вставили в назву своєї партії слова "соціалістична" і "робітничая". Фашистська концепція держави за своєю суттю теж антиіндивідуалістична: фашизм визнавав індивіда постільки, поскільки він розчинявся в державі. Поза державою немає індивіда (політичних партій, товариств, профспілок, класів), тому фашизм є антагоністом соціалізму, котрий зводить історичний розвиток до боротьби класів. Фашизм виступав проти класового синдикалізму. Б.Муссоліні так сформулював свою державну доктрину: "Все в державі, нічого проти держави і нічого поза державою"¹²⁹. У 1929 році на 5-річному зібранні фашистського режиму дуче деталізував цю доктрину таким чином: "Для фашизму держава - не нічний сторож, що зайнятий тільки особистою безпекою громадян; також не організація з чисто матеріалістичними цілями для гарантії благополуччя і відносного спокою соціального співіснування; і навіть не чисто політичне утворення без зв'язку зі складною реальністю життя окремих громадян і цілих народів. Держава є фактором духовним і моральним, бо вона становить собою політичну, юридичну і економічну організацію нації, а остання у своєму зародженні й розвитку є проявом духу. Держава - це не тільки сьогодні, але й минуле, а головне - вона є майбутнє"¹³⁰. Як відомо, марксистське вчення історично обмежувало рамки існування держави, і в СРСР держава повинна була пройти ряд етапів на шляху до свого остаточного зникнення й заміни самоуправлінням.

Контроль над засобами масової інформації та над діяльністю різноманітних груп і організацій - дві інші життєво важливі сфери, які виявляли риси спільності між різними моделями тоталітаризму. Спільним як для сталінського керівництва, так і для фашистів та нацистів було те, що будь-яка особа чи група осіб, які діяли за власною ініціативою, неодмінно викликала підозру з боку влади. Тому першочерговим завданням усіх моделей тоталітаризму було забезпечення постійної підтримки урядових починань мобілізованими для цього масами. Ні в яких інших відношеннях ці політичні системи не були так схожі одна на одну, хоч природно, що умови, в яких функціонували режими в Італії і Німеччині, значно відрізнялися від умов в СРСР. Нацисти та лідери фашистської Італії мали справу з нацією, рівень освіченості й грамотності якої був досить високий, звертаючись до неї, вони могли широко використовувати радіо, пресу, кіно і театр. Тому політичний курс А.Гітлера, спрямований на відродження економіки і скасування умов Версальського договору, чи Б.Муссоліні, котрий прагнув відновити велич Римської імперії, встановити тверду державну владу, яка б організувала все суспільство для здійснення історичної мети національного відродження та перетворення Італії в імперію, розширивши її володіння за рахунок інших народів, не міг не викликати ентузіазму в самих широких прошарках німецького та італійського суспільств. В обох тоталітарних утвореннях існували три рівні контролю: 1) партійний контроль (нацистська та фашистська партії через відповідні комісії по перевірці контролювали всі книги і журнали, а також випуски книг і журналів, які проводили ідеологію партії); 2) державний контроль (координація пропаганди, координація контролю за кордоном, контроль над фільмами, літературою, пресою, періодичними виданнями, мистецтвом і міністерством освіти, радіо); 3) "корпоративний контроль" (він знаходився одночасно під напівофіційним контролем партії і держави)¹³¹.

Керована Й.Сталіним комуністична партія повинна була діяти серед населення, значна маса якого була все ще неписьменною, рівень освіченості був ще дуже низьким, крім цього, можливості використання засобів масової інформації в СРСР були дуже обмежені. Але сталінське керівництво мало й деякі переваги: Радянський Союз був величезною державою, значно віддаленою (в порівнянні з Німеччиною та Італією) від

інших держав Європи. Зв'язки Росії з головними напрямками європейських політичних і економічних традицій були історично значно слабшими, культурний прошарок тонкий, представники інтелігенції - нечисельні в порівнянні з іншими категоріями населення, до того ж, не завжди однотайні у своєму прийнятті цінностей західної культури. Крім цього, в ході Жовтневої революції і громадянської війни російська інтелігенція була майже повністю знищена. Ці географічні та історичні особливості полегшили можливість ізоляції СРСР від зовнішнього світу. Цим фактором і скористалася більшовицька пропаганда. Варто згадати про багатовікову російську бідність та малочисельність кваліфікованих спеціалістів: ці обставини ускладнювали роботу пропагандистів і ставили перед більшовицькою партією завдання, які вимагали термінового вирішення. Низький рівень розвитку засобів масової інформації змушував керівництво радянської держави використовувати методи усної агітації та пропаганди.

У гітлерівській Німеччині, де рівень культурного й економічного розвитку був значно вищим, нацисти частіше використовували непрямі методи впливу на свідомість людей, різними способами маскуючи пропагандистську спрямованість тієї чи іншої акції. Враховуючи ці відмінності, є тим більш знаменним факт, що й сталіністський режим в СРСР, і нацистський у Німеччині та фашистський в Італії з однаковою пристрасною слідували за настроями своїх громадян, використовуючи при цьому дуже схожі методи.

У тоталітарних державах партія була тією силою, яка об'єднувала маси в різноманітні організації. І НСДАП, і Національна фашистська партія, і ВКП(б) контролювали діяльність таких організацій як професійні спілки, молодіжні організації, спортивні, культурні і професійні об'єднання різного типу. Тоталітарне суспільство можна охарактеризувати як "суспільство однієї організації", адже всі існуючі утворення й асоціації виступають лише інструментами партійно-державної бюрократії, "привідними пасажами" від партії-держави до мас. Ще в 1923 році в доповіді на XII з'їзді РКП(б) Й.Сталін чітко змалював картину, як виглядатиме майбутнє "суспільство нової організації": "Необхідно, щоб партія оточила себе широкою сіткою безпартійних масових апаратів, які виступатимуть щупальцями в руках партії, за допомогою яких партія передаватиме свою волю робітничому класу, а робітничий клас із розрізненої маси перетвориться в армію партії"¹³². Цікаво, що й саму партію радянський вождь розглядав як один з інструментів управління. У тому ж виступі він говорив про неї як про "апарат, що дає лозунги і перевіряє їх реалізацію"¹³³. А ось що було записано в першому параграфі закону від 1 грудня 1933 року, який був виданий гітлерівським кабінетом: "Після перемоги націонал-соціалістської революції НСДАП є носієм ідеї держави і невід'ємна від держави, устрій її буде частиною народного права, а організація визначатиметься волею фюрера. Не держава дає нам накази, а ми даємо накази державі. Партія стає державою"¹³⁴.

Найбільш важливими з усіх масових організацій з точки зору всіх моделей тоталітаризму були молодіжні організації і профспілки. Характерною рисою тоталітарних утворень першої половини XX століття були максимально уніфіковані суспільно-політичні та молодіжні організації. Декретом від 1 грудня 1936 року в Німеччині була створена молодіжна нацистська організація воєнізованого типу - "Гітлерюгенд". Організація охоплювала німецьку молодь віком від 10 до 18 років і поділялася за такими віковими групами: молодша група для хлопчиків від 10 до 14 років ("Німецька молодь"), молодша група для дівчаток від 10 до 14 років ("Союз дівчаток"), група юнаків від 14 до 18 років (власне "Гітлерюгенд") і група дівчат від 14 до 18 років ("Союз німецьких дівчат")¹³⁵. Дана організація під керівництвом Бальдура фон Шираха поглинула всі інші молодіжні організації третього рейху і на кінець 1934 року нараховувала у своїх лавах 3,5 млн. членів¹³⁶. "Гітлерюгенд" став складовою частиною держави фюрера, її керівник підкорявся безпосередньо фюреру, а діяльність організації фінансувалася нацистською партією. Схема рекрутування кадрів до НСДАП виглядала так (схема іменувалася нацистською партією як "Органічна єдність громадян німецького походження і націонал-соціалістської системи, шлях до політичного керівництва" - прим. автора): внизу схеми представлена молодь віком від 12 до 18 років - це школа Адольфа Гітлера. З цієї школи молодь вступала в організацію "гітлерюгенд". Коли молодь досягала 18 років, вона переходила в різноманітні партійні організації, СА, СС, автомобільний і повітряний корпуси. У цих організаціях вони перебували до 20 років, а потім переходили в "Трудовий фронт". З "Трудового фронту" молодь знову йшла до партійних організацій, СА, СС, автомобільного та повітряного корпусів і знаходилася там до 21 року. Звідси юнаки мобілізувалися в армію і проходили службу до 23 років, а потім знову

поверталися в партійні організації, СА, СС і т. п. Найбільш здібні відбиралися до когорти політичних керівників НСДАП. З останньої групи відбиралися майбутні політичні керівники нації¹³⁷.

Дуже вдало і влучно сформулював суть існування масових офіційних організацій в нацистській Німеччині в 1935 році спостерігач із соціал-демократичного табору: "Мета у всіх масових нацистських організацій одна, як би вони не називалися: "Трудовий фронт" (уніфіковані офіційні профспілки), "Сила через радість" чи "Гітлерюгенд",- завдання у них одне: ... наглядати за "товаришами по нації", не давати їм можливості належати самим собі і, наскільки це можливо, не дозволяти їм думати,... виключити будь-яку можливість взаємного й добровільного зближення"¹³⁸.

Молодь СРСР віком від 7 до 28 років була залучена в комуністичні підліткові та юнацькі організації - жовтеньську, піонерську та ВЛКСМ (інших альтернатив не існувало). Комуністична спілка молоді (комсомол) була створена в 1918 році в Петрограді. Дуже стрімко росла її чисельність: 3 млн. членів у 1931 році, 4 млн. - у 1936 році і в 1939 році чисельність комсомольців в СРСР досягла 9 млн. членів¹³⁹. Головним завданням комсомольців була ударна праця, в подальшому до нього додалося виховання молоді в дусі комуністичних ідей. Активність комсомолу розповсюджувалася також на сферу культури, спорту й різноманітні види суспільної діяльності. Організаційна структура комсомолу і піонерської організації (філіал комсомолу для підлітків 9-15 років) повторювала структуру комуністичної партії з тим же регіональним і обласним підпорядкуванням нижчестоящих організацій. Хоч формально комсомол був самостійною організацією, партія здійснювала строгий контроль над його діяльністю, розглядаючи його як школу підготовки нових партійних кадрів.

Масові дитячі та молодіжні організації Італії в 1937 році були об'єднані в Італійську лікторську молодь - ДЖИЛ, організацію воєнізованого типу, завданням якої було навчання молоді "життю у фашистському колективі" та військова підготовка. Лозунгом ДЖИЛ були слова "Вірити, коритися, боротися"¹⁴⁰. Організація охоплювала італійську молодь віком від 6 до 18 років і поділялася за такими віковими групами: діти від 6 до 8 років об'єднувалися в загони "вовченят", від 8 до 14 років - у загони "балілла", молодь віком від 14 до 18 років включалась у загони "авангардистів", а з 18 років найбільш випробувані і перевірені переводилися в "юнацькі фашистські бойові групи". Кожен італійський громадянин перебував на військовій службі з 18 до 55 років¹⁴¹.

Загальна картина зусиль у створенні та зміцненні тоталітарних режимів, що здійснювалися всіма диктаторами, дає можливість зрозуміти, яке значення і фашисти, і нацисти, і більшовики надавали завоюванню умів і сердець молодого покоління, вихованню молоді, лояльної у ставленні до нової влади; з якою увагою фашистська партія, НСДАП і ВКП(б) відносилися до завдання "створення нової людини" (шаблон, спільний для всіх тоталітарних партій), переконання якої характеризувалися б ворожістю і нетерпимістю до будь-яких інших поглядів і переконань.

Таким чином, тоталітарне суспільство, з одного боку, безструктурне, оскільки в ньому розпилені всі референтні групи, зруйновані горизонтальні зв'язки між громадянами, народ перетворений в аморфну масу атомізованих індивідів; з іншого боку, суспільство виступає одночасно і надструктурованим, адже всі чи майже всі індивіди входять у яку-небудь офіційну суспільну організацію. Виникає жорстка вертикальна ієрархізована структура, проте організації, що входять до її складу, покликані лише здійснювати контроль над громадянами, вони не виражають їх інтересів і не захищають своїх членів.

Діяльність молодіжних організацій в нацистській Німеччині, фашистській Італії та в СРСР слід розглядати в загальному контексті програми перетворень, які здійснювалися як більшовиками, так і фашистами в системі виховання. Ця програма передбачала реорганізацію шкільної системи навчання і підготовки вчителів, складання нових підручників, коректування навчальних планів з метою виділення годин для ознайомлення молоді з расистською (в СРСР-марксистсько-ленінською) інтерпретацією історії, расистським біологічним вченням (чи марксистською економічною теорією). Проникнення нацизму в студентське середовище ще до 1933 року і готовність академічних кіл сприйняти новий порядок символізували кінець традиції критичного мислення, якою славились університети догітлерівської Німеччини. В основу гітлерівського уявлення про освіту було покладене його негативне ставлення до інтелігентних людей. Гітлер ніколи не забував жажливого удару, отриманого у Відні, коли його не прийняли в Академію мистецтв. Головним обов'язком держави він вважав турботу про тілесне вдосконалення молоді. У 1933 році були прийняті укази про нацифікацію всієї освітньої системи третього рейху, від

початкової школи до університетів. Першим кроком на шляху до перетворення німецької школи в знаряддя проведення нацистської програми освіти стало видання двох декретів у травні 1934 року: про створення імперського міністерства освіти і про заміну контролю над освітою з боку місцевої влади абсолютним контролем імперської влади над усіма питаннями, що стосувалися освіти. Далі керівництво рейху взялося за очищення всіх навчальних закладів Німеччини від викладачів-євреїв. За короткий час 97% учителів і викладачів країни були включені до складу NS-Lehrerbund (NSLB)- Націонал-соціалістського союзу викладачів. До 1936 року біля 32% вчителів з NSLB стали членами нацистської партії. До 1938 року понад 60% усіх учителів початкової школи рейху пройшли ідеологічну обробку в спеціальних таборах на обов'язкових місячних курсах зі стройовою підготовкою й лекціями. Передбачалося, що все, чому їх навчали в таборах, вони передадуть своїм учням¹⁴².

На початку 30-х років в СРСР продовжувався процес приручення вищої школи. У 1930 році вона отримує новий статут, в якому чітко формулюється завдання Академії наук: "...сприяння виробленню єдиного наукового методу на основі матеріалістичного світогляду, планомірне спрямування всієї системи наукового знання на задоволення потреб соціалістичної реконструкції країни і подальшого зростання соціалістичного суспільного ладу"¹⁴³. Система вищої освіти, що склалася в СРСР, характеризувалася свідомим розривом з традиціями як російської, так і європейської систем освіти. У 1931 році ЦК ВКП(б) приймає рішення про школу. У школу повертаються старі (засуджені після Жовтневої революції - прим. автора) методи, повертаються уроки, навчальні предмети. Наркома освіти А.Луначарського, що був символом революційної школи, заміняє А.Бубнов, котрий прослужив чимало років керівником ПУР Червоної армії. У школу, переповнену "ворожим елементом" (як зазначалось в рішенні ЦК - прим. автора), партія направляє 350 "досвідчених партпрацівників" і 100 комсомольських працівників. У 1932 році всі експерименти в сфері навчальних програм проголошуються "лівим ухилом" і "прихованим троцькізмом". У школах вводиться "твердий розклад", "тверда дисципліна" і ціла гама покарань, аж до виключення¹⁴⁴. Влучну оцінку сталінським реформам вищої і середньої школи дали представники Заходу, які в ці роки відвідали СРСР. Так, німецький історик Р.Міллер вказував, що "більшовики організували народну освіту так, щоб ніхто не міг вийти за межі офіційно дозволеного рівня знань і освіти, аби не виникла для пролетарської держави небезпека набуття громадянами надлишкового обсягу знань, що перетворило б їх у "підривний" елемент"¹⁴⁵. А трохи раніше, у 1927 році, американський письменник Теодор Драйзер (у 1927 році він провів в СРСР 77 днів - прим. автора) говорив М.Бухаріну: "Ви берете дитину і вдовольнюєте їй певні поняття. Крім того, чому ви її навчаєте, вона нічого не знає - і не буде знати, ви подбаєте про це. Успіх вашої революції, таким чином, залежить від виховання дітей, чи не так? - Почасті так,- погодився Бухарін..."¹⁴⁶.

Реформує вищу та середню школу в СРСР, Й.Сталін величезного значення надавав історичній науці й освіті. 4 лютого 1931 року він так виклав свій погляд на суспільну російську історію: "Суть історії старої Росії полягала, між іншим, у тому, що її постійно били за відсталість. Били монгольські хани, били турецькі беки, били шведські феодалы, били польсько-литовські пани, били англо-французькі капіталісти, били японські барони. Били всі - за відсталість"¹⁴⁷. Це ще інтерпретація російської історії у відповідності з поглядами М.Покровського і його школи. У жовтні 1931 року радянський вождь посилав листи до редакцій журналів "Пролетарська революція" і "Більшовик", де ставить два питання: перегляд історії компартії і перегляд російської історії. А 15 травня 1934 року приймається постанова "Про викладання громадянської історії в школах СРСР", яка знаменувала собою розрив зі старою політикою стосовно історії Росії, початок нової політики. Після 1934 року радянський диктатор, а за ним і всі інші історики, перестають говорити про те, що Росію "всі били", вони тепер говорять про те, що вона всіх била. Історія Росії, яка після 1917 року переглядалася з точки зору класової боротьби, починає переглядатися з точки зору боротьби за створення сильної держави. У центрі, як і раніше, залишається народ: але якщо у М.Покровського він хотів визволення, то у Й.Сталіна він хоче сильної влади¹⁴⁸.

У 1922 році міністром освіти у фашистській Італії стає Джованні Джентіле, офіційний філософ режиму. У 1923 році він проводить реформу шкільної освіти, яка отримала високу оцінку з боку дуче. Ідея Б.Муссоліні полягала в тому, щоб "забирати громадянина з сім'ї з 6 років і повертати назад у 16". Навчання кожної вікової групи повинно бути наповнене фашистськими ідеями. З цією метою була видана серія

обов'язкових підручників, що популяризували міф про дуче, а також проповідували національну велич і необхідність розширення території імперії. Особливо відчутних змін зазнало викладання історії в навчальних закладах Італії: італійці повинні були пишатися тим, що на їхній землі стояв Стародавній Рим, "велична імперія світу"; і навпаки, не повинні звертати увагу на "століття занепаду" (мова йшла про Середні віки, Ренесанс, пізніші періоди, що характеризувалися військовими поразками та іноземним владарюванням - прим. автора). Стверджувалося, що ліберали практично нічого не зробили для об'єднання Італії, що це було виключно справою рук Гарібальді і Мацціні, які й поклали початок фашизму. Фашистський режим в Італії примушував як шкільних учителів, так і викладацький склад вузів давати клятву на вірність фашизму, попередивши, що в разі відмови вони будуть звільнені з роботи. Міністр освіти в кулуарах переконував тих, хто сумнівався, що вони можуть ставитися до цієї клятви як до пустої формальності, що вона не покладає на них ніяких особливих зобов'язань. Усе, що потрібно, - це лише створити для зовнішнього світу видимість того, що фашизм користується масовою підтримкою з боку вищих навчальних закладів. Прийняти принизливу присягу відмовилися менше одного процента італійських викладачів¹⁴⁹. Керівництво фашистської Італії вважало, що вільні наукові дослідження необхідно заборонити. На думку Б.Муссоліні, таку науку уособлював А.Ейнштейн, якого дуче затаврував як єврея і обманщика. Італійський лідер був переконаний, що вільна наука дає тільки сумнівні результати, у той час як централізоване фашистське управління обіцяло принести швидкі результати; до науки не можна більше ставитися як до "політично нейтральної". Дуче навіть заборонив італійським ученим їздити на конгреси за кордон, поки він особисто не відбере кандидатури для поїздок.

Б.Муссоліні вимагав від творчих і наукових працівників демонструвати першість Італії в усіх сферах людських досягнень. Вони зобов'язані були довести, що Л.Пастер, У.Гарвей, М.Фарадей, А.Ампер, Р.Кох та інші вчені зі світовим ім'ям лише розробили ті чи інші відкриття, котрі раніше були зроблені в Італії. Культурний націоналізм подібного роду, що був характерною рисою фашизму, ріднив його зі сталінізмом.

Для тоталітарних держав була характерною втрата професійними спілками своєї первісної функції, яка полягала в тому, щоб представляти інтереси трудящих, добиватися задоволення їх вимог щодо заробітної плати й покращення умов праці. Хоч у Радянському Союзі ця організація зберегла свою назву, її головним завданням стала організаційна діяльність серед робітників (особливо вчорашніх вихідців із села). Профспілкові діячі слідували за тим, щоб робітники виконували накази керівництва, не порушували трудову дисципліну, боролися за підвищення продуктивності праці. Через профспілки розподілялися також різноманітні пільги.

Німецькі професійні спілки здавна були одним з головних об'єктів ворожого ставлення до них правих партій і НСДАП. Класовий характер профспілок робив їх потенційно небезпечними для буржуазії та нацистської диктатури. У квітні 1933 року 85% організованих робітників рейху були об'єднані в дві федерації: "Вільні профспілки" і "Християнські профспілки". Станом на 3 травня нацисти силою підкорили всі 169 професійних спілок Німеччини. Вони були розпущені і їх майно передане Німецькому трудовому фронту, організації, що до 1934 року остаточно розпрощалася зі своїми амбіціями і після серії чисток відмовилася від впливу на розвиток економічної та соціальної політики. 10 травня Лей з тріумфом оголосив про створення "Німецького трудового фронту" - об'єднання всіх без винятку профспілок під керівництвом нацистської партії.

У листопаді 1926 року був прийнятий закон, який встановив монополію фашистських профспілок в Італії. На цей час профспілки були введені у фашистську систему, їх лідерів уже вибирали не рядові члени, а призначали згори, як і передбачалося фашистською догмою. Створювалися закриті профспілки для журналістів, лікарів, юристів, архітекторів, художників, винахідників, хіміків, інженерів та багатьох інших категорій працюючих. Фашистська ідеологія проголошувала, що "і профспілки, і кооперативи повинні розвиватися шляхом перетворення їх в економічні відділи та органи державної влади, тобто шляхом свого одержавлення"¹⁵⁰.

Таким чином, наслідком функціонування тоталітарних режимів в Італії, Німеччині й СРСР стала втрата професійними спілками своїх первісних функцій і перетворення їх у доважок та знаряддя згубної системи.

У методах і обставинах, які використовували тоталітарні режими в політиці, були дві абсолютно ідентичні речі, що надавали їм перевагу перед демократичними суперниками

чи союзниками. По-перше, це інстинктивне розуміння взаємозв'язку між війною і політикою. Якщо радянський диктатор прагнув, щоб військові операції завжди враховували політичні міркування, щоб форма мирного врегулювання залежала від результату бойових дій, якщо зовсім не визначалася б цим¹⁵¹, то італійський дуче і німецький фюрер вдавалися до постійних погроз застосування сили, щоб використати страх демократичних держав перед війною¹⁵². По-друге, це мова двозначностей, якими прикривалася політична софістика: у більшовицьких лідерів - це словник демократичного соціалізму, національних фронтів, антифашизму, вільних виборів, а також повага до національного суверенітету соціалістичних союзників. На іншому полюсі - це мова Ліги Націй, заклик до національного самовизначення, відновлення справедливості, рівноправності. На практиці ж - глибока прірва між декларованими гаслами й антидемократичними заходами урядів щодо досягнення поставлених політичних чи біологічних цілей.

У сфері зовнішньої політики й безпеки держави позиція фюрера нацистської Німеччини та його соратників суттєво відрізнялася від позиції радянського керівництва. Різниця полягала в тому, що саме для кожної моделі тоталітаризму було головним і першочерговим. Так, наприклад, нацисти вважали економіку тільки засобом для відновлення військової могутності Німеччини і подальшої зовнішньо-політичної експансії¹⁵³. Для більшовиків існувала інша ієрархія пріоритетів: головною для них була модернізація економічного й соціального устрою Росії. Ось чому в сфері зовнішньої політики вони керувалися необхідністю забезпечити державі можливість мирного завершення своєї "другої революції". У фашистській Італії всі найважливіші економічні заходи служили військовим цілям фашизму. Розгорнута програма фашизму зводилася до перетворення Італії в колоніальну імперію. Це означало, що Італія повинна була стати господарем на Балканському півострові, до неї повинні були відійти іспанські та французькі колонії в Північній Африці, частина турецької території в Малій Азії, Сирія, Палестина, а також французькі й англійські володіння в Східній Африці¹⁵⁴.

Поведінка А.Гітлера на міжнародній арені відповідала моделі, яку пізніше сформулював Генрі Кіссінджер, назвавши зовнішню політику революційною силою. Ця сила нездатна до самообмеження. Дипломатія в традиційному розумінні, сутність якої складають компроміс і визнання власних кордонів, фактично була відкинута тоталітарними державами, оскільки не відповідала їх кінцевим цілям. Кінцевою метою А.Гітлера було завоювання життєвого простору на Сході, знищення євреїв і комуністів. Було твердо вирішено досягти цієї мети ще за життя фюрера. Лідер нацистської Німеччини знову і знову повторював, що не хоче залишати вирішення цього важливого завдання своїм наступникам. Його полонило стійке відчуття, що час працює проти "нордичної раси", що остання поступово сама себе руйнує. З цими характерними особливостями чимало істориків пов'язують запаморочливу радикалізацію нацистської політики, спроби "за одну ніч" встановити новий світовий порядок, тобто світ без євреїв, циган, комуністів і взагалі "неповноцінних".

Сталінське керівництво теж прагнуло встановити новий світовий порядок, проте воно ніколи не називало точної дати, коли це "світле майбутнє" настане. Вони були глибоко переконані, що історія працює на них, оскільки, на їх думку, перемога комунізму у світовому масштабі є неминучою. Тому і ризиковані політичні кроки в напрямку прискорення цієї перемоги вважалися непотрібними. Ось чому зовнішня політика більшовиків, як правило, була обережною і досить гнучкою (більшовики здійснили ряд однозначно агресивних кроків, проте, як правило, - стосовно ізольованих, у силовому відношенні слабших держав, так що ризик зводився до мінімуму - прим. автора). Випадки авантюри гри ва-банк (характерна риса гітлерівської моделі поведінки на зовнішньополітичній арені) у радянській зовнішній політиці зустрічалися рідко.

Про те, що зовнішньополітичні кроки СРСР для західних країн були більш прогнозованими, свідчить думка відомого німецького історика Ернста Нольте (його аж ніяк не можна запідозрити в симпатіях до сталінської системи): "Радянський Союз, не дивлячись на ГУЛАГ, був ближчим західному світу, ніж націонал-соціалізм з його Освенцімом"¹⁵⁵.

Б.Муссоліні (як і А.Гітлер в Німеччині), чергуючи шантаж, погрози та брязкання зброєю з показним миролюбством, невтомно плів міжнародні інтриги, спрямовані на розпалювання ворожнечі між народами. Він стверджував, що фашизм не вірить у можливість і користь постійного миру, він заперечує пацифізм. Тому доктрина, яка виходить з передумов миру, ворожа фашизму. Фашизму також ворожі всі інтернаціональні

організації суспільного характеру. У міжнародній політиці він прагнув кидати виклик одній державі за іншою, турбуючись не про зниження ворожості між народами, а про всіляке її заохочення. "Правлячий світом за допомогою кийка"- так охарактеризував Б.Муссоліні в кінці 1923 року один із лідерів Південної Африки¹⁵⁶.

Проте слід зазначити, що італійський фашизм, не дивлячись на свої агресивні випадки і всупереч своїй жадобі війни, не зумів надати якогось нового виміру самому поняттю війни. Консерваторам, що підтримували Б.Муссоліні, вдалося взяти під контроль процес радикалізації фашистської диктатури, ввести режим в інституціональні, перш за все династичні рамки. Ось чому важко не погодитися з рядом дослідників фашистської моделі тоталітаризму, які оцінюють італійський фашизм як "незакінчений тоталітаризм"¹⁵⁷. Масових убивств, що стали невід'ємною рисою як націонал-соціалізму, так і сталінізму, в Італії не було. Як вказував у 1941 році німецько-американський політолог Зігмунд Нойманн, італійський фашизм, не дивлячись на свою манію величчя, не закликав до світової революції: це вперше зробив націонал-соціалізм¹⁵⁸.

У розвитку нових уявлень про війну НСДАП могла спиратися та те, що мілітаризація політичної думки в Німеччині мала давню традицію. Було б помилкою вважати, що А.Гітлер довів до логічного завершення пруський мілітаризм. Адже війна на тотальне знищення, розв'язана нацистами, не мала нічого спільного з пруською традицією. Проте новий спосіб ведення війни, який змінив усі існуючі до того часу норми етики й військового права, став можливим тому, що був підтриманий значною частиною німецького офіцерського корпусу. Можна легко помітити, що офіцери вермахту, які поділяли гітлерівське розуміння війни без якого-небудь істотного опору, дуже сумнівалися, чи варто їм слідувати законам пруського кодексу честі, оскільки мова йшла про їх ставлення до засновника стратегії масового знищення. Помітний опір тиранії були здатні чинити лише окремі військові, багато офіцерів боялись "анархії" й "комуністичної загрози" у випадку повалення А.Гітлера. У даній ситуації можна провести паралелі з поведінкою суперників Й.Сталіна з так званої "старої ленінської гвардії", переважна більшість яких відмовилася (чи боялася) від застосування сили проти тирана¹⁵⁹. Тут теж вирішальну роль зіграв страх перед анархією і розпадом системи в разі усунення Й.Сталіна. Про систематичну й послідовну протидію сталінській деспотії з боку старих більшовиків мова взагалі не йде. Це зовсім не означає, що старі більшовики були пацифістами чи цуралися насилля. Вони без будь-яких докорів сумління застосовували грубі терористичні методи боротьби проти так званих "класових ворогів", а от Й.Сталіна до цієї категорії вони віднести не могли.

Цікавим є ставлення тоталітарної держави до релігії. Сталіністський режим був, за розповсюдженим визначенням, режимом "безбожників", відома цілеспрямована антирелігійна практика радянської держави по переслідуванню духовенства та руйнуванню церков і монастирів. Сам майбутній генсек був схильний до висміювання релігії ще з тих пір, коли він навчався в тифліській семінарії. Кожний комуніст повинен був розглядати суспільні явища (відносини між людьми, революції, війни тощо) як такі, що здійснюються за відповідними законами. Згідно з теорією історичного матеріалізму, ніякі надприродні сили не впливають на суспільний розвиток. Саме поняття "Бог" і потойбічні сили з'явилися на відповідному етапі людської історії і на відповідному етапі починають зникати як уявлення дитячі, що не підтверджуються життєвою практикою і боротьбою людини з природою. Науковий комунізм у своєму розумінні всіх явищ природи спирається на дані природничих наук, які перебувають у непримиренній конфронтації з будь-якими релігійними видумками. Компартія давала чітко уявити кожному комуністові, що боротьба з релігією має дві сторони, котрих останні були зобов'язані суворо дотримуватися. По-перше, це боротьба з церквою як особливою організацією релігійної пропаганди, матеріально зацікавленою в народній неосвіченості і "релігійному рабстві". По-друге, боротьба з релігійними забобонами в середовищі більшості трудящих.

В історії взаємин між Радянською державою і церквою можна виділити ряд етапів: по-перше, це оприлюднення радянським урядом 23 січня 1918 року декрету про відділення церкви від держави і школи від церкви, згідно з яким церква втрачала статус "юридичної особи", не мала права на власність, права на отримання субсидій і ведення навчання в державних та приватних школах. Кожний громадянин мав право сповідувати ту чи іншу релігію чи не сповідувати ніякої. По-друге, після закінчення громадянської війни влада вживає ряд нових заходів проти церкви. У лютому 1922 року держава конфісковує в церкви коштовності на ведення боротьби з голодом. Опір духовенства і

віруючих викликав хвилювання в країні, за якими послідували судові процеси і страти. Наступний етап пов'язаний з посиленням контролю місцевої влади за все ще існуючими приходами, про що й говорилось у відповідному декреті від 8 квітня 1929 року. А введення в серпні 1929 року тривалого робочого тижня (з одним вихідним днем - прим. автора) фактично скасовувало неділі й релігійні свята¹⁶⁰. Напередодні другої світової війни політика ВКП(б) і Радянської держави щодо релігії почала змінюватися. Відчуваючи необхідність у відродженні й експлуатації патріотичних почуттів, партія пом'якшила свою антирелігійну політику. 4 вересня 1943 року Сталін приймає митрополита Сергія та двох інших вищих церковних сановників і висловлює схвалення патріотичної діяльності духовництва й віруючих православної церкви, дозволяє обрати Патріарха Московського і всієї Русі та утворити Священний Синод¹⁶¹. Таким чином, відбулося не тільки офіційне примирення держави з православною церквою, але й визнання її де-факто (в міру необхідності) інтегральною частиною сталінського режиму. Офіційне примирення Й.Сталіна з церквою означало також, що віднині більшовицький режим буде надавати патріарху й керівництву церкви допомогу в боротьбі з відхиленнями від ортодоксальної лінії, своєрідної "генеральної лінії" церкви.

Фундатор нацистської моделі тоталітаризму виховувався як католик і перебував під сильним враженням від ієрархії й могутності католицької церкви, заявляючи, що вчився у церкви мистецтву впливати на людську природу. Столітня влада церкви, "непорушність її позицій" викликали повагу нацистських лідерів, але вони не знайшли часу (а може, і не мали бажання), щоб вникнути в суть її вчення, вважаючи його покликанням рабів, а релігійна етика викликала у них лише відразу. Наполегливі спроби деяких соратників фюрера (наприклад, Г.Гіммлера) відродити язичництво чи прислухатися до того, що "говорять зірки" (Р.Гесс), незмінно викликали злі насмішки з боку А.Гітлера. У подібних випадках, він як і радянський генсек, був матеріалістом, послідовником раціоналізму XIX століття з його вірою в прогрес науки, яка з часом зруйнує всі міфи і вже довела абсурдність доктрин християнства. Проте даний аспект представниками різних тоталітарних утворень тлумачився по-різному. Більшовики успадкували віру в прогрес і науку від класиків марксизму. Сам засновник наукового комунізму розвивав свої ідеї в епоху, коли в Європі панував позитивістський оптимізм. Наукова революція початку XX століття докорінно змінила позитивістські вірування в стійкість матеріального світу і законів природи, але вона не торкнулася марксизму як системи. Більшовицька віра в прогрес була тісно пов'язана з особливостями розвитку Росії. Загальновідомо, що на початку XX ст. Росія залишалася промислово слабо розвинутою державою, і технологічний прогрес їй був просто необхідний¹⁶². На Заході, навпаки, індустріалізація й урбанізація досягли на той час такого рівня розвитку, що породили сумніви в доцільності самих цих процесів. Сталінське керівництво так і не зрозуміло, в чому ж полягала суть цієї кризи модернізації, в яку потрапили західні країни. Вони міряли ці процеси російськими мірками і вважали, що країна тим ближче підходить до вирішення своїх соціальних проблем, чим більше вона виробляє промислової продукції. Будь-яку критику на адресу науково-раціонального й матеріалістичного світорозуміння вони однозначно сприймали як пережиток минулого. Свою віру в науку вони переконано вважали останнім словом європейської культури.

У нацистів комуністична віра в прогрес і майбутнє могла викликати як мінімум насмішку. Вони не збиралися, склавши руки, пливати за течією історії, вони прагнули підкорити історію. Їм всюди ввижались ознаки розпаду й занепаду. "Захід Європи", на їх думку, можна попередити, знищивши ініціаторів цієї змови: євреїв, масонів, плутократів, марксистів. На думку нацистів, не слабких і пригноблених потрібно захищати від сильних, а навпаки, сильних і кращих - від слабких, тобто від більшості, маси¹⁶³. Вони ідеалізували біологічні закони розвитку природи і прагнули цілком перенести право сильного, що панує в природі, на громадянське суспільство.

За своєю господарською та соціальною структурою Італія займала проміжне місце між Радянським Союзом і нацистською Німеччиною. Велика різниця між Півднем і Північчю в рівні індустріального розвитку призвела до того, що італійський фашизм змушений був поєднувати в собі як тенденцію, що була притаманна нацистській Німеччині, так і тенденцію сталінського режиму в СРСР: з одного боку, криза модернізації, криза лібералізму з усіма песимістичними висновками, з іншого - тенденція до модернізації відсталі частини країни. Таким чином, установку італійських фашистів на модернізацію можна характеризувати як проміжну між позиціями націонал-соціалістів і

більшовиків. З одного боку, вона була більш оптимістичною, ніж позиція нацистів, проте, з іншого, в ній були наявні песимістичні ноти, яких не було у більшовиків.

Повернемося до взаємин нацистської моделі тоталітаризму та церкви. У квітні 1933 року розгорівся перший великий скандал, коли нацисти здійснили першу спробу уніфікації церкви (поки що євангелістської - прим. автора) в землях Мекленбург-Шверін. Була заснована посада державного комісара у справах євангелістської церкви, очолив її нацист В.Бом. А 24 червня 1933 року вже в Пруссії засновується аналогічна посада державного комісара на чолі з нацистом А.Йегером, на місцях же функції виборних представників рад передавалися його уповноваженим. На початок 1934 року антицерковна спрямованість політики нацистського уряду стала очевидною. Перш за все А.Гітлер взявся за церковні суспільні організації: товариства, спілки, школи. На основі закону про професії від 7 квітня 1933 року почалося масове звільнення активних християн, а також членів демократичних партій з державної служби. Згідно з указом від 13 червня 1933 року був закритий католицький "Християнський селянський союз", розігнані традиційно функціонуючі під патронатом обох церков конфесійні робітничі спілки, були включені до складу "Гітлерюгенду" протестантські молодіжні спілки. Неодноразово здійснювалися спроби розпустити молодіжні католицькі спілки. Частина з них була розігнана протягом 1933-1935 років, а з іншими нацистам вдалося справитися лише в 1938-1939 роках, коли політика нацистського режиму щодо церкви стала значно жорстокішою, і церква фактично перетворилася на ворога нації¹⁶⁴. Активна боротьба А.Гітлера з церквою несподівано припинилася з початком другої світової війни. Фюрер вирішив, що йому вигідніше послабити тиск на церкву, аби не підірвати моральний дух своїх солдатів (аналогічні процеси мали місце в цей період і в СРСР - прим. автора). Проте від своєї кінцевої мети - знищення як католицького, так і протестантського віросповідання - керівництво третього рейху так і не відмовилося. Мартін Борман у секретному декреті партійної канцелярії, підписаному ним і розісланому всім гауляйтерам 7 липня 1941 року, писав: "Необхідно все більше відділяти народ від церкви, її організацій і пасторів... Доти, поки це не буде здійснено, керівництво держави не матиме достатнього впливу на громадян. Якщо в майбутньому наша молодь нічого не знатиме про християнство, чії доктрини значно нижчі наших, християнство зникне саме по собі". Серед засобів боротьби нацистського керівництва з церквою виділялися: 1) розповсюдження ідей і насадження звичаїв, несумісних із християнським вченням; 2) переслідування священників, духовенства і членів чернечих орденів (фізичні напади, тюремні ув'язнення, заслання в концтабори, вбивства); 3) конфіскація церковного майна; 4) ліквідація видань церковної літератури; 5) ліквідація релігійних організацій; 6) відміна релігійного виховання¹⁶⁵.

Негативне ставлення до християнства А.Гітлер сформулював таким чином: "1) християнство - це релігія, яка захищає слабких і принижених; 2) за своїм походженням ця релігія єврейська, вона примушує людей "гнути спину по звуку церковного дзвону і повзти до хреста чужого їм Бога"; 3) християнство зародилося 2000 років тому в середовищі хворих, виснажених і зневірених у життя людей; 4) християнські догмати прощення гріхів, воскресіння й спасіння є відвертою нісенітницею; 5) християнське співчуття - небезпечна ненімецька ідея; 6) християнська любов до ближнього - це дурниця, оскільки любов паралізує людину; 7) християнська ідея загальної рівності захищає расово неповноцінних, хворих, слабких і убогих"¹⁶⁶. Необхідність тоталітаризму запроваджувати в суспільство міф про винятковість персони фюрера-вождя вимагала відповідних обґрунтувань, тому, подібно Наполеону I, А.Гітлер часто говорив про Провидіння, оскільки тільки народжене вищою силою відчуття обраності могло служити виправданням і прощенням його вчинків.

Б.Муссоліні завжди хотів, щоб його вважали християнином, хоч з дитинства дуже рідко ходив до церкви і висловлювався та діяв як антиклерикал. Як зазначав біограф Б.Муссоліні К.Хібберт, ще з дитинства Беніто ніколи не затримувався в церкві. Він говорив, що його нудить від запаху ладану, а одяг духовництва, світло запалених свічок, спів і звуки органу його пригнічують. Дехто з його соратників стояв на позиціях атеїзму чи навіть язичництва, а сам Б.Муссоліні в приватному колі не раз насміхався з обрядів і догм церкви. Італійський фашизм з перших років свого існування виступив під знаменами войовничого атеїзму і антикатолицизму, проте вже через два роки він різко змінив своє пофарбування. Пояснювалося це тим, що фашизму потрібна була підтримка церкви для завоювання влади, а пізніше - і для стабілізації режиму. Уряд Б.Муссоліні демонстрував свою прихильність до церкви, йдучи на різні поступки: передав Ватикану багаточисельну бібліотеку палацу Кіджі, встановлював розп'яття Христа в школах, лікарнях і судах,

відновив посаду капеланів в італійській армії. Нарешті, у вересні 1923 року була проведена реформа Д.Джентіле - введення в початковій школі обов'язкового викладання закону Божого. Після встановлення фашистської диктатури в Італії її лідери в залежності від політичної кон'юнктури дозволяли собі різне ставлення і вислови щодо релігії й церкви. Так, у своїй доктрині фашизму (вона була включена в 14 том італійської енциклопедії) Б.Муссоліні заявляв: "У фашистській державі релігія розглядається як один із найбільш глибоких проявів духу, тому вона не тільки поважається, але й користується захистом. Фашистська держава не прагне, подібно більшовизму, викорінювати релігію з народних душ. Фашизм поважає Бога аскетів, святих, героїв, а також Бога, як його сприймає наївне і примітивне серце італійського народу"¹⁶⁷. Це зовсім не заважало дуче вказувати при нагоді церкві на те, що вона зобов'язана підкорятися державі: "Фашистська держава наполягає на своєму етнічному характері. Вона є католицькою державою, але фашистською, навіть перш за все, виключно і головним чином фашистською. Католицизм її доповнює, і ми про це відкрито заявляємо. І нехай ніхто навіть не прагне під виглядом філософії чи метафізики підмінити карти на столі"¹⁶⁸. Водночас Б.Муссоліні був дуже забобонним і навіть не соромився цього. Він дуже пишався своїм умінням тлумачити сни і знамення, ворожити на картах, завжди отримував задоволення, коли йому віщували його власну долю по долоні руки¹⁶⁹.

Порівнюючи позиції церкви у фашистській Італії, нацистській Німеччині та СРСР, необхідно пам'ятати наступне. По-перше, прагнучи влади, Б.Муссоліні проголошував релігію "одвічно латинською традицією", заявляв про свою повагу до неї, підкреслював католицький характер італійської держави. А.Гітлер також проголошував релігію основою моралі німецького суспільства. Проте церква не могла не розуміти, що за заявами тоталітарних вождів ховалися або відвертий цинізм (Б.Муссоліні), або цинізм і містична омана (А.Гітлер). І, по-друге, слід зазначити також той незаперечний факт, що антирелігійна політика більшовиків в СРСР у своїх руйнівних і репресивних проявах зайшла значно далі, ніж у фашистській Італії та нацистській Німеччині.

Отже, можна зробити такі **висновки** щодо особливостей системотворення та функціональної схожості прояву тоталітаризму в політико-ідеологічній сфері СРСР часів сталінізму, фашистської Італії та нацистської Німеччини:

1) на відміну від фашистського та нацистського режимів в Італії та Німеччині, що виростили з масових тоталітарних рухів, сталіністська диктатура була встановлена "згори" і потім приступила до створення тоталітарних механізмів на основі рокировки та реорганізації вже існуючих авторитарних інститутів більшовизму: партії, одержавлених профспілок, молодіжних, жіночих і т. п. організацій. Усі вони перетворювалися в елементи тоталітарної структури, в привідні паси сталінської держави. Іншими словами, якщо фашизм та нацизм привносили тоталітарні рухи в державу, то сталінізм трансформував партію та інші організації в державні інститути;

2) якщо в сталіністській моделі тоталітаризму з її боротьбою за світле комуністичне майбутнє тоталітарне структурування йшло шляхом глибокого втручання партії-держави в усі сфери життєдіяльності суспільства (і в першу чергу, в політичну) і досягло в роки сталінізму майже повного логічного завершення, то для фашистської Італії з її боротьбою за відродження величі Римської імперії та для нацистської Німеччини з її боротьбою за реванш німецького духу виявилось достатньо політичного рівня тоталітарного структурування без глибокого втручання в соціально-класову та економічну сфери суспільства.

РОЗДІЛ III

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ КЛАСИЧНИХ МОДЕЛЕЙ ТОТАЛІТАРИЗМУ У СОЦІАЛЬНО - ЕКОНОМІЧНІЙ СФЕРІ

Тоталітаризм містив у собі іманентний конфлікт між потребами економіки й політичною системою. Можливості саморозвитку і саморегуляції економіки за доби тоталітаризму вступали в протиріччя з цілями тоталітарного режиму, який намагався все регламентувати і визначати згори. Цей конфлікт вів до того, що політичні інститути деформували функціонування економічного механізму, пристосовуючи його до інтересів збереження всевладдя партії-держави.

Як Радянському Союзу, так і фашистській Італії дістався в спадок досить низький рівень розвитку економіки, тому фактично стартові можливості для перетворення обох держав у могутні індустріальні країни в них були дуже схожими. Як переконані марксист, сталінське керівництво вважало, що ключ до всіх соціальних і політичних проблем належить тому, хто керує економікою. У більшовиків були всього дві спрямовуючі ідеї в економіці: суспільна власність на засоби виробництва і планування. Вони негайно встановили суспільну власність на засоби виробництва, спробували планувати економіку і методом проб та помилок створили механізм керівництва "народним господарством", який легко виправдати посиланнями на К.Маркса, адже в марксистському вченні немає точних вказівок на те, якою повинна бути економіка і політична влада при соціалізмі. Якщо розглядати апарат управління економікою у вертикальному зрізі, то він бачився лідерам радянської держави в такому вигляді: на чолі кожного заводу - робітниче заводоуправління, яке складається на 2/3 з робітників, членів відповідної профспілки, і на 1/3 - з інженерів, направлених сюди за згодою центрального комітету цього робітничого союзу. Для деяких не особливо вагомим галузей створюватимуться районні управління, що будуть тісно зв'язані з місцевими радами робітничих депутатів. Значиміші галузі народного господарства безпосередньо підпорядковуються "главкам" і "центрам", які становлять собою об'єднання цілих галузей виробництва (на зразок державних трестів окремих галузей державного капіталізму). Склад цих "главків" і "центрів" повинен визначатися президією ВРНГ (Вищої Ради Народного Господарства) і центральним комітетом відповідної професійної спілки. У випадку ж виникнення суперечок з приводу складу цих органів у ролі арбітра виступатиме ВЦРПС (Всеросійська Центральна Рада Професійних Спілок). "Главки" і "центри", у свою чергу, об'єднуються за групами родинних галузей¹ (у реальній же практиці будівництва Радянської влади в СРСР цей механізм управління економікою був значно спрощений командно-адміністративними методами господарювання).

Виступаючи як вірний послідовник справи В.Леніна, Й.Сталін з властивою йому енергією взявся за завершення націоналізації засобів виробництва, розподілу й обміну в сільському господарстві, в промисловості й торгівлі, оскільки вважав це необхідною умовою зміцнення тієї влади, яку В.Ленін захопив у листопаді 1917 року. Й.Сталін був переконаний, що тільки в умовах планової економіки можливе створення тієї матеріальної бази, яка дозволить народу величезної держави покінчити з віковою відсталістю. План - це все. Планова економіка і взагалі плановість усього соціалістичного життя вважалися "головними перевагами" системи. Вождь мав право вносити історичні корективи в "найухваліші плани". Так, виступаючи 10 березня 1939 року на XVIII з'їзді ВКП(б) зі звітною доповіддю, Й.Сталін заявив: "Ми обігнали головні капіталістичні країни у сфері техніки виробництва (!?) і темпів розвитку промисловості. Це дуже добре. Проте, цього мало. Потрібно обігнати їх також в економічному відношенні (тобто за виробництвом продукції на душу населення). Це ми можемо зробити, і ми зобов'язані це зробити... у нас буде в достатку продуктів, ми отримаємо можливість здійснити перехід від першої фази комунізму до другої його фази..."². Оскільки він вважав, що цього можна досягти за допомогою п'ятирічного плану, все було підпорядковано одному: успішному досягненню наміченої мети будь-якою ціною. Тому радянське керівництво зосередило капіталовкладення в галузях, що виробляли не предмети споживання чи побутові товари, а засоби виробництва; проходила підготовка управлінських кадрів, а також кваліфікованих трудових ресурсів, покликаних здійснити такий прорив.

У сфері економіки радянські люди провели величезну роботу, проте остання не мала нічого спільного з початковими уявленнями К.Маркса про соціалізм. За К.Марксом, соціалізм повинен стати наступником капіталізму, засвоїти його досягнення і зробити спільним надбанням блага, створені виробничими силами. Сталінське керівництво відкрило

метод індустріалізації, у якого є як позитивні риси, так і недоліки, проте і він не має нічого спільного з початковими уявленнями К.Маркса про соціалізм. Завдання, які ставив перед собою режим, неможливо було вирішити в рамках існуючої політичної й економічної моделі: "соціалістичне первісне накопичення" (в дійсності, первісне накопичення капіталу³) неможливо було здійснити за рахунок зовнішніх ресурсів. У країнах Заходу, заявляв Й.Сталін, важка промисловість створювалась "або шляхом крупних позик, або шляхом пограбування інших країн... Партія знала, що ці шляхи неприйнятні для нашої країни... Вона розраховувала на те, що..., спираючись на націоналізацію землі, промисловості, транспорту, банків, торгівлі, ми зможемо здійснювати суворий режим економії для того, щоб накопичити достатні засоби, необхідні для відновлення й розвитку важкої промисловості. Партія прямо говорила, що ця справа вимагатиме серйозних жертв і що ми повинні піти на ці жертви відкрито і свідомо..."⁴.

Суть виробничих, економічних відносин у роки панування сталінізму в кінцевому рахунку визначалася формами власності на засоби виробництва. Конституція СРСР, як відомо, проголошувала дві форми власності: державну й колгоспно-кооперативну. Державна форма власності носила стосовно до всіх трудящих, трудових колективів, окремих регіонів країни відчужений характер. Вона була абсолютно деперсоналізована і виведена в кінцевому рахунку на підкорення вищій державній владі.

Утвердження й гіперболізоване розповсюдження в суспільстві державної форми власності, тим більше в умовах тоталітарного характеру самої держави, створювало економічну основу тоталітаристської колективності, бо позбавляло індивіда будь-якої матеріальної бази власної самостійності, хоча б відносної незалежності. Вже одне це не давало можливості громадянину вільно виявляти свою сутність, спонукало діяти, орієнтуючись перш за все на зовнішні стосовно себе фактори та обставини. Не дивно, що така тривала практика вела до формування в людей конформізму і дволикості. "Сталінський економічний устрій,- писали угорські вчені Л.Беладі і Т.Краус,- знайшов втілення у своєрідному збігові командно-бюрократичних відносин із симульованим, ілюзорним ринком або з чорним ринком. Ця економічна система здебільшого будувалася на базі докапіталістичних принципів особистого служіння, особистої відданості й вірності. Особиста залежність перетворювалася у вирішальну рушійну силу в економіці"⁵. А Е.Баталов стверджує: "В умовах неухильного підвищення ролі держави як ядра Системи, що підминає під себе й індивіда, і колектив, поступово викристалізовується - під виглядом "колективістської", орієнтованої на гармонізацію відносин між частиною і цілим,- етатистська свідомість. Свідомість, яка орієнтує її суб'єкта на відчуження особистої зацікавленості й особистої свободи на користь держави, як суб'єкта колективної свободи. Свідомість із слаборозвиненою або навіть зовсім атрофованою установкою на свободу вибору й самостійне прийняття рішень позбавлена активного критичного ставлення до соціально-політичного світу, пронизана духом конформізму. Свідомість утримання, що розраховує - як би в обмін на повну розчиненість індивіда в Цілому - на всесторонню опіку "згори", на "підкування держави". Свідомість, що зневажає "свавілля" особи й оперує тільки категоріями "героя" і "маси"⁶.

Такий стан речей за допущених спотворень організації політичної влади в державі не дозволяв не тільки поєднувати економічні інтереси людини, колективу, території, суспільства, але й елементарно їх погоджувати. Не міняла істотно суті справи й колгоспно-кооперативна власність, адже з самої своєї появи, з методів виникнення вона не мала кооперативного характеру. Сама організація, багаторічне функціонування колгоспного ладу мало суттєві риси насилля. В умовах, коли зберігалася сільська община, а переважна частина сільських жителів вела напівнатуральне господарство, споживаючи майже стільки ж, скільки і виробляла, неможливо було ні видавити з більшості населення засоби для індустріалізації, ні забезпечити її робочими руками. Проте зі створенням важкої промисловості пов'язувалося не тільки вирішення внутрішніх проблем, але й незалежність і могутність держави, а, відповідно, стабільність влади і привілеї правлячого класу. "Ти відстав, ти слабкий - значить ти неправий, отже, тебе можна бити й поневолювати. Ти могутній - значить ти правий, отже тебе треба стерегтися. Ось чому нам не можна більше відставати"⁷, такі імперіалістичну логіку сповідував вождь радянської номенклатури⁷. Для досягнення поставленої мети в ході колективізації була знищена сільська община. На будь-який колектив переносилися деспотичні, псевдообщинні принципи патерналізму, кругової поруки і майже повного придушення будь-якої незалежної індивідуальної чи групової ініціативи. Суспільні інститути правлячого режиму перетворилися в інстанції для вирішення різноманітних людських проблем, включаючи

найінтимніші. На цьому знеособленому колективізмі будувалась уся система виховання в СРСР.

Колектив колгоспу не був не тільки справжнім, а взагалі будь-яким господарем своєї власності. Це проявлялося на всіх етапах діяльності колгоспу: при вирішенні питань, що сіяти й садити, коли обробляти і збирати, скільки, кому й за яку ціну (часто чисто символічну) здавати вирощену продукцію і т. д. Внутрішні відносини в колгоспах дуже потерпали також від згортання демократичних засад в його розвитку, послабленні ролі загальноколгоспних зборів, передачі насправді багатьох їх функцій правлінню, а потім і особисто голові колгоспу. Ця тенденція поступово призвела до формалізації виборів самого голови, нав'язування його кандидатури колгоспникам з боку райкомів партії.

Деформація колективності була властива не тільки економічним відносинам, а й соціально-класовим, у тому числі - відносинам між робітничим класом і колгоспним селянством. Це було пов'язано з неадекватним економічним обміном між промисловістю й сільським господарством, перерозподілом у величезних масштабах засобів на користь промисловості. Звичайно ж, тут не можна спрощено ставитися до самого факту виділення значних коштів на розвиток індустрії держави. У конкретних історичних умовах, які тоді склалися, цей захід (нехай і в менших масштабах) був необхідний. Проте тут важливо відмітити ставлення держави до колгоспів як до господарських одиниць, що не вимагали скільки-небудь серйозного вкладання коштів, але з яких можна було, як з гарного вулика, постійно збирати мед. Причому збирали стільки, скільки хотіли, не дивлячись на те, скільки залишалося в самих колгоспах, чи достатньо у них засобів не тільки для розширеного відтворення, але інколи просто для збереження самого життя колгоспників. Відверто споживацьке, власне експлуататорське ставлення держави до колгоспів зберігалось декілька десятиліть.

Слід узяти до уваги такий факт, як відсутність у колгоспників паспортів, що практично закріплювало їх для роботи й проживання тільки в певному місці. Необхідність цього непопулярного для селянства заходу, очевидно, була викликана спочатку нерівноправним становищем колгоспного виробництва в суспільстві. Обмеження колгоспів у правах, адміністрування, непосильні плани поставок і до того ж часто за символічною ціною робили життя колгоспників ще менш привабливим, ніж життя міських жителів. У таких обставинах відсутність паспортів у колгоспників оберігала колгоспи від непомірної втрати робочої сили.

Природно, що за таких економічних умов справжні колективістські виробничі відносини скластися не могли. Позбавлені внутрішнього взаємозв'язку, вони були спроектовані лише на загальнодержавний інтерес і в кращому випадку могли претендувати лише на колективність у загальнодержавному масштабі. Проте такий вид колективності був позбавлений внутрішньої колективістської структури, не мав міцних внутрішніх взаємозв'язків у вигляді економічних інтересів і відповідного механізму їх реалізації, і тому він нежиттєздатний, не може довгий час мати міцного характеру і забезпечувати стабільний розвиток суспільства.

Можливо, самі того не бажаючи, Й.Сталін і його оточення спростували власну теорію, згідно з якою соціалізм - це спадкоємець капіталізму, і він не може бути встановлений до досягнення відповідного рівня розвитку продуктивних сил. Більшовики продемонстрували, що тип держави, яку вони називали соціалістичною, може сформуватися на будь-якій стадії економічного розвитку за обов'язковою умовою знаходження влади в руках марксистсько-ленінської партії. Тому революція соціалістичного типу більш-менш вірогідна в залежності від економічних обставин (певного рівня розвитку економіки), проте можлива вона всюди⁸.

Останнім часом висловлюються різноманітні думки стосовно характеру базису держави й суспільного ладу, який був побудований в колишньому СРСР у результаті перемоги Жовтневої революції. Розглянемо коротко історіографію даної проблеми. З'явилися точки зору, згідно з якими соціально-економічний лад, що визначав основи радянського суспільства, називається державним капіталізмом. Деякі автори при цьому вважають, що і "реальний соціалізм" - своєрідна заміна капіталізму для країн, що відстали у своєму розвитку. При цьому вони посилаються політику індустріалізації в СРСР, яка, на їхню думку, зближувала соціалізм з реальним капіталізмом⁹. М.Восленський вважає таку теорію непереконливою. Він упевнений, що "на противагу ранньому капіталізму соціалізм створює важку промисловість для зміцнення свого військового потенціалу, а не виробництва товарів з метою отримання прибутку"¹⁰. М.Восленський ставить питання:

”Чи йдеться в даному випадку мова про певну соціально-економічну формацію такого ж порядку, як феодалізм чи соціалізм? Якщо так, то виникає питання стосовно характеру панівного класу і контрольованої ним держави. Питання зникають, якщо припустити, що соціалізм - це не соціально-економічна формація, а просто метод управління: панівний клас керує життям суспільства через державу. Диктатура номенклатури - за соціальною суттю феодальна реакція, а за методом - ”азіатський спосіб виробництва”. Якщо ідентифікувати цей метод як соціалізм, то диктатура номенклатури - державно-монополістичний феодалізм. Але реальний соціалізм - не найвища стадія феодалізму, а, навпаки, реакція феодальних структур суспільства на смертельну для них загрозу капіталістичного розвитку. Адже всюди у світі саме такий розвиток руйнує основи феодальних суспільств”¹¹. Обґрунтовуючи свої погляди, М.Восленський посилається на марксистське положення про азіатський спосіб виробництва і розглядає останній як метод тотального одержавлення. На цій основі він зараховує до ”державно-монополістичного капіталізму” не тільки СРСР, але й стародавню Ассирію, державу майя, стародавній Китай, а також нацистську Німеччину й фашистську Італію. Така логіка може підштовхнути до висновку (хоч М.Восленський про це прямо і не заявляє), що прихід до влади фашистів (нацистів) в Італії та Німеччині супроводжувався зміною характеру суспільно-економічного ладу країн, а усунення фашизму (нацизму), в свою чергу, знаменувало перехід вищеназваних держав від феодалізму до капіталізму. Автор поділяє думку російських дослідників Л.Березовської та О.Ковальова про те, що в цьому судженні важко звести кінці з кінцями: якщо азіатський спосіб виробництва - це не суспільна формація, а своєрідний метод управління, то як за допомогою одного ”методу управління” виникає в тих чи інших державах усупільнена форма власності? Думаємо, не зовсім коректно, з одного боку, вважати азіатський спосіб виробництва лише методом тотального одержавлення, а з іншого, - підводити під нього держави не тільки з пануванням різних суспільних формацій, але навіть і різних цивілізацій. У своєму аналізі М.Восленський не враховує той факт, що азіатський спосіб виробництва - це не просто метод управління і навіть не панування номенклатури (інакше К.Маркс не називав би його способом виробництва), а швидше певна лінія світового розвитку своєрідних суспільних структур, що виникли в специфічних природно-демографічних умовах і відрізняються одна від одної характером сукупних виробничих сил, усупільненою формою власності, централізованою державою тощо¹².

Відомий югославський дослідник М.Джілас розглядав реальний соціалізм як промисловий феодалізм¹³.

І.Шафаревич вважає, що соціалізм - не соціально-економічна формація, а просто метод управління. Ототожнюючи соціалізм з азіатським способом виробництва, автор вважає, що при цьому необхідно відмовитися від тлумачення соціалізму як відомої фази в розвитку людського суспільства, яка з’явиться, коли для цього визріють необхідні умови. І.Шафаревич посилається при цьому на К.Вітфогеля, який, зупиняючись на проблемах ”Куди йде Азія?”, ”Куди йде західне суспільство?”, ”Куди йде світ?”, розглядає появу соціалістичних держав у XX столітті як повернення азіатських країн до існуючого тисячоліттями в них примітивного устрою. У той же час К.Вітфогель вважає, що соціалістичні держави сучасності відрізняються від інших своїх попередників тим, що вони здійснюють не тільки економічний, але й соціальний та інтелектуальний контроль над своїми громадянами, і що сучасний соціалізм - це значно більше, ніж азіатська реставрація¹⁴.

З.Млинарж і деякі інші автори стверджують, що соціалізм не становить певної суспільної формації. Економічна й соціально-політична система, що проявляла вказані ознаки, багато десятиліть видавала себе за соціалізм. Доказом її соціалістичності є в кінцевому рахунку лише її антикапіталістичність¹⁵.

Російські дослідники Л.Березовська і О.Ковальов вважають (автор даної монографії поділяє їх думку), що порядки, які утвердилися в СРСР (у тому числі і в період панування тоталітарного режиму), як і в інших країнах ”соціалістичного табору”, можна кваліфікувати як особливу антикапіталістичну, проте й не соціалістичну формацію. Ця структура була породжена локальною євразійською цивілізацією. Якщо в країнах Заходу промисловий спосіб виробництва суспільного життя породив капіталістичну формацію, то у вищеназваних державах він виступив у своїй специфічній формі, не такий, як у країнах Заходу. Фактично некапіталістична формація, вирішує ті ж завдання, які в західних державах вирішує капіталізм: вона забезпечує первісне накопичення, а також утвердження і розвиток промислової цивілізації. У той же час слід зазначити, що некапіталістична

формація базується на основі державної власності, яка виникає в результаті так званого формального, а не реального усупільнення. Їй притаманні простий продуктообмін, централізація політичної влади, відсутність правової держави та громадянського суспільства. Якщо в країнах Заходу в результаті цього володіння власністю визначає появу тих чи інших класів і забезпечує їм владу, то в колишньому СРСР влада в значній мірі породжувала власність і сприяла виникненню правлячої партійно-державної номенклатури. Звідси випливає висновок: характер некапіталістичної формації визначається своєрідним поєднанням промислової цивілізації з пережитками азійських суспільних структур¹⁶.

Поруч із цим не можна не визнати того факту, що під тиском тоталітарної партії-держави в СРСР виник і сформувався своєрідний тип індустріальної цивілізації, котрий досить динамічно розвивався в межах певного історичного періоду. За порівняно короткий термін ціною величезних людських і матеріальних жертв комуністичній партії вдалося перетворити СРСР з переважно аграрної країни в індустріальну, домогтися величезного зростання продуктивних сил і надвисоких темпів розвитку деяких галузей промисловості. Тим самим сталіністська тоталітарна система набула рис зовнішньої подібності з індустріальними суспільствами, тобто почала нагадувати за матеріально-виробничою ознакою той тип цивілізації, який на початок другої половини XX століття уособлювали розвинуті західні держави. Проте поза зовнішніми атрибутами індустріальної могутності радянської системи з самого початку її існування ховався генетично зумовлений соціально-політичний дефект. Абсолютизація в практичній політиці ВКП(б) деяких зародкових тенденцій розвитку індустріального суспільства при одночасному знищенні його базисних джерел фактично вивела Радянську державу із загальноцивілізаційної спіралі світового розвитку. Роль єдиного джерела суспільної життєдіяльності перейшла до інституту партії-держави, яка для виконання цієї місії здійснила адекватну власній організації тотальну структурну перебудову всієї системи суспільних відносин. Внаслідок цього сформувався блок найгостріших суспільно-політичних, соціально-економічних та ментальних суперечностей, неможливість розв'язання яких в умовах жорсткої партійно-єтатистської системи вела до перманентного відносного, а за деякими показниками й абсолютного зниження життєдіяльності та життєздатності соціуму тоталітарної доби¹⁷. Політичну реакцію на будь-яке реально існуюче протиріччя в рамках тоталітарної системи складало ідеологічне табування самого факту його наявності або силове придушення його спонтанних проявів, але ніколи не здійснювались якісні структурні зміни, спрямовані на надання системі більшої ефективності. Наслідком цієї ситуації з певного моменту розвитку СРСР, постійними супутниками сталіністської моделі тоталітаризму ставали економічна нестабільність, соціальна апатія й цинізм, духовна деградація суспільства¹⁸.

У фашистській Італії всі найважливіші економічні заходи служили військовим цілям фашизму. Влада всіляко заохочувала й насаджувала галузі виробництва, тісно пов'язані з підготовкою до майбутньої війни, що шкодило інтересам економіки в цілому. Розгорнута програма фашизму зводилася до перетворення Італії в колоніальну імперію. Це означало, що Італія повинна була стати господарем на Балканському півострові, до неї відійшли б і іспанські та французькі колонії в Північній Африці, частина турецької території в Малій Азії, Сирія, Палестина, а також французькі й англійські володіння в Східній Африці¹⁹. Б.Муссоліні дуже слабо розбирався в питаннях економіки і тому проявляв до неї значно менше інтересу, ніж до політики. Проте інколи його виступи торкалися й цієї теми. Він був переконаний, що економічні фактори (відкриття сировинних ресурсів, нові методи праці, наукові винаходи) мають своє значення, проте абсурдно допускати, що їх достатньо для пояснення людської історії без урахування інших факторів. Дуже стверджував, що держава не повинна втручатися в економічне життя і тому підтримував політику лібералізації в економіці. На відміну від сталіністської моделі тоталітаризму, де безроздільно панувала державна власність (хоч конституція декларувала й колгоспно-кооперативну), в Італії поряд з домінуванням державного сектору в економіці, розвивався і приватний сектор. Фашистське керівництво вважало, що приватне підприємництво необхідне для того, щоб могли процвітати вагомі галузі економіки. Проте уряд має право втручатися в їх справи в тому випадку, коли це торкається інтересів нації. Фашисти відмовилися від попередньої вимоги загальної експропріації капіталу і прагнули опиратися на своїх багатих прихильників, відмінивши страйки і прогнавши з органів місцевого самоуправління соціалістів.

У третьому рейху злам старого апарату влади і старої господарської системи був не настільки радикальним, як в СРСР, - це, звичайно, важлива обставина, хоч вона не дає

підстав стверджувати думку про протилежність класової суті нацизму і сталінізму. Те, що сталінське керівництво і уряд Б.Муссоліні прагнули здійснити у своїх державах, у Німеччині стало реальністю ще в XIX ст., коли були закладені основи економічної і військової могутності країни, що й дозволило їй розв'язати першу світову війну. Тому завдання, які постали перед нацистами, були іншими: їм необхідно було відновити військовий та промисловий потенціал країни і експансією на схід забезпечити майбутнє Німеччини (тобто повернутися до імперіалізму в його класичному розумінні). Попередня умова відродження Німеччини полягала у скасуванні обмежень Версальського мирного договору, першочергове завдання - у переозброєнні. А.Гітлер мав достатню проникливість, щоб зрозуміти, що відновлення економіки і скорочення безробіття як ніщо інше буде сприяти популярності нацистського режиму. На одному з перших засідань кабінету, одразу ж після обрання його канцлером, А.Гітлер уперто підкреслював думку про те, що економічне відродження - зовсім не самоціль очолюваного ним уряду, а лише засіб для вирішення більш серйозного завдання - повернення народу Німеччини його здатності знову тримати в руках зброю. Саме це завдання і повинне було лягти в основу того критерію, за яким необхідно оцінювати всі заходи, пов'язані з ліквідацією безробіття і збільшення робочих місць. Лідери нацистської Німеччини для досягнення цієї мети широко використовували державно-монополістичне регулювання економіки, прагнули зміцнити позиції монополій і створити необхідні передумови для майбутньої зовнішньополітичної експансії. Була здійснена серія заходів щодо опосередкованого впливу на економіку рейху шляхом так званих "суспільних інвестицій" (на військові цілі, транспорт, управління тощо). Одночасно встановлювався й безпосередній адміністративний контроль над господарським розвитком. У ролі важелів державно-монополістичного регулювання використовувалися створені нацистами "станові" органи: імперський "стан продовольства", імперський "стан ремесла" тощо. Безсумнівно одне: економіку А.Гітлер розглядав як засіб для досягнення мети. Саме в цьому, а не в перевагах капіталізму, ховається причина придушення А.Гітлером антикапіталістичних настроїв нацистської партії. Він прийняв рішення, яке носило прагматичний характер: найкоротшим шляхом і до переозброєння, і до відновлення економічної могутності був шлях співробітництва з існуючими економічними структурами, а не занурення їх у некерований хаотичний стан за допомогою радикальних соціально-політичних експериментів, котрі могли викликати сильний опір у німецькому суспільстві. Проте, як і у випадку з німецьким генералітетом, готовність А.Гітлера до співробітництва з промисловцями на перших етапах здійснення його програми зовсім не означала, що він дозволить представникам крупного фінансового і промислового капіталу (наприклад, Я.Шахту) визначати напрямки політики. Взаємовідносини фюрера як з військовими, так і з промисловцями протягом 30-х рр. XX ст. не були незмінними, і питання про державний контроль над економікою в умовах нацистського тоталітарного режиму мало зовсім інше вирішення в 1936 році, коли А.Гітлерініціював чотирирічний план економічного розвитку Німеччини.

Незважаючи на різний рівень розвитку економіки в нацистській Німеччині і фашистській Італії, спільним для обох тоталітарних утворень було те, що в основу економічної системи суспільства вони поклали контрольоване державою панування монополістичного капіталу. Рішуче відкидаючи класову боротьбу, вони виступали за інтеграцію класів у расове чи корпоративне суспільство, в якому б трудящим відводилася роль безсловесних виконавців волі "виробничого капіталу". Націонал-соціалісти в Німеччині, як і фашисти в Італії, розглядали капітал як багатство, необхідне для виробництва нового багатства і виділяли два його види: капітал здоровий, виробничий і капітал паразитичний (останній є фінансовий анонімний капітал, виражений акціями, облігаціями, взагалі цінними паперами). Класи, згідно з фашистською ідеологією, розглядалися не лише як певні групи людей, що знаходяться в однакових соціальних умовах і об'єднані спільними господарськими інтересами, а як окремі органи єдиного організму - держави. Лідери обох моделей тоталітаризму вказували на те, що вони не прагнуть знищити спільність класових інтересів, проте вимагають, щоб прояви цих класових інтересів не суперечили інтересам нації. Спочатку нація, а потім уже клас (як це схоже на один з комуністичних принципів: спочатку - інтереси класу чи соціалістичної держави в цілому, а потім - особисті інтереси чи інтереси сім'ї).

Взамін класової боротьби і класового гноблення фашизм декларував класовий мир і співробітництво між класами на основі здорового змагання. Обидва тоталітарні утворення прагнули примирити працю з капіталом за допомогою корпоративної системи, згідно з якою робітники мають свої об'єднання, а роботодавці - свої, причому, однорідні

об'єднання робітників і роботодавців утворюють спільні об'єднання, і всі спірні та конфліктні питання вирішують усередині цих об'єднань шляхом міжкласового арбітражу з участю представників усіх зацікавлених сторін. Реальна практика функціонування обох моделей тоталітаризму продемонструвала демагогічний і популістський характер цих намагань. І в гітлерівській Німеччині, і у фашистській Італії були заборонені страйки та інші форми захисту трудящими своїх інтересів, а уніфіковані профспілки стали засобом контролю над світом праці. Уся структура гітлерівської Німеччини була орієнтована на підготовку і ведення загарбницької війни. Цій меті була підпорядкована й реорганізація керівництва економікою, яка сприяла посиленню державно-монополістичних тенденцій, що знайшли свій прояв у таких діях нацистської держави: 1) у створенні в 1933 році "Генеральної ради німецького господарства"; 2) у примусовому картелюванні дрібних підприємств; 3) у зміцненні специфічних зв'язків нацистської партії з німецькими монополіями; 4) у зростанні ролі провідних концернів у формуванні внутрішньої і зовнішньої політики гітлерівської Німеччини; 5) у розповсюдженні на економіку принципу "фюрерства" (підприємці оголошувалися фюрерами відповідних підприємств, узаконювалася їх абсолютна влада над робітниками); 6) у введенні в 1935 році примусової трудової повинності для юнаків, а з 1938 року - розповсюдженні її на все доросле населення рейху; 7) у 1936 році приймається чотирьохрічний план, який ставив за мету підготовку економіки країни до майбутньої війни; 8) у квітні 1939 року нацистська держава офіційно оголошує про переведення економіки на військові рейки²⁰.

В цілому, думається, можна констатувати, що економічна доктрина фашизму та націонал-соціалізму передбачала збереження й підтримку приватної власності і національно орієнтованого підприємництва. Контроль держави над економікою вирішував перш за все військові й мобілізаційно-стратегічні завдання. Обидві моделі тоталітаризму проявляли себе як ідеологія і політика антиліберальна, але не антикапіталістична.

Виховний ефект вище перерахованих перетворень підсилювала загальна трудова повинність (в СРСР вона поширювалася на громадян віком від 16 до 50 років і була закріплена відповідним декретом від 10 квітня 1919 року²¹, у гітлерівській Німеччині до цієї категорію потрапляли громадяни віком від 19 до 25 років, що й закріплювалося законом від 26 червня 1935 року. Два рази в рік усі молоді німці (кожна група чисельністю до 200 тисяч чоловік) направлялися на роботу в трудові табори, в основному в сільську місцевість. Протягом шести місяців чоловіки працювали на фермах і полях, а жінки допомагали по господарству. При цьому попередня професія не відігравала ніякої ролі.

І в нацистській Німеччині, і в сталінському СРСР були знову введені "трудові книжки", що означало повернення до контролю над міграцією робочої сили, що замінив систему вільного колективного договору. Як компенсацію, Німецький трудовий фронт отримав право відстоювати високий статус фізичної праці і боротися за повернення спокушеного марксистами робітничого класу в лоно "народної єдності", в основі якої лежала не класова солідарність, а єдність націй.

Усі тоталітарні режими вводили елементи планування в розвиток економіки, при цьому вони переслідували як різні цілі (наприклад, відновлення колишньої військової могутності Німеччини чи модернізація економічно відсталих аграрної російської держави та Італії), так і дуже схожі (підготовка до майбутньої загарбницької війни за переділ світу²²). Для гітлерівської Німеччини це було логічним продовженням політики "шляху на Схід", для СРСР - практичною реалізацією концепції перманентної світової соціалістичної революції²³, для фашистської Італії - відродження величі колишньої Римської імперії. Прискорити цей процес у фашистській Італії була покинана корпоративна система в економіці. Вона передбачала здійснення контролю за певною галуззю економіки, повинна була звести до мінімуму конкуренцію в промисловості і мобілізувати виробничий капітал в інтересах суспільства. Будівництво "корпоративної держави" завершилось у 1939 році реорганізацією вищих законодавчих органів держави. Цим самим фашизм покінчив із видимістю виборності, яка до цих пір зберігалася при формуванні вищих законодавчих органів. Реальне здійснення корпоративної системи було далеким від синдикалістських ідей раннього періоду фашистського руху і навіть від "рівноправного співробітництва виробничих сил", яке проголошувала "Хартія праці". Проте було б помилково розглядати корпоративну систему виключно як елемент тотального одержавлення суспільного життя в Італії. Вона була покинана вирішити два основні завдання, які мали важливе соціально-політичне значення: довести здатність фашизму до

”оновлення” старої схеми капіталістичних відносин і в той же час запропонувати альтернативу соціалістичній системі, успіхи якої в СРСР у ті часи були очевидними.

У гітлерівській Німеччині та СРСР мало місце домінування промисловості над сільським господарством (при щорічному переселенні біля 1 млн. селян у міста на 1991 рік коопероване селянство в СРСР складало приблизно 13% населення країни). Слід вказати, що в самій доктрині марксизму-ленінізму була закладена постійна недовіра до дрібного селянства, бажання загнати селянина в усупільнене господарство (колгосп чи радгосп). Одночасно зі знищенням куркуля повинне було відбутися і знищення колишнього російського села. Плануючи проведення політики колективізації, радянський диктатор розумів, що заможні селяни з цим не погодяться і будуть чинити опір. Тому для економії часу Сталін вирішив заможне селянство просто знищити. Він призначає В.Молотова керівником комісії, яка й повинна була вирішити цю проблему. Вже в лютому 1930 року В.Молотов і очолювана ним комісія запропонувала поділ куркулів на три категорії: 1) ”контрреволюційний куркульський актив”- їх планувалося відправляти в табори і розстрілювати, членів сім’ї виселяти у віддалені райони; 2) багаті куркулі - для них відводились віддалені неродючі райони СРСР; 3) третю категорію складали власники менш міцних господарств, які повинні виселятися за межі колгоспів²⁴.

Б.Муссоліні, навіпаки, прагнув зберегти домінування сільського господарства над промисловістю, бо, по-перше, стрімка урбанізація загрожувала зниженням поставок продовольства для зростаючої чисельності італійського населення; по-друге, при переселенні селян у міста вони, на думку влади, починали занадто багато думати і говорити. Б.Муссоліні розумів, що ”селянізація” Італії обійдеться дуже дорого і може тривати як завгодно довго, проте вона обіцяла принести і чималий ефект. Урядом передбачалося зменшувати кошти на покращення умов життя в містах, оскільки ”міста є паразитичними структурами і здійснюють на все згубний вплив”; проте дуче вважав, що і в сільській місцевості необхідно обмежувати покращення життєвого рівня, бо це неминуче призведе до зниження рівня народжуваності. Він віддав наказ префектам заборонити селянам покидати землю. Спочатку Б.Муссоліні планував залишити Рим просто центром сільськогосподарського регіону, інші великі італійські міста прагнув зменшувати в розмірах. Проте це було чистим безглуздом, міста продовжували розширюватися і зростати.

Усі тоталітарні утворення з метою демонстрації популярності режиму та тісної єдності працюючих із правлячим режимом практикували трудове змагання (соціалістичне змагання в СРСР). Так, у третьому рейху такі змагання почали проводитися з 1933 року, а з 1938 охопили фактично всі види трудової діяльності, починаючи з важкої промисловості і закінчуючи державними й конторськими службовцями та навіть студентами. Соціалістичне змагання в Радянському Союзі виступало однією з рушійних сил розвитку суспільства і набуло самих різноманітних форм: комуністичні суботники й недільники, дні комуністичної праці, стахановський рух, рух за комуністичну працю та ін.

Сьогодні для нас є аксіомою той факт, що індивідуалізм, який базується на ототожненні особистої свободи і приватної власності, став могутньою стимулюючою силою розвитку продуктивних сил, суспільного розвитку й формування політичної демократії. І дійсно, як продемонструвала історія і демократичних, і тоталітарних систем, не може бути свободи окремого індивіду там, де відсутні різноманітні джерела забезпечення життєдіяльності та свободи економічного вибору громадян. Як підкреслював Ф.Фон Хайек, ”ідея централізованого планування полягає в тому, що не громадянин, а суспільство вирішує економічні проблеми, і відповідно суспільство (точніше, його представники) судить про відносну цінність тих чи інших цілей”²⁵. Там, де немає свободи економічного вибору, а єдиний роботодавець - держава (чи як у випадку з фашистською Італією чи нацистською Німеччиною - ще й повністю віддані режиму чи повністю контрольовані ним приватні підприємства), не може бути й мови про вільний політичний, інтелектуальний чи якийсь інший волевияв людей. Власність, що належить партії-державі чи жорстко нею контролюється, неодмінно політизується, оскільки вона породжує монополію влади, яка підпорядковує собі всі важелі політики й економіки, що зливаються в єдине ціле. Що ж стосується самої власності, то вона стає безликою, надіндивідуальною, відчуженою. Більше того, і власність, і економіка всіх тоталітарних держав виявилися не просто політизованими, а політизованими при суттєвій мілітаризації їх найважливіших компонентів і характеристик²⁶.

Суттєвою характеристикою тоталітарної системи є орієнтація на тотальну єдність усіх без винятку сфер життя в суспільстві. Це, зокрема, проявилось в запереченні

тоталітаризмом найважливішого, центрального елементу сучасної західної цивілізації - громадянського суспільства і його інститутів, які складають фундаментальні аспекти людського буття. Прихильники тоталітаризму використовують примусову владу держави, насилля, терор для трансформування економічних, соціальних, соціокультурних, духовних відносин, переконань, цінностей, установок людей. Більше того, ставиться завдання цілеспрямованої переробки людської природи. З цієї точки зору, на відміну від інших форм традиційного деспотизму, абсолютизму й авторитаризму, тоталітаризм є феноменом XX століття. Сьогодні не доводиться дивуватися тому, що тоталітаризм ставить в якості своєї найголовнішої мети аннігіляцію традиції.

Ідеологи та вожді тоталітаризму прекрасно усвідомлювали й робили все, щоб фрагментувати й атомізувати суспільство, позбавити людину успадкованих нею від минулого соціальних зв'язків і тим самим ізолювати її одна від одної. Іншими словами, тоталітаризм прагне до найбільш повного підрубання всіх коренів, які зв'язують людину з усіма подібними спільностями, до масової уніфікації всіх зв'язків людини, оголення й виставлення на загальний огляд самих інтимних сторін і аспектів приватного життя. Досягненню цієї мети сприяв, як це не парадоксально, індивідуалізм, який став головною передумовою атомізації суспільства. Можна констатувати той факт, що й націонал-соціалізм, і фашизм, і сталінізм були покликані побороти індивідуалізм ліберальної демократії. Це досягалося шляхом повної атомізації соціальних зв'язків між громадянами, щоб залишити окремого індивіда один на один перед лицем всесильної держави, зробити її по суті рабом останньої.

Антропологічний компонент тоталітаризму полягає в прагненні до повної переробки і трансформації людини у відповідності з його ідеологічними установками. Важливе місце в комплексі ідей і механізмів, спрямованих на зміну людської природи, займає жорсткий контроль над свідомістю людини, її думками, помислами, внутрішнім світом. "Тоталітаризм, - писав Дж.Оруелл в 1941 році, - посягнув на свободу думки так, як ніколи раніше не могли і уявити. Причому контроль над думками переслідує цілі не тільки забороняючі, але й конструктивні. Не тільки забороняється виражати, навіть дозволяти відповідні думки, але диктується, що саме думати, створюється ідеологія, яка повинна бути прийнята особою, прагнути управляти її емоціями і нав'язувати думки та стиль поведінки. Особа ізолюється, наскільки це можливо, від зовнішнього світу, щоб замкнути її в штучному середовищі, позбавити можливості порівнювати"²⁷. Більш того, ставиться завдання повної трансформації людини, конструювання нового типу особистості - *homo totalitaricus* з особливим психологічним складом, ментальністю, особливими думками і поведінкою шляхом стандартизації, уніфікації індивідуальності, розчинення особи в масі, зведення всіх індивідів до якогось середньостатистичного знаменника, стерилізації чи повного подавлення індивідуального, особистісного в людині.

В умовах державного насилля люди позбавлені особистих стимулів до праці, приріст валового національного продукту скорочується, загострюючи конфлікт влади і суспільства. У такій ситуації людина стає здатною здійснити будь-який вчинок. Слова можуть означати що завгодно, можуть означати майже все, а фактично не означають нічого. Це тоталітарна культура, вона пронизує політичну, соціальну й культурну сфери тоталітарних систем. Сила визначає розум як засіб досягнення абсолютної істини про світ: минулий, сучасний і майбутній.

Необхідно підкреслити, що всі тоталітарні утворення XX століття були б неможливі без масової бази, масовості, розчинення окремого індивіда в масі, натовпі. Тоталітарний режим ніколи не мириться з управлінням тільки за допомогою зовнішніх засобів, а саме, держави й механізму фізичного насилля. На відміну від усіх інших рухів і суспільно-політичних феноменів, тоталітаризм передбачає повну й безумовну лояльність кожного індивідуального члена суспільства. Така лояльність культивується або в тоталітарному русі, що передує тоталітарному режиму, як це було з нацизмом у третьому рейху, або вже після встановлення режиму, як це було в СРСР. Завдяки специфіці ідеології та ролі, яка їй відводиться в апараті примусу, Італія, Німеччина й СРСР відкрили для себе засоби панування і тероризування людей зсередини режиму. У цій ситуації дуче-фюрер-вождь і маси злиті в нерозривній єдності: дуче-фюрер-вождь залежить від мас у такій же мірі, в якій маси залежать від нього. Без вождя маси залишаються аморфним натовпом, позбавленим зовнішнього представництва, та й сам вождь без мас - ніщо. Все це, у свою чергу, визначає іншу важливу характеристику тоталітаризму - його крайній схематизм і редукціонізм, що зводять усе і всіх до однієї єдиної мети, яку необхідно досягти будь-якою ціною.

Стосовно різного роду політичних рішень і постанов, які приймаються вищими державними й політичними інстанціями, у людей виробляється щось схоже на стійкий імунітет: виражаючи зовнішнє одностайне схвалення на словах, вони проявляють щодо цих рішень і постанов холодну байдужість чи навіть різке їх несприйняття в процесі практичної життєдіяльності. Проявляється феномен, названий Дж.Оруеллом "двоемыслием" та "мыслепреступлением"²⁸, життя і свідомість людини ніби роздвоюються: на роботі, зборах, мітингах, інших офіційних заходах вона повністю лояльний громадянин, відданий політичному керівництву держави, а в приватному житті проявляє до нього повну байдужість і недовіру. Таке становище, по суті справи, означає кінець тоталітаризму в "чистому" класичному вигляді, оскільки порушується один з головних його принципів: тотальна єдність маси й тоталітарної партії, маси і вождя.

Відомі українські дослідники В.Кремень, Д.Табачник, В.Ткаченко, вважають, що суспільний устрій, який склався в СРСР до середини 30-х рр. можна назвати тоталітарно-колективістським. На їх думку, йому властиві такі характерні риси: 1) адміністративно-бюрократична економіка з жорсткою централізованою системою контролю й управління, що базується на повному пануванні державної форми власності на засоби виробництва і позбавленні індивіда реальної можливості співволодіння та співуправління цією власністю; 2) псевдodemократична система влади, заснована на диктатурі вождя, який використовує для цього структури єдиної в країні й повністю підконтрольної йому політичної партії і прикривається атрибутами демократії; 3) монопольне становище офіційної ідеології, що сповідує норми й цінності деформованої колективності і визнає необхідність насильницьких методів їх утвердження в суспільстві; 4) ігнорування сутності і прав індивідуума, що виправдовується догматично витлумаченням пріоритетом загальних, колективних інтересів, має широкий спектр проявів - від одностороннього розвитку людини до беззаконного позбавлення його свободи та до фізичного знищення; 5) родовим принципом тоталітаристської колективності є монополія в економіці, політиці, ідеології, монополія на людські душі; 6) тоталітаристській колективності властиве насильство стосовно індивідуума, придушення особистих якостей людини, гальмування її всебічного розвитку й самореалізації. У своєму крайньому прояві тоталітаристська колективність пов'язана з повним підпорядкуванням особи соціальній спільноті і свого роду розчиненням індивіда в колективі, що супроводжується запереченням абсолютної цінності людської особи і постановкою цієї цінності в залежність від інтересів колективу; 7) ознакою тоталітаристської колективності є здійснення абсолютного контролю над усіма сферами суспільства і його громадянами. Засоби здійснення тотального контролю були різноманітні - від революційного ентузіазму до масових репресій. При цьому контроль виконував не тільки контролюючі, але й перетворюючі функції; 8) тоталітаристська колективність пов'язана з надмірним поклонінням авторитетам. Вона набуває різноманітних форм і ступенів прояву, але завжди обтяжена обмеженням індивідуального самовираження людини; 9) серед важливих ознак тоталітаристської колективності слід назвати також сповідування зрівняльницьких ціннісних установок в усіх сферах життя і, перш за все, в економіці. При цьому не тільки абсолютизуються розподільчі ідеї марксизму, але й викликаються до життя багато відкинутих марксизмом соціалістичних утопічних споглядань; 10) тоталітаристську колективність утвердженого в часи сталінізму суспільства слід розглядати як результат своєрідної зустрічі слов'янського і західного типів розвитку (ця проблема, як відомо, займала ключове положення в російській суспільній думці протягом багатьох століть)²⁹.

В умовах тотальної заборони всього формується особа, яка страждає соціальною апатією, характеризується іронічно-скептичним ставленням до світу, почуттям відчуження від влади та власності і т.п. Тоталітарність незалежно від типу її моделі суттєво знижує або зовсім нівелює здатність до критичного аналізу реалій сучасного світу, місця своєї держави у світі, своєї соціальної чи референтної групи, самого себе в реальному соціальному оточенні. Це заохочує однобокість, редукціонізм, схильність заганяти все в прокрустове ложе тієї чи іншої штучно сконструйованої системи, однієї - єдиної, особливо популярної ідеї. Носії тоталітарного мислення схильні бути моральними абсолютистами, які ділять світ тільки на біле і чорне й вимагають на всі питання негайної й виключної відповіді. У той же час така постановка питання заохочує тенденцію до своєрідного соціального нарцисизму, самозакоханості й впевненості людей і суспільства в цілому у своїй непогрішимості. Важливим компонентом такого підходу є фанатизм, який може виступати у формі "націоналізму", "революційної свідомості" чи "пролетарського интернаціоналізму", а також есхатологічний погляд на світ, який базується на

дуалістичному поділі учасників "драми історії" на сили добра, котрі асоціюються з усіма тими, хто безумовно стоїть на захисті цього режиму, і сили зла, які уособлюються в справжніх чи надуманих ворогах народу й режиму. З точки зору фанатика, будь-хто незгодний чи противник виявляється агентом сатанинських сил, які нібито готують грандіозну змову з метою знищення сил добра.

Отже, можна стверджувати, що тоталітаристська колективність передбачала існування адекватної "тоталітарної особи", тобто особи, що функціонує в межах цього типу колективності, який є її суб'єктом. Тоталітарній особі притаманний ряд характерних рис: 1) це, перш за все, людина, що діє за наперед розробленими інструкціями; 2) їй властива зовнішня лояльність стосовно тоталітарної системи, включеність у неї і водночас недовіра до цієї системи, її можливостей; 3) визнання нею своєї повної залежності від держави³⁰. Погоджуючись з наведеними висновками, варто наголосити, що існували й глибші особливості тоталітарної особи, притаманні для всіх трьох тоталітарних утворень:

- * особа суспільства тоталітаристської колективності характеризується недостатнім рівнем індивідуалізації. Це людина маси, що в достатній мірі не відокремила себе у своїй свідомості й діяльності від натовпу;

- * тоталітарній особі властивий низький культурно-освітній рівень. При цьому він не обов'язково має проявлятися елементарною письменністю чи неписьменністю. Проте спроба звужити обсяг знань у сфері перш за все гуманітарних, суспільствознавчих наук до викладення одного вчення, ігнорування чи огульно критичне ставлення до інших течій громадської думки чи ідеологій, об'єктивного висвітлення історичного минулого - все це відбувалося на формуванні особистості, якій також ставала притаманною односторонність і упередженість суджень, неспроможність усвідомити явища і процеси об'єктивної реальності у всій повноті їх суті та тенденцій розвитку;

- * людина, позбавлена власного "Я", відчувала органічну потребу в підкоренні чужій волі, яка тільки й могла вселити в неї впевненість у собі, захистити себе від себе ж і навколишнього світу. Тому сильний суб'єкт влади (вождь, фюрер, дуче), котрий міг забезпечити стабільне становище такої особи, користувався з її боку беззаперечним сліпим авторитетом;

- * людині, що живе в тоталітарно-колективістському суспільстві, властиві незатребуваність, нерозвиненість, зниження значущості ряду людських рис (наприклад, почуття відповідальності);

- * великого значення надавалося нормативній, ідеальній людині, формування якої на основі свавільно-спрощеної схеми проголошувалось одним із найважливіших завдань тоталітарної держави. Ідеалізація людини-ідеалу викликала в душах людей почуття ущемленості, невідповідності йому, що призводило до своєрідного комплексу неповноцінності. Наявність такого комплексу полегшувала завдання маніпулювання особистістю, давала можливість примусити її не лише до сліпої покори зовнішнім силам, а й до внутрішнього каяття за провини (особливо в часи сталінізму), яких реально не було;

- * тоталітаристській колективності було властиве намагання сформувати уніфіковану особистість, котра в значній мірі була б позбавлена індивідуального начала, індивідуальної специфіки і сутності, становила б собою зручний елемент у функціонуванні тоталітарно-колективного цілого;

- * виховання нової людини потерпало не лише від тенденції до уніфікації та знеособлення, але й від невинуватого заперечення накопичених донині цінностей, у тому числі й морального плану. Крайній ступінь спрямованості в майбутнє викликав рішучу відмову від минулого, що стосується й сутності самої людини³¹.

У структурі італійського, німецького та радянського соціуму періоду тоталітаризму можна виокремити кілька суспільних втілень:

- 1) традиційне італійське суспільство, яке поступово розкладалося під впливом невдоволення результатами першої світової війни (територіальні надбання Італії виявилися мізерними: Південний Тіроль та Істрія з Трієстом, при цьому біля 700 тисяч італійців загинуло на фронтах, військові витрати поглинули 80% витратної частини державного бюджету, на 19 млрд. лір збільшився зовнішній борг держави³²) та кризи 1928-1933 рр.; традиційне німецьке суспільство, яке поступово розкладалося під впливом поразки Німеччини в роки першої світової війни та кризи 1928-1932 рр.; традиційне російське суспільство, яке стрімко розкладалося під впливом більшовицької політики "радянзації" останнього. Світова війна, революція та громадянська війна 1917-1921 рр. викликали переміщення соціальних груп, висунення соціальних низів у нову радянську еліту,

руйнування традиційних інститутів і норм моралі, атомізацію суспільства. У результаті соціального вибуху відбувся масовий наплив в державний апарат декласованих елементів і революційної інтелігенції. Цей державний апарат, що з 1922 по 1927 роки виріс у 3 рази і складав 3722 тисячі чоловік (у півтора рази більше загальної чисельності робітників крупної промисловості - прим. автора)³³ і став організатором суспільно-політичних змін 30-х років. Радянське чиновництво складалося в культурно-психологічному відношенні з двох пластів: спеціалістів (у значній своїй масі це колишні члени і прихильники соціалістичних і ліберальних партій), що відігравали стабілізуючу роль у сталіністській системі, і партійних кадрів - мобільної, проте менш культурної частини держапарату. Цей прошарок займав ключові пости в державному і партійному апараті й концентрувався в надзвичайних органах, що увібрали в себе на початку 30-х рр. також масу маргінальних (декласованих) елементів. Таким чином, політика руйнування традиційного російського суспільства вела до швидкого росту вибухонебезпечної декласованої маси (яка поступово поповнювала й бюрократію, і робітничий клас), спалахів невдоволення практично в усіх прошарках радянського соціуму. Ця ситуація вимагала від сталінського керівництва посилення контролю за тим, щоб маса декласованих елементів, що складала опору радикальних дій партійно-державного керівництва, не перевищувала небезпечного "критичного об'єму", який міг би викликати вибух і руйнування правлячого режиму;

2) громадянське італійське та російське суспільства, які до початку першої світової війни досить динамічно розвивалися; громадянське німецьке суспільство, що досить динамічно розвивалося до початку першої світової війни та в роки Веймарської республіки (до економічної кризи 1928-1932 рр. - прим. автора);

3) масові суспільства в Італії, Радянському Союзі та Німеччині, які тільки народжувалися під військово-мобілізаційним впливом з боку тоталітарної партії-держави. Громадянське ж суспільство - суспільство з розвинутими економічними, культурними, правовими й політичними відносинами між його членами, незалежне від держави суспільство громадян високого соціально-політичного, економічного, культурного й морального статусу, що створює поруч із державою розвинуті правові відносини, - за цих умов виявлялося не тільки непотрібним, але й шкідливим тоталітарній суспільній експансії. Тому можна перемогу фашистів у жовтні 1922 року, нацистів у січні 1933 року та більшовиків у листопаді 1917 року назвати перемогою над традиційним громадянським суспільством, яке значною мірою втратило запас природно-історичної міцності (був спотворений інститут приватної власності процесом націоналізації чи просто політизований - власники великих підприємств стали членами НСДАП; відбулися незворотні зміни в соціально-класовій структурі всіх трьох держав, глибокої ерозії зазнали правові, релігійні та морально-етичні традиції), і повністю втратило сферу політичного життя, вся повнота якого почала виражатися діяльністю єдиної тоталітарно орієнтованої партії.

В усіх тоталітарних утвореннях встановлюється партійно-державний контроль над соціально-класовою сферою. Влада монополія партійно-єтастистського центру забезпечувала при цьому повний комплекс суспільних перетворень, що впливав із самої суті тоталітаризму й об'єктивно базувався на ряді принципів:

1 принцип) ліквідація первісної якості об'єкту структурних перетворень шляхом брутального політичного тиску, позбавлення його природно-історичної основи - все це досягалося одночасною дією ідеократичного і владно-силового факторів з боку тоталітарної партії-держави. Як наслідок цієї ситуації - деструкція громадянського суспільства у фашистській Італії, нацистській Німеччині та Радянському Союзі до аморфного стану;

2 принцип) політично цілеспрямоване надання об'єкту рис структурної сумісності з джерелом встановлення "нового порядку" досягалося шляхом доповнення ідеократичного і владно-силового факторів структурним системоутворюючим фактором. Як наслідок цієї ситуації - одержавлення суспільного життя, його ідеологізація й політизація, перетворення партійно-єтастистського центру в головний інститут соціального управління;

3 принцип) інституціональне ототожнення з об'єктом структурних перетворень в усіх тоталітарних утвореннях досягалося шляхом надання структурному системоутворюючому фактору пріоритетної ролі, ідеократичний і владно-силовий фактори втрачали власне системоутворююче значення й починали відігравати роль суспільних стабілізаторів, виконуючи охоронні функції щодо тоталітарних владних структур. Наслідком цієї ситуації

стало відтворення соціуму фашистської Італії, гітлерівської Німеччини та СРСР як розширеної форми партії-держави, виникнення тоталітарної системи.

Яка б галузь життєдіяльності соціуму не ставала об'єктом впливу з боку партії-держави, вона неодмінно набувала однотипних політизованих форм командно-виконавчих взаємин, які, у свою чергу, також неодмінно зливалися з одним із підрозділів тоталітарного центру. Спираючись на основні принципи системного аналізу, стає зрозуміло, що глибинні суттєві властивості організаційних засад, які формують громадянське суспільство, їх універсальність і проникаюча здатність породжують проблему межі між ними і перш за все - межі політики або простору, що припускається їх доцільною взаємодією. Ці межі встановлюються на перетині політичних і неполітичних структур і в природно-історичних системах можуть поширюватися за рахунок обмеження неполітичної сфери в періоди війн, здійснення агресивної політики, тобто тоді, коли тимчасово зростає міць відповідного політичного сектору³⁴. Поруч з цим тривале чи постійне порушення названих меж веде до небажаних, а іноді й структурно незворотних суспільних результатів, тобто до надмірної політизації та ідеологізації неполітичних сфер життя. Порушенням буде й обмеження простору, в якому повинне існувати те чи інше явище. Обмеження такого роду створюють вакуум суспільних регуляцій, який і заповнюється найбільш експансивними сферами - політикою й ідеологією. Наслідком цієї ситуації є ідеологізована економіка, культура, наука, політизоване право, освіта тощо.

Соціальний та особистісний аспекти політики тоталітаризації італійського, німецького та радянського соціуму на відповідному етапі доповнювалися політичною роллю екологічної системи, пов'язаною з особливостями території, кліматичних умов, наявністю природних ресурсів. Проте в зв'язку із здобуттям різними моделями тоталітаризму інституціональних суспільних ознак межі політичного простору фашистської, націонал-соціалістської та сталіністської ідеократій невимірно розширилися і в кінцевому рахунку поглинули соціальний простір і стиснули неполітичне середовище до рівня, що визначався тільки фізичними можливостями тоталітарного впливу й контролю. Тоталітарні режими в усіх трьох державах почали уособлювати не окреслену внутрішніми кордонами політичну систему, а цілісну соціально-політичну, обмежену на певний час (до 1935 р. в Італії, до 1936 р. в Німеччині, до 1939 р. в СРСР - поки Б.Муссоліні, А.Гітлером та Й.Сталіним не була розпочата міжнародна військова експансія) власною географією.

Оскільки невід'ємним атрибутом існування тоталітарного режиму є культ особи вождя, з яким населення держави тимчасово пов'язує свої месіанські очікування, зупинимося на соціальній характеристиці цих історичних постатей. Цікавим є той факт, що лідери тоталітарних режимів за своїм соціальним походженням не належали до традиційно правлячих класів. Злет кожного з них на владний Олімп став можливим лише в зміненому світі, який виник у результаті падіння старого порядку в Європі після першої світової війни. На шляху до свого владного Олімпу кожному з них довелося постраждати за свої політичні переконання, провести певний час в ув'язненні, шліфуючи соціалістичні погляди. Так, А.Гітлер за участь у "півному путчі" 8 листопада 1923 року потрапляє до в'язниці в старій фортеці Ландсберг. Тут він розпочинає писати свою "книгу життя" - "Майн кампф" ("Моя боротьба") (до приїзду Р.Гесса у фортецю, попередні записи під диктовку А.Гітлера робив Еміль Моріс, колишній ув'язнений, перший командир нацистських бойових загонів - прим. автора). Перший том був опублікований восени 1925 року, другий - у 1926 році, загальний обсяг гітлерівського опусу складав 782 сторінки. Книга не одразу стала бестселером. На основі захоплених союзниками в 1945 році документів про виплату гонорарів А.Гітлеру нацистським видавництвом "Ейер ферлаг", можна подати фактичні відомості про продаж "Майн кампф" (зрозуміло, що нижченаведені цифри за 1933 рік аж ніяк не свідчать про фактичну популярність гітлерівського опусу, швидше йдеться про цілеспрямовану кампанію примусового розповсюдження книги серед населення третього рейху):

Роки	Кількість проданих екземплярів
1925	9473
1926	6913
1927	5607
1928	3015
1929	7664
1930	54086 (однотомне видання)
1931	50807 (однотомне видання)
1932	90351 (однотомне видання)

А лідер фашистської Італії в розмові Емілем Людвігом (один із відомих дослідників життя й діяльності Б.Муссоліні, автор книги "Розмови з Муссоліні" - прим. автора) так згадував своє перебування у в'язниці: "Я сидів у в'язницях різних країн всього одинадцять разів... Це завжди давало мені можливість відпочити, чого я був так позбавлений. Ось чому я не ображаюся на своїх тюремщиків"³⁶.

Й.Сталін 8 разів потрапляв за ґрати і дивовижно легко 6 разів тікав з місць позбавлення волі. У цих загадкових втечах і занадто м'яких вироках йому з боку російського самодержавства багато його сучасників вбачали далеко не платонічну поблажливість до персони Й.Джугашвілі з боку царської охранки. Мусувалися слухи про те, що Й.Сталін був провокатором. У 1947 році, готуючи друге видання "Короткої біографії", Й.Сталін вніс у старий текст дуже цікаву правку. У старому тексті було записано: "З 1902 до 1913 року Сталін арештовувався вісім разів". Й.Сталін вносить поправку: "сім". У старому тексті: "Тікав із заслання шість разів", він виправляє: "п'ять". Постає питання: який арешт і втеча його так дуже хвилювали, що спонукали до вищеназваних дій?³⁷.

Лідери тоталітарних режимів багато в чому були схожими, але за темпераментом Й.Сталін і Б.Муссоліні були повною протилежністю А.Гітлеру. У критичних ситуаціях лідер радянської системи досить впевнено володів собою, А.Гітлер же був під владою емоцій. Незмінний успіх, який супроводжував усі виступи А.Гітлера, пояснювався тим, що, на відміну від Й.Сталіна, він поряд із параноїдальними нахилами мав ще й здатність впливати на маси, загартовуючи їх, володів особливого роду магнетизмом. Й.Сталін не мав подібного дару, бо здібності такого роду були б несумісні з суттю більшовицької системи і викликали б зворотну реакцію у тих слухачів, перед якими виступав вождь: адже це був не натовп на мітингу під час передвиборчої кампанії, а замкнутий світ центральних органів ВКП(б). Філософсько-історична традиція, на яку спирався лідер нацистської моделі тоталітаризму, дозволяла йому відкрито заявляти про свої наміри й реалізовувати їх на ґрунті нацистської держави. Радянський вождь був позбавлений такого безпосереднього зв'язку - взаємообміну з тими, перед ким він виступав, і не тільки тому, що не був обдарованим оратором, справа ще й у тому, що він належав до іншої культури з іншими традиціями.

Б.Муссоліні переважно розмовляв, не підвищуючи голосу, проте, як і А.Гітлер, він був неперевершеним оратором. Як зазначали його біографи, критичні зауваження дуже характеризувалися чіткою побудовою, живою подачею, часто проблисками дотепності, незвичними, але завжди доречними неологізмами. Як і інші хороші оратори, він ніколи не був терплячим слухачем, іноді несподівано перебивав свого співбесідника і починав збуджено ходити з кінця в кінець свого кабінету. Проте особисто Б.Муссоліні гордився вмінням контролювати свої почуття, вираз обличчя, на якому змінювалися лише дві маски: люті і доброзичливість. Він полюбляв бути в центрі уваги і завжди був актором. Його соратники чи просто очевидці були переконані, що театральність не була його другою натурою, вона була його суттю. Один розчарований його послідовник з гіркою зізнався, що в дійсності "Б.Муссоліні здавався більше схожим на самозванця XVIII ст. Каліостро, ніж на Гарібальді". А драматург Піранделло Чезаре Россі описував його як людину, що мала "дивовижні здібності грати одну за одною різні й суперечливі ролі... Сьогодні він говорить, що це біле, а завтра - що це чорне"³⁸. Дуже за звичай говорив про необхідність бар'єру, який би дозволяв тримати всіх на відстані, і навіть про "фізичну огидність" до будь-яких контактів. Коли він заборонив привітання через потиск рук "більш гігієнічним" привітанням древніх римлян, то це частково пояснювалося його майже хворобливою неприязню до фізичного контакту. В інтерв'ю одному французькому кореспондентові Б.Муссоліні якось сказав, що "лідер не може мати ні рівних, ні друзів і нікого не повинен виділяти своєю довірою"³⁹. Дуже любив згадувати, що навіть в дитинстві в нього ніколи не було друзів, і з того часу він свідомо вирішив жити самотньо, адже дружба була тим почуттям, яке він зневажав. Б.Муссоліні виправдовував свою відокремленість тим, що не потребує ніяких порад і рідко відчуває потребу в обговоренні будь-яких політичних питань. Ці заяви, за спогадами очевидців, не зовсім щирі, проте вони дають можливість краще вивчити його як особистість. Дуже прагнув, щоб його вважали не схожим на інших людей через відсутність у нього почуття егоїзму і особистого марнолюбства. Проте це теж було неправдою. Близьке його оточення відмічало його пихатість і майже хворобливу потребу в підлесниках. Легко впадаючи в

сарказм, Б.Муссоліні практично не мав почуття гумору чи легкої іронії і тому часто потрапляв у смішні ситуації. Якщо який-небудь журналіст згадував у своїй статті про те, що дуче сміявся, останній категорично вимагав вирізати це місце. Тому не дивно, що протягом кількох років було заборонено друкувати будь-які фотографії Б.Муссоліні, де він посміхався. Перевага віддавалася незадоволеній гримасі з надутими губами, бо дуче хотів справляти на всіх враження дуже суворого диктатора. Не дивлячись на це, сучасники дуче, яким довелося особисто спілкуватися з лідером фашистської держави, часто давали йому досить високі позитивні оцінки. Проте з цих слів важко зробити якийсь однозначний висновок: чи ці оцінки були щирими, чи їх автори лицемірили, переслідуючи якісь корисливі цілі. Так, Франц фон Папен, знаходячись у Римі влітку 1933 року у зв'язку з підписанням конкордату з Ватиканом, дійшов висновку, що "італійський диктатор - людина абсолютно іншого калібру в порівнянні з Гітлером. Приземистий, але з величною поставою, Муссоліні з його великою головою буквально випромінював силу волі та енергію. Він поведився з оточенням так, ніби звук до безумовного виконання всіх своїх наказів, проте при цьому він не втрачав властивої йому чарівності... Гітлер ніколи не міг позбутися якогось ледь вловимого нашарування нерішучості, ніби він був вимушений просуватися вперед напромацьки, в той час як Муссоліні тримався холоднокровно і з гідністю. Він створював враження, що йому нібито до тонкощів відома та проблема, в обговоренні якої він брав участь, незалежно від того, якій темі вона була присвячена... Він блискуче говорив і французькою, і німецькою мовами"⁴⁰.

У США вихваляння Б.Муссоліні було таке ж невтримне, як і в Європі. Якщо лорд Родермер порівнював дуче з Наполеоном I, то президент Колумбійського університету порівнював його з О.Кромвелем. "Фашизм, - продовжував він, - є найзразковішою формою державності"⁴¹. З ним погодився Отто Кан, знаменитий банкір, який у своїй промові перед студентами університету Уеслі охарактеризував дуче як "генія". Цю оцінку особистості Б.Муссоліні підтримав і кардинал О'Коннелл з Бостону. Він заявив: "Муссоліні - це геній, посланий Італії Богом, щоб вона змогла з його допомогою досягти вершин щасливої долі"⁴². Архієпископ Чикаго після візиту в Рим проникся переконанням, що "Муссоліні - це людина нашого часу". Фіорелло Ла Гардіа, мер Нью-Йорка, побажав дуче всьляких успіхів і заявив, що Б.Муссоліні нічим не нагадує А.Гітлера⁴³.

Й.Сталін переважно тримався в тіні і завжди покладався на розрахунок. А.Гітлер, навпаки, полюбляв бути в центрі уваги і завжди був гравцем. Нарешті, грузин був "державним мужем", досвідченим адміністратором, котрий привчив себе до систематичної (головним чином нічної) роботи, австрієць же залишався художником-політиком, він із зневагою споглядав на рутину адміністративної роботи і брався лише за розв'язання найважливіших проблем. Залишаючись лідером НСДАП, А.Гітлер самоусунувся від адміністративної роботи, делегувавши право вирішувати всі питання (крім найважливіших) Р.Гессу (заступник фюрера по НСДАП, нацист "номер три"- прим. автора) (до перельоту його в Англію), Ф.Шварцу (рейхсляйтер, головний казначей НСДАП - прим. автора) та іншим функціонерам Головного управління нацистської партії в Мюнхені. Адміністративна діяльність мало приваблювала А.Гітлера, оскільки не відповідала його уявленням про себе як про художника-політика ніщенанського типу, котрий не повинен проявляти схильність до регулярних занять. Після смерті П.Гінденбурга (президент Німеччини з квітня 1925 по серпень 1934 року - прим. автора) фюрер повертається до звичного способу життя, все більше усуваючись від справ. Цими справами займалися два сектори державної адміністрації: імперська канцелярія, керівником якої був Х.Ламмерс, чи канцелярія президента, яку очолював О.Мейснер. У подальшому частину справ взяла на себе партійна канцелярія чи канцелярія фюрера на чолі з М.Борманом.

Б.Муссоліні, як і радянський лідер, був досвідченим адміністратором, що майже не довіряв своєму оточенню і тому більшість рішень приймав одноосібно. Тільки якщо Й.Сталін кожен документ чи записку прочитував з олівцем, роблячи певні помітки та виносячи певні вердикти⁴⁴, то на столі дуче ніколи не було ніяких паперів, усі складні державні справи вирішувались усно. Дуче турбувався про створення собі в суспільстві іміджу людини дуже працелюбної. Його робочий день тривав 18-19 годин (у вихідні дні - 14 годин). Дуче пропонував журналістам розповідати різноманітні історії про його працелюбність. Іноді він навіть давав вказівки своїм чиновникам залишати ввічливим світло в робочому кабінеті, створюючи таким чином видимість наполегливої нічної роботи⁴⁵. У дійсності, як згадували очевидці, Б.Муссоліні любив рано лягати спати і спав по дев'ять годин, не дозволяючи себе будити навіть в екстрених випадках⁴⁶.

Не дивлячись на зовнішній блиск, Б.Муссоліні був слабкою людиною, котра постійно змінювала свої судження. Ефектні жести були покликані замаскувати його невміння і непрактичність. Таким чином, він прагнув приховати нездатність протистояти труднощам і приймати рішення в критичних ситуаціях, він прагнув, щоб події самі нав'язували йому політичний напрямок.

Й.Сталін ніколи не був бюрократом, міцно прив'язаним до певного стереотипу в процесі адміністрування, але він прекрасно розумів можливості, які витікали з цього процесу. Вище ми вже звертали увагу на цю відмінність між фюрером і генсеком, на вищий ступінь самовпевненості першого і надзвичайну врівноваженість другого. Завжди з незмінним інтересом Й.Сталін вникав в усі деталі адміністративної роботи, у нього вистачало часу й терпіння уважно читати доповідні записки служби державної безпеки, матеріали про діяльність партійних керівників, які подавав йому секретаріат.

Всіляко сприяючи популярності того іміджу, який створювала пропаганда тоталітарним диктаторам, Б.Муссоліні, А.Гітлер і Й.Сталін робили все можливе, щоб відомості про їх приватне життя були недоступні широкому загалу. Цей нюанс дуже важливо враховувати, оскільки навіть у тих випадках, коли вдається підняти завісу секретності, що приховує їх приватне життя, виникає враження, що в усіх трьох випадках ця піднята завіса не сприяє проясненню причин їх успішного стрімкого злету в суспільній сфері. Зрозуміти їх успіх ще складніше, коли стає очевидним, що всі тоталітарні диктатори банальні і позбавлені будь-яких людських почуттів.

Дуже цікавим аспектом характеристики тоталітарних диктаторів є їх шлюбне життя і взагалі, місце та роль жінок у їх житті й кар'єрі. Про перший шлюб Й.Сталіна існує дуже бідна інформація. Невідома й точна дата та рік його одруження з Катериною Сванідзе: це могло статись або в 1902 році, до першого арешту та заслання Й.Джугашвілі, або в 1904 році, тобто після цих подій. Катерина Сванідзе була простою грузинською жінкою, для неї обов'язки дружини складали весь сенс життя. За свідченням Й.Іремашвілі (він разом із Й.Джугашвілі навчався в Тифліській духовній семінарії, пізніше став меншовиком і їх дороги розійшлися - прим. автора), вона була абсолютно відданою Йосипу Джугашвілі і "дивилася на нього, як на напівбога"⁴⁷. Після її смерті в 1909 році Коба, за свідченням того ж Й.Іремашвілі, на цвинтарі сказав: "Ця істота пом'якшила моє кам'яне серце; вона померла, і разом з нею - останні теплі почуття до людей"⁴⁸. Кар'єрі Й.Сталіна в більшовицькій партії багато в чому допомогло його друге одруження в 1919 році з Надією Аллілуєвою⁴⁹. Вона була зовсім не схожа на першу дружину Й.Сталіна: для Надії суспільна діяльність була повсякденною необхідністю. Та й цей шлюб виявився нещасливим і нетривалим для радянського диктатора⁵⁰. У ніч на 9 листопада 1932 року дружина Й.Сталіна застрелилась. Історія залишила для нащадків багато версій цієї трагедії⁵¹. Поведінка вождя на похороні другої дружини була вже іншою, ніж у 1909 році. Як згадувала його дочка Світлана, Й.Сталін кинув фразу: "Вона пішла як ворог!"⁵². На похорон він не пішов і в подальшому жодного разу не відвідав її могили. Хоч сексуальне життя радянського диктатора й не відмічене якими-небудь відхиленнями від норми (що, до речі, можна сказати і про А.Гітлера), все ж особливого інтересу до жінок він ніколи не проявляв: він не поважав у жінках особистісне начало. Після невдалого другого шлюбу Й.Сталін більше не одружувався, його "сестро-господаркою" в Кунцево стала офіціантка Валя з Зубалова. Вона залишалася з Й.Сталіним до його смерті і була щиро віддана його пам'яті. Історичність ролі Й.Сталіна, напруга й одержимість, які з неї витікали, так вплинули на долю радянського диктатора і його рідних, що в кінцевому результаті ні в нього, ні в його близьких родичів особисте життя так і не склалося.

Напевно, мають рацію ті, хто стверджує, що жінки понад усе люблять успіх. Слабкість жінок до А.Гітлера не мала меж. Коли цей дивно сором'язливий австрієць виголошував свої фантасмогоричні промови, жінки впадали в екстаз і, зірвавши з себе коштовності, кидали їх у напрямку трибуни чи на естраду, де виступав їх оракул. А.Гітлер належав до типу так званих "безнадійних холостяків". Його сімейне життя закінчилось у той момент, коли він покинув батьківський дім і поїхав до Відня. На перший погляд може скластися думка, що А.Гітлер більше подобався жінкам і був не таким байдужим до них, як Й.Сталін. Фюрер надавав великого значення тому факту, що великий відсоток його виборців складали саме жінки, і тому однією з причин, яка не дозволяла йому одружуватися, було, за його словами, небажання розчаровувати своїх прихильниць. А.Гітлеру подобалось оточувати себе красивими жінками, в подібних ситуаціях, зазначав у своїх мемуарах А.Шпеер, "Гітлер поводив себе як випускник школи

танців на випускному вечорі. Він був збентежено люб'язний, діяв строго за правилами, говорив жінкам необхідну кількість компліментів, зустрічав, проводив і на австрійський манер цілував руку⁵³. Як стверджують біографи й дослідники А.Гітлера, єдиним справжнім коханням фюрера була 20-річна дочка його двоюрідної сестри Анжела Раубаль. Проте цей роман, що розпочався у вересні 1929 року, закінчився трагічно: в 1931 році вона покінчила життя самогубством. Ця трагедія дуже вразила А.Гітлера (як і смерть Н.Аллілуєвої вразила радянського диктатора). А.Гітлер наказав залишити кімнату Анжели в Оберзальцбурзі в недоторканому виді, не дивлячись на пізнішу перебудову будинку. Портрети А.Раубаль прикрашали кабінети фюрера в Мюнхені й Берліні, а в дні її народження і смерті перед ними обов'язково з'являлися живі квіти. Ось таке дивовижне переплетіння сентиментальності й дикої незрозумілої жорстокості в одній натурі. Трагічно склалися долі й інших коханок А.Гітлера: так, у середині 30-х рр. А.Гітлер зустрів 29-річну німецьку кіноактрису Ринату Мюллер. Їх побачення закінчилися тим, що Рината викинулася з вікна власного будинку в Берліні. Англійка Юніті Мітфорд пробувала покінчити життя в 1939 році, після побачень з фюрером покінчила з собою Марія Рейтер, цей перелік можна продовжувати і далі⁵⁴. Найбільш відомим і тривалим був роман нацистського фюрера з Свою Браун, з якою він одружився 29 квітня 1945 року, за день до самогубства (за однією з версій - прим. автора).

Взагалі можна констатувати факт зневажливого ставлення А.Гітлера до жінок (він вважав, що супутницею чоловіка з розвинутим інтелектом повинна бути примітивна і недалека жінка).

Ставлення Б.Муссоліні до жінок носило яскраво виражений тиранічний характер. Шлюбне життя набридло дуче дуже швидко. Він залишає дружину (сільську дівчину Ракель, дочку коханки свого батька, про яку навіть говорили, що вона рідна сестра Б.Муссоліні) в селі виховувати трьох дітей, а сам їде до Рима, де його починають приваблювати інтелектуалки: спочатку його коханкою стає Анжеліка Балабанова, професійна революціонерка, потім - Леда Рафанеллі, анархістка-екстремістка, пізніше австрійка Іда Дальсер, яка народила йому сина. Художньою освітою Б.Муссоліні займалася Маргерита Сарфатті, освічена єврейка з професорської сім'ї. Цей список можна продовжувати й далі⁵⁵. Проте, як і в житті Й.Сталіна й А.Гітлера, в житті дуче була жінка, з якою, як твердять дослідники Б.Муссоліні, суворий диктатор виявився сентиментальним слабачком. Це була Клара Петаччі, з якою він познайомився прямо на автостраді, коли проїжджав його урядовий кортеж. Цей італійський фарс закінчився античною трагедією для обох: вони були схоплені партизанами - комуністами, розстріляні й підвішені за ноги на центральній площі Мілана⁵⁶. А.Гітлер так злякався цього фіналу для дуче, що, напевно, не випадково дослідники його біографії й до сьогоднішнього дня з повною впевненістю не можуть відповісти на питання: чи А.Гітлер застрелився, чи отруївся, чи взагалі покинув зруйнований Берлін і переховувався певний час у Латинській Америці. Версій існує чимало⁵⁷.

Лідери тоталітарних держав не були позбавлені і власне життєвих захоплень. У перші роки після завоювання влади Б.Муссоліні, за його словами, не дозволяв собі ніяких задовольнень, крім роботи. У вільні хвилини він займався фехтуванням і боксом, плавав і грав у теніс. Його сучасники, хто його навчав чи грав разом з ним, вважали, що він займався цими видами спорту не тому, що отримував від них задоволення, а тому, що пристрасно бажав зберегти фізичну форму, мати міцне, сильне тіло. Пізніше, очевидно, в нього вільного від роботи часу для особистих захоплень з'являлося все більше й більше: отримавши кваліфікацію пілота, він придбав власний літак і здійснював польоти, коли був у хорошому настрої; полюбляв власноруч управляти дорогим спортивним автомобілем червоного кольору; отримував задоволення від верхової їзди; йому подобалося (як і А.Гітлеру) приймати пишні армійські, військово-морські, а пізніше і авіаційні паради; він любив тварин і скрізь прагнув тримати справжні зоопарки; йому подобалися фільми, особливо кінохроніка, яка демонструвала враження натовпу від його виступів, а також комедії за участю Лорела і Харді⁵⁸. Б.Муссоліні, досить обдарований журналіст-демагог, який почував себе в атмосфері політичних інтриг і пропагандистської риторики як риба у воді, не мав ніяких особистих нахилів до образотворчого мистецтва й архітектури. Проживаючи в країні, що не мала собі рівних у Європі за концентрацією в ній видатних пам'яток мистецтва, він був дійсно сліпим, коли йшлося про сприйняття художньої творчості. А.Гітлер, якого дуче повинен був супроводжувати під час відвідин галереї Уффіці, був вражений тим, як Б.Муссоліні відверто нудьгував від того, що побачив уже в перших залах музею. Пізніше фюрер зневажливо зазначав: "Дуче вистачає

найбільше на три картини”⁵⁹. Крім монументалізму в архітектурі, дуче щиро любив музику, віддаючи перевагу таким композиторам як Д.Палестрина й А.Вівальді, В.Вагнер і Д.Верді. Він не тільки сам грав на скрипці, але також любив слухати грамофон і піанолу. Б.Муссоліні любив переможні марші й симфонічні мелодії, класичну оперу. До 50-річного віку його музичний смак ще більше був спрямований на великі оркестрові твори, котрі, на його думку, краще підтримували ”колективну дисципліну мас”. Дуче всіляко підтримував версію, що він проштудіював усі 35 томів ”Італійської енциклопедії”, а насправді звертався лише до окремих розділів, щоб під час чергового інтерв’ю виглядати начитаною людиною, яка володіє незвичайною пам’яттю. Велика кількість цитат із його праць уживалася в підручниках граматики і словниках як зразок для наслідування, маса неологізмів, котрі він сам придумував, ставала широкоживаною і майже обов’язковою для італійців. Хоч дуче й полюбляв говорити про своє скептичне ставлення до книг, що він вчиться лише по ”книзі прожитого життя”, він все ж хотів, щоб його вважали освіченою й начитаною людиною. Він стверджував, що прочитав усього У.Шекспіра і майже всього Ж.Мольєра й П.Корнеля, знає напам’ять великі уривки з І.Гете, а А.Данте читає щоденно. На його робочому столі постійно лежала відкритою книга діалогів Платона, що повинно було справляти сильне враження на відвідувачів. За його власними словами, він прочитував за рік біля 70 книг.

Радянський диктатор теж любив кіно. Уже з кінця 20-х років у нього поступово виробилася звичка дивитись один-два фільми на тиждень, звичайно, після дванадцятої години ночі. Жоден фільм, про який починали говорити в народі, не минув невеликого кінозалу в Кремлі, а пізніше - й кіноустановки на дачі Й.Сталіна. При зустрічі з керівниками агітпропу він якось сказав, що кіно є не що інше, як ілюзіон, проте життя диктує свої закони⁶⁰. Й.Сталін завжди визнавав у кінематографії лише одну, виховну функцію, як, зрештою, і в мистецтві взагалі. Радянський лідер отримував велике задоволення від театру та опери, до яких його залучила дружина. Він проявляв великий інтерес до репертуарів театрів, часто критикував спектаклі, які демонструвалися на московській сцені (безумовну перевагу віддавав Великому театру - прим. автора). Складається враження, що кіно і театр були єдиними ”ліричними відступами” в його житті. Спробувавши ще в молодості писати вірші, Й.Сталін завжди цікавився літературою. З безсумнівною повагою до кінця свого життя він ставився до художників і письменників, не дивлячись на те, що деякі були ним репресовані. Якщо судити з його бібліотеки, кількості в ній книг з різними позначками, то напрошується висновок, що Й.Сталін, на відміну від А.Гітлера, любив читати. Д.Волкогонов у своєму дослідженні життя й діяльності Й.Сталіна ”Тріумф і трагедія” подає цікавий документ, який він знайшов в особистому архіві вождя. У травні 1925 року Й.Сталін доручив І.Товстусі підібрати для себе хорошу особисту бібліотеку, записавши простим олівцем на аркуші паперу з учнівського зошита: ”Записка бібліотекареві. Моя порада (і прохання):

1) класифікувати книги не за авторами, а за питаннями:

а) філософія; б) психологія; в) соціологія; г) політекономія; д) фінанси; е) промисловість; ж) сільське господарство; з) кооперація; і) російська історія; к) історія інших країн; л) дипломатія; м) зовнішня і внутрішня торгівля; н) військова справа; о) національне питання; п) з’їзди й конференції (а також резолюції), партійні, комінтернівські та інші (без декретів та кодексів законів); р) становище робітників; с) становище селян; т) комсомол (усе, що є в окремих виданнях про комсомол); у) історія революцій в інших країнах; ф) про 1905 рік; х) про Лютневу революцію 1917 року; ц) про Жовтневую революцію 1917 року; ч) про Леніна і Ленінізм; ш) історія РКП та Інтернаціоналу; щ) про дискусії в РКП (статті, брошури); щ¹) профспілки; щ²) белетристика; щ³) художня критика; щ⁴) журнали політичні; щ⁵) журнали природничо-наукові; щ⁶) словники всілякі; щ⁷) мемуари.

2) З цієї класифікації вилучити книги (розташувати окремо):

а) Леніна (окремо), б) Маркса (-), в) Енгельса (-), г) Каутського (-), д) Плеханова (-), е) Троцького (-), ж) Бухаріна (-), з) Зінов’єва (-), і) Каменєва (-), к) Лафарга (-), л) Люксембург (-), м) Радека (-).

3) Усі інші класифікувати за авторами (виключивши з класифікації і відклавши окремо: підручники всілякі, дрібні журнали, антирелігійну макулатуру тощо)”⁶¹.

Як згадували дослідники Й.Сталіна, його бібліотека складалася в основному з книг, присвячених політиці, марксизму та історії. Усі томи першого видання Зібрання творів В.І.Леніна помережені підкресленнями, галочками і знаками оклику на полях. До деяких робіт Й.Сталін, очевидно, звертався не раз, бо окремі рядки зі статей підкреслені

неодноразово і червоним, і синім, і простим олівцями. Зі своїх сучасників Й.Сталін частіше звертався до М.Бухаріна і Л.Троцького, ретельно вивчав книги Г.Зінов'єва "Війна і криза соціалізму", Л.Каменєва "М.Г. Чернишевський", А.Бубнова "Основні моменти в розвиткові компартії в Росії", І.Нарвського "До історії боротьби більшовизму з люксембургіанством", Я.Стена "До питання про стабілізацію капіталізму". Постійний і стійкий інтерес на все життя Сталін зберіг до історичної літератури, і передусім до життєписів імператорів і царів. Книги І.Беллярмінова "Курс російської історії", Р.Віппера "Нариси римської історії", О.Толстого "Іван Грозний", збірник "Романови" вивчалися ним досить ретельно. У 30-і й 40-і роки в його бібліотеці були зібрані підручники історії для середньої школи і вузів, і всі - з його позначками⁶².

Радянський лідер непогано розумівся на російській класиці, тоді як нацистський фіюрер був майже не знайомий з класикою німецької літератури. Частіше всього Й.Сталін цитував А.Чехова, М.Гоголя, М.Горького, М.Салтикова-Щедріна, Л.Толстого, інколи навіть Ф.Достоевського та О.Пушкіна. Дома він любив прослуховувати платівки, в тому числі і з класичною музикою, і виставляв на конвертах оцінки авторам і виконавцям. В образотворчому мистецтві він розбирався слабо, музеї не відвідував, його смаки мали традиціоналістське забарвлення пересічного радянського громадянина. За свідченням його доньки Світлани, Й.Сталіна задовольняли репродукції робіт передвижників із журналу "Огонёк", власноручно вирізані й прикріплені до стін⁶³. У живописі він цінував те, що й масовий "недільний відвідувач" Третьяковської галереї - зрозумілий сюжет, натурподібність зображення, манеру виконання гладку, "без мазків". Визначати політичну значимість сучасних творів мистецтва, котрі потрапляли у сферу його уваги, Й.Сталін не довіряв нікому, в оцінках же безмежної маси всіх інших робіт, у тому числі - й створених у провінції, художня критика керувалася загальною спрямованістю партійних вказівок.

А.Гітлер теж полюбляв кіно, музику. Улюбленим його композитором був В.Вагнер, і протягом 30-тих років фіюрер не пропускав можливості з'явитися на його щорічному фестивалі в Байреїті. До творів інших композиторів він залишався байдужим, винятком були лише оперети "Летюча миша" І.Штрауса і "Весела вдова" Ф.Легара. Видами мистецтва, до яких він проявляв найбільший інтерес (і в яких вважав себе незаперечним авторитетом), були живопис, графіка й архітектура. Про його інтерес до живопису свідчить той факт, що за вказівкою фіюрера неодноразово проводилися чистки картинних галерей Німеччини, про це свідчить і його особиста колекція картин, яку фіюрер досить активно збирав. Естетичний смак А.Гітлера визначали його погляди на історію, расистські фантазії, весь його світогляд, що сформувався в умовах довоєнного Відня. Він захоплювався італійським Ренесансом, проте віддавав перевагу німецькому романтичному живопису XIX століття, від жанрових сенок Едварда Грюцнера, до картин на героїчні, алегоричні, історико-патріотичні сюжети. Дуже високої думки А.Гітлер був про таких живописців, як Х.Макарт, К.Шпіцвег, А.Менцель. Ще в 1925 році А.Гітлер зробив ескізи для проекту Німецької національної галереї, а в 30-х рр. почав збирати роботи німецьких художників XIX ст. для музею, який прагнув відкрити в Лінці - австрійському місті, де почалося його захоплення В.Вагнером і архітектурою.

Архітектура була тією сферою, де А.Гітлер прагнув реалізувати той художній дар, який (як він вірив) у ньому був закладений. За допомогою А.Шпеєра та інших архітекторів його ідеї та ескізи втілювалися в робочі креслення, а потім - у збільшені макети, якими А.Гітлер не переставав любоватися. Ці задуми нацистського фіюрера повинні були затьмарити славу таких світових шедеврів як будівлі Паризької і Віденської опер, Палацу правосуддя в Брюсселі і віденської Рингштрассе, що були зразками того "повітряного бароко", яким так захоплювався кайзер Вільгельм II, стилю, як відмічав А.Шпеєр, характерного для Римської імперії часів занепаду.

Усі тоталітарні диктатори до кінця своїх днів залишалися вірними створеним ними імідам. Вони ніколи не зрікалися своїх вчинків і ні про що не шкодували. Усі вони померли, зневажаючи своїх ворогів: радянський вождь позбавив своїх підручних будь-якої надії обійти його й сісти в генсеківське крісло⁶⁴, фіюрер третього рейху позбавив СРСР і його союзників задоволення захопити себе живим і посадити на лаву підсудних⁶⁵. Як згадував арештований у травні 1945 року в Берліні головний охоронець А.Гітлера группенфіюрерр СС і генерал-лейтенант поліції Ганс Раттенхубер, фіюрера охороняли дуже пильно. Був ретельно відпрацьований комплекс заходів щодо охорони квартир А.Гітлера в Берліні та Мюнхені, нової імперської канцелярії (з 1938 року - прим. автора) та резиденції у Берхтесгадені і, звичайно ж, виїздів фіюрера в ту чи іншу ставку в прифронтовій зоні.

Для збереження власної безпеки за наказом А.Гітлера були збудовані такі ставки: 1) ставка "Фельзеннест" ("Гніздо в скелях") знаходилася в районі Ейскірхен, у 35 кілометрах східніше Рейну і становила собою групу бункерів у районі західного валу. Бункер А.Гітлера був збудований у природній скелі; 2) ставка "Танненберг" ("Гора, покрита ялинами") була розташована в лісистому районі Шварцвальду; 3) ставка "Вольфшлюхт" ("Ущелина вовка") знаходилася в районі Прюе-де-Пеш на бельгійсько-французькому кордоні й розташовувалася в будинках невеликого містечка. Тут був збудований спеціальний бункер для А.Гітлера й один великий бункер на випадок повітряного нападу; 4) ставка "Вольфшанце" ("Сховище вовка") в районі Растенбурга (Східна Прусія). Будівництво ставки маскувалося під виглядом будівельних робіт фірми "Асканія-Нова", а в 1944 році північніше цієї ставки в зв'язку з нальотами радянської авіації була побудована підставна ставка; 5) ставка "Вервольф" ("Оборотень") у районі Вінниці була замаскована під виглядом будинку відпочинку для поранених офіцерів. Для А.Гітлера був збудований окремий бункер, інші співробітники жили в звичайних сільських будинках, частково в бараках і на випадок бомбардувань мали спільний бункер; 6) ставка "Беренхале" ("Берлога ведмедя") знаходилася в 3-х кілометрах західніше Смоленська, на автостраді Смоленськ-Мінськ і була влаштована таким же чином, як і ставка у Вінниці. У цій ставці А.Гітлер був не більше двох годин, увесь інший час проводив у штабі армійського угруповання; 7) ставка "Рерс" ("Тунель") була розташована в районі Веснева (Галичина) в спеціально збудованому тунелі із залізобетонними стінами і перекриттям товщиною 1,5-2 метри. У цій ставці А.Гітлер зупинявся лише на одну ніч в 1941 році під час приїзду на фронт Б.Муссоліні. Звідси потім вони разом вилетіли до Умані; 8) під замаскованою назвою "Сілезьське будівельне акціонерне товариство" осінню 1943 року було розпочате будівництво нової ставки Гітлера в районі міста Швейдніц (Сілезія). Проте були проведені лише земельні роботи; 9) ставка "Вест-2" була побудована в 1941 році між містами Суасон і Лан (Франція). За характером споруд (бункерів) вона нагадувала ставку в районі міста Растенбург; 10) ставка "Адлерсхорст" ("Орлине гніздо") знаходилась в районі міста Наугема в замку, навколо якого була побудована група бункерів, пристосованих до навколишньої гористості місцевості; 11) були розпочаті також будівельні роботи по спорудженню ставок "Вест-1" і "Вест-3" в районі міста Вандом. Але в 1943 році вони потрапили до рук союзних військ і не були добудовані⁶⁶.

Радянському диктаторові не було необхідності будувати таку кількість військових ставок, бо він не любив виїжджати на фронт, він керував військовими операціями з Кремля (відомий лише один випадок виїзду його у прифронтову зону в роки другої світової війни - прим. автора). Кремль як надійна й захищена фортеця його повністю влаштовував.

Найменше фортуна посміхнулася італійському дуче, йому так і не вдалося покинути Північну Італію і втекти з відступаючою колоною вермахту. Він був схоплений партизанами і страчений разом зі своєю коханкою Кларою Петаччі 28 квітня 1945 року⁶⁷. Слід зазначити той факт, що до цього трагічного для дуче дня за час його політичної кар'єри на нього було здійснено чотири замаху. Так, 4 листопада 1925 року був арештований колишній депутат - соціаліст Тіто Дзанібоні поблизу Палаццо Кіджі в номері готелю, звідки він намагався стріляти в дуче, коли останній прибуває приймати військовий парад. У березні 1926 року ірландка Віолета Гібсон стріляла в Б.Муссоліні під час його візиту в Тріполі, і тільки після четвертого замаху на нього в Болоньї 31 жовтня 1926 року дуче вживає рішучих заходів у відповідь⁶⁸.

Для лідерів усіх тоталітарних утворень була характерною постійна недовіра до професіоналів високого рівня, особливо до економістів, а під час другої світової війни вони виявили недовіру й неприязнь і генералітету. Відмовляючись визнати складність тієї чи іншої проблеми, А.Гітлер стверджував, що при наявності волі можна вирішити будь-яку проблему. Чим жорстокішим було спрощене рішення, запропоноване фюрером Німеччини, тим воно було результативнішим: майже в кожній ситуації сила чи погроза сили вирішували справу. Це ж саме було характерно і для фашистської та сталінської моделей тоталітаризму.

Для тоталітаризму, незалежно від його варіантів, характерне далеко не однозначне, непослідовне, залежне від конкретної історичної ситуації ставлення вождя-фюрера-дуче до власного народу. На відміну від нацистського лідера, Й.Сталін свідомо уникав прямого контакту з народом, його переслідував страх перед замахом на власне життя, в натовпі він відчував себе незатишно, він знав, що чим менше його бачать ті, ким він править,

тим легше йому було переконати маси в тому, що він людина недосяжна і всевидюща. Його системі потрібні були слухняні, бездумні виконавці, які б сліпо вірили в більшовицькі директиви й установки. Сталінське керівництво досягло небачених результатів у цьому напрямку: можна впевнено сказати, що сталіністський режим головною метою своєї діяльності вважав не людину, а її перетворення в "атом" класу і "маси". Широко розповсюджувалася захисна мімікрія, народжувалася масова підозрілість і нетерпимість до тих, хто "призначався" на роль чергового ворога: троцькісти чи бухарінці, шпигуни чи космополіти тощо. Таким чином, можна зробити висновок, що культ особи А.Гітлера і Й.Сталіна виконували ідентичні функції в обох різновидах тоталітаризму, проте відрізнялися за своїм характером.

Завдяки сучасній техніці тоталітарні диктатори користувалися можливостями, які далеко перевершували ті, котрі мали у своєму розпорядженні політичні та державні лідери попередніх епох: вони справді були всюдисущі, їх можна було побачити на кожному рекламному щиті, на стінах закладів, у кадрах кінохроніки, їх голоси звучали по радіо (а радіо повинні були слухати всі)⁶⁹. При цьому важко знайти в історії інші постаті, про які було б так мало відомо з точки зору їх індивідуальності, людської суті, яка була невідома навіть тим, хто працював з ними поряд і контактував майже щодня. Творці тоталітаризму приховували свою справжню сутність, але в той же час мали максимальну вигоду з тих особистісних рис характеру, які були їм притаманні. Успіх у політиці багато в чому визначався їх здібністю так же ретельно приховувати як від суперників, так і союзників власні думки і наміри. Міф А.Гітлера і культ особи Й.Сталіна та Б.Муссоліні залишалися головним стрижнем їх влади, тому все, що могло зруйнувати цілісність офіційної версії, присікалося. Цікавим є той факт, що кіно для лідерів тоталітарних режимів було практично єдиною можливістю побачити, як живуть люди в інших країнах, а для радянського генсека - і в його власній.

Усі тоталітарні режими підкреслювали своє зневажливе ставлення до інтелігенції, хоч у той же час їх лідери прагнули, щоб їх авторитет як мислителів стояв якомога вище й постійно рекламувався. Б.Муссоліні вважав, що інтелектуали менш корисні для фашистської держави, ніж селяни чи сквадристи, адже дуже багато представників творчої праці не приймали ідеологію фашизму. Тих же, хто добровільно приймав доктрину фашизму, примушували ставати пропагандистами режиму, експортувати "фашистську культуру" й доводити, що творча продуктивність Італії не поступається жодній нації світу. Це було як раз те, що Б.Муссоліні називав "духовним імперіалізмом".

Й.Сталін і А.Жданов на XVIII з'їзді партії заявили, що радянське суспільство після ліквідації в ньому капіталістичних елементів складається з трьох дружніх класів, що не мають між собою антагоністичних протиріч: робітничого класу, колгоспного селянства і народної інтелігенції, яка формувалася з кращих робітників та селян і їх дітей. Таким чином, ніби сама собою зникла необхідність дискримінації інтелігенції. "Нова народна інтелігенція", що поставляла компартії біля половини її членів (44% у 1936-1939 роках, 70% у 1939-1941 роках⁷⁰), стала елітарною суспільною групою. Проте її елітарність була відносною. Арешти наукової та технічної інтелігенції в СРСР були складовим елементом виробленого сталінським керівництвом особливого плану, логіка якого полягала в тому, що: інтелігенція в душі завжди проти радянської влади і тому вона може бути легко втягнута в антирадянську діяльність, за яку підлягатиме знищенню. Звідси робився висновок: кращих необхідно ізолювати. В ізоляції їм необхідно створити всі умови для роботи. Об'єднання інтелектуалів у колективі створить сприятливу атмосферу для їх праці й полегшить контроль за ними, ізоляція забезпечить необхідну секретність, дуже важливу з військової точки зору. Так були створені "шарашки"- інститути, де працювали арештовані вчені⁷¹.

Схожим було ставлення всіх тоталітарних утворень до робітничого класу. У сталіністській системі робітничий клас декларувався як клас, що володіє всією повнотою влади й засобами виробництва, а фактично він залишався таким же безправним у сфері управління країною й відчуженим від засобів виробництва, як і інші класи та прошарки в СРСР. Чисельно робітничий клас дійсно зростав, як зростала чисельність населення СРСР в цілому (за переписом 1939 року чисельність жителів радянської країни складала понад 170 млн. осіб, із них, жителі міст складали 33%)⁷². Кількісно зростала чисельність робітників, зайнятих на промисловому виробництві:

Роки	Кількість робітників (у млн. осіб)
1932	8
1937	10,1

1940	11 ⁷³
------	------------------

А от чи чисельне зростання робітничого класу підкріплювалося зміною його якісного становища, можна судити із таких даних. Згідно з офіційною радянською статистикою, середня заробітна плата радянського робітника зросла більше ніж в 11 разів у період між початком індустріалізації (1928 рік) і кінцем сталінської епохи⁷⁴. Західні дослідники підраховали, що у вказаний період радянської історії вартість життя, за найконсервативнішими підрахунками, зросла в 9-10 разів. Проте робітник в СРСР мав, крім офіційної заробітної плати, ще й додаткову у вигляді соціальних послуг, які надавала йому держава (безплатне медичне обслуговування, освіта тощо). Згідно з підрахунками авторитетного американського спеціаліста з питань радянської економіки Жанет Чемпен, додаткові надбавки до зарплати робітників і службовців з урахуванням цінових змін, що відбулися після 1927 року, складали:

Роки	Надбавка до зарплати (в %)
1928	15,8
1937	22,1
1940	20,7
1948	29,6
1952	22,2
1954	21,5 ⁷⁵

Матеріальні затрати на підтримання необхідного рівня життя в ці ж роки зросли таким чином (вважатимемо, що в 1928 році він становив 100:

Роки	Показник матеріальних затрат
1928	100
1937	478
1940	679
1944	952
1948	1565
1952	1053
1954	900 ⁷⁶

Таким чином, матеріальні затрати на підтримання необхідного рівня життя робітників і службовців в СРСР на кінець сталінської епохи зросли у 9-10 разів порівняно з періодом напередодні колективізації.

Реальна заробітна плата за той же час, без урахування податків і підписки на позику, але з надбавкою до зарплати на соціальні потреби, складала:

Роки	Показник заробітної плати
1920	100
1937	86
1940	78
1944	64
1948	59
1952	94
1954	119 ⁷⁷

Як видно з наведеної таблиці, зростання заробітної плати радянських робітників і службовців відставав від зростання матеріального рівня їх життя.

Щоб скласти для себе вірне уявлення про становище радянського робітника порівняно з робітничим класом інших країн, порівняємо, скільки продуктів харчування можна було купити за кошти, зароблені за 1 годину. Приймавши вихідні дані годинної заробітної плати радянського робітника за 100, отримаємо таку порівняльну таблицю:

Країна	1928 р.	1936-38 рр.	1950 р.	1951-52 рр
СРСР	100	100	100	100
Австрія	90	158	200	167
Чехословаччина	94	142	329	-
Франція	112	283	221	200
Німеччина	142	213	271	233
Великобританія	200	192	443	361
США	370	417	714	556 ⁷⁸

Робітничий клас у фашистській Італії розглядався як дешева робоча сила і тому нещадно експлуатувався державою, що мілітаризувала економіку й готувалася до нового переділу світу. У дуче не було ілюзій щодо промислового пролетаріату, проте до 1927 року пролетаріат так і не був підкорений фашизмом. Ця частина населення Італії незмінно вороже сприймала промови диктатора (офіційні ж повідомлення бадьоро декларували зворотнє). Так, авторитетний італійський економіст Дж.Мортара наводить такі дані про співвідношення індексу матеріального рівня життя і заробітної плати італійських робітників у перші роки встановлення фашистської диктатури:

Роки	Індекс матеріального рівня життя	Індекс зарплати
1913-14	100	100
1922	498	505
1923	493	476
1924	536	486 ⁷⁹

У травні 1927 року заробітна плата італійських робітників зменшується порівняно з попереднім роком ще на 10-12%, а прожитковий мінімум з серпня 1926 по серпень 1927 року знизився всього на 8%⁸⁰. Аналогічна тенденція зберігалась у фашистській Італії і з кінця 20-х до початку 40-х років.

Корпоративна система в Італії була малоефективною у вирішенні трудових конфліктів між фашистською державою та робітничим класом:

Роки	Кількість конфліктних справ	Кількість вирішених справ
1936	понад 130000	близько 14000
1937	142000	близько 14000 ⁸¹

Щоб переконатися в тому, що Б.Муссоліні дійсно готувався до загарбницької війни, варто звернути увагу на динаміку зростання військових асигнувань в фашистській Італії за 10 років, що передували початку другої світової війни:

Роки	Щорічні військові асигнування (у млрд. лір)
1930-1936	5
1937-1938	6
1939	8
1940	11

Усього ж на підготовку до війни було затрачено понад 133 млрд. лір⁸².

Робітничий клас у нацистській Німеччині також розглядався тоталітарною державою як дешева робоча сила та середовище, на яке були розраховані популістські лозунги нацистів. Якщо порівняти ріст заробітної плати кваліфікованого та допоміжного німецького робітника в роки панування нацистської моделі тоталітаризму з докризовим періодом розвитку Веймарської Німеччини (показники 1928 року прийемо за 100% - прим. автора), то він виглядатиме таким чином:

Роки	Показник зарплати кваліфікованого робітника (%)	Показник зарплати допоміжного робітника (%)
1928	100	100
1935	81,7	82,7
1939	82,5	83,5
1943	84,2	85,4 ⁸³

За цей період зростають матеріальні затрати на підтримання необхідного рівня життя німецьких робітників:

Роки	Індекс матеріального рівня життя
1933	100
1938	106,4
1939	107

У роки другої світової війни індекс матеріального рівня життя зростає ще більше⁸⁴. У роки панування нацистського режиму щорічно скорочувався фонд соціального забезпечення німецьких громадян:

Роки	Кількість марок на одного громадянина
1932	32,78
1935	17,56
1939	6,68
1943	4,72 ⁸⁵

Стрімко зростали витрати третього рейху на підготовку до майбутньої загарбницької війни: на березень 1933 року вони склали 1,5 млрд. марок, на кінець 1933-1934 років - 24% від усіх державних витрат, на середину 1939 року - 16,3 млрд. марок, на кінець 1939 року - 58% усіх державних витрат⁸⁶.

Проблема безробіття в усіх трьох тоталітарних державах вирішувалася по-різному: у Радянському Союзі керівництво боролось з безробіттям шляхом стрімкої індустріалізації та зростання армії "рабів ГУЛагу" (офіційна пропаганда проголошувала повну ліквідацію безробіття в СРСР, адже воно було абсолютно несумісним з будівництвом соціалізму в радянській країні), у фашистській Італії та гітлерівській Німеччині - шляхом мілітаризації економіки, хоч безробіття й продовжувало переслідувати фашистський та нацистський режими. Так, у гітлерівській Німеччині число безробітних зменшувалося не тільки завдяки цілеспрямованій політиці рейху на мілітаризацію економіки, а й через той об'єктивний фактор, що був пов'язаний зі стабілізацією та економічним піднесенням після руйнівної світової кризи 1928-1932 рр.:

Роки	Кількість безробітних (у тис. осіб)
15.02.1933	6047,3
01.01.1935	2507,9
01.01.1936	1478,9
01.01.1937	994,9 ⁸⁷

Однією із суттєвих відмінностей в аналізі різноманітних моделей тоталітаризму першої половини XX століття є ставлення правлячого режиму до селянства. Лідери радянської держави, як і всі ортодоксальні марксисты, дуже підозріло ставилися до селянства, не тільки прагнули, а й фактично загнали його в усупільнені господарства - колгоспи. Якщо більшовицький режим вбачав в особі куркуля головну перешкоду для здійснення програми модернізації сільського господарства, то лідери третього рейху проголошували селянство "вічно живою основою німецької нації"⁸⁸. Для того, щоб підкреслити значення, яке нацистський уряд надавав селянству як "майбутньому народу", в 1933 році було встановлено День німецького селянства, що святкувався 1 жовтня і став таким же національним святом, як і День праці, що відзначався 1 травня⁸⁹.

Якщо радянські вожді вбачали в особі заможного селянина потенційну соціальну базу можливої політичної опозиції, то ставлення фашистів до селянства було іншим. Селяни, зазначав Б.Муссоліні, більш необхідні фашизму, ніж інтелігенція чи міські ремісники, які ставились до його режиму без ентузіазму, якщо не вороже. Взагалі для фашизму громадянин - це індивід, єдиний з нацією і Вітчизною, який підкоряється моральному закону, а той, у свою чергу, об'єднує індивідів за допомогою традиції, історичної місії, паралізує їх життєвий інстинкт, щоб в усвідомленні свого обов'язку творити вище життя, вільне від кордонів часу і простору⁹⁰. У фашистській Італії був розроблений навіть еталон "італійця нового типу", який повинен був жити в новій світовій імперії. "Новий італієць повинен бути в меншій мірі індивідуалістом, ніж його попередники, мати героїчні манери, бути зібраним, менш оптимістичним і менш критичним. Він повинен бути більш серйозним, працелюбним, менш риторичним і продажним. Справжнього фашиста, на думку дуче, можна буде впізнати по його безкорисливості, мужності, твердості і дружельності. Італієць нового типу буде заперечувати "альтруїзм" і "комфорт" - ці жажливі слова, винайдені англійцями. Він буде менше спати й менше часу витрачати на задоволення і розваги, зневажатиме цинізм і матеріалізм, що є типовими для американського способу життя"⁹¹.

Наносячи удар російському селянству, сталінське керівництво робило замах не тільки на майно, але й на віру людей. Тільки почавши культивувати російський націоналізм у роки другої світової війни, радянське керівництво дещо пом'ящило своє вороже ставлення до православної церкви. Політичні мотиви теж змушували нацистських лідерів

стримувати свій антиклерикалізм, уникаючи публічних випадів на адресу церкви, не дивлячись на те, що М.Борман і деякі інші лідери рейху прагнули спровокувати А.Гітлера до цього. Вожді тоталітарних режимів були матеріалістами не тільки тому, що кожен у силу своїх суб'єктивних причин не сприймав релігію; вони були повністю позбавлені гуманності. Для кожного з них існувала тільки одна постать - він сам, усе інше людство було знаряддям для досягнення поставленої мети чи перешкодою, яку треба було усунути. Для всіх них життя втілювалось в політиці і владі, все інше (відносини між людьми, почуття, знання, віра, мистецтво, історія, науки) існувало лише постільки, поскільки могло служити цілям політики. Роль радянського вождя, італійського дуче чи нацистського фюрера в межах існування створених ними тоталітарних режимів передбачала таке бачення світу, яке, не дивлячись на ряд відмінностей між цими політиками, було негуманним. У рамках цього бачення світу вони собі дозволяли все: насильно переселяти народи, знищувати класи, поневолювати чи знищувати цілі раси, жертвувати мільйонами життів у військовий та мирний час, подавляти індивідуальність чоловіків і жінок масою таких понять як держава, народ, партія, армія; примусово зганяти їх у гігантські промислові комплекси, колгоспи, трудові й концентраційні табори.

Не дивлячись на красиві та популістські лозунги, всі тоталітарні утворення демонстрували зневажливе ставлення до людського життя. Для сталінського керівництва людина була лише гвинтиком величезної тоталітарної машини, її життя було фактично знецінене. У третьому рейху та фашистській Італії декларувалася цінність життя справжнього арійця чи "італійця нового типу", проте в роки другої світової війни (особливо в дні військових поразок) на це лідери тоталітарних держав зовсім не зважали. Так, Б.Муссоліні констатував: "Італійці такі, які були завжди: нездатні до боротьби і не мають витримки. Це поверхові, недорозвинені люди, безхарактерні, негероїчні й ліниві, занадто сентиментальні й романтичні, занадто добродушні і обмежені"⁹². У кінці другої світової війни дуче переконав себе, що серед італійців було дуже мало дійсних нащадків стародавніх римлян; занадто багато їх народилося від рабів; занадто багато були фашистами тільки зовнішньо й тому виявилися не гідними його. Б.Муссоліні зробив висновок, що індивідуалізм італійців і їх готовність критикувати режим зробили з них поганих громадян: "Управляти італійцями не важко, а просто марно"⁹³. Громадяни ж творчої праці становили найгіршу категорію, вони, на думку лідера італійського фашизму, були даремним тягарем на шиї суспільства й постійно суперечили йому. І ще одна думка дуче: "Італійці не здатні зрозуміти, що тільки "величава бійня" війни змогла б зробити їх гордою й величною нацією, перед якою б трепетали інші народи світу"⁹⁴. Напевно тому Б.Муссоліні до самої своєї смерті не давав італійцям ні хвилини спокою, він навіть був готовий відмовитися від почуття жалю і співчуття до них, оскільки був переконаний, що тільки палицею можна вбити в них більш серйозне ставлення до життя.

Вважається, що наріжним каменем політичної доктрини А.Гітлера є фанатичний націоналізм, свого роду "екстремальний патріотизм", зворотньою стороною якого була зневага й ненависть до чужих (тобто "ворожих") народів. Проте націоналізм А.Гітлера був досить дивним: він проголошував у кінці другої світової війни по-справжньому сатанинську готовність принести в жертву на вівтар перемоги своїх ідей життя не тільки чужих народів, а й власного, німецького. А.Шпеєр згадував про виступ А.Гітлера 3 серпня 1944 року в Познані на зборах гауляйтерів: "Якщо німецький народ у цій боротьбі отримає поразку, це означатиме, що він занадто слабкий, він не витримав випробування перед історією і ні до чого, окрім загибелі, не був призначений"⁹⁵. А Г.Гудеріан наводить ще виразніший розгорнутий вислів "дивного націоналіста" в період, коли війна вже вступила на німецьку землю: "Якщо війна буде програна, то й народ загине. Така його доля неминуха. І нам немає необхідності турбуватися про збереження тих матеріальних основ, які потрібні людям для їх подальшого примітивного існування. Навпаки, нам самим усе це краще зруйнувати, бо наш народ виявився слабким, і майбутнє буде належати виключно більш сильному східному народові. Однак після війни залишаться живими тільки неповноцінні, тоді як усі кращі загинуть у боях"⁹⁶.

Дуже схожими були ще декілька рис функціонування всіх трьох моделей тоталітаризму: по-перше, це право тоталітарно зорієнтованої партії (як у СРСР та Німеччині) чи держави (як в Італії) розподіляти всі пільги й переваги в суспільстві, яке реалізувалося лише офіційним шляхом; по-друге, йдеться про те, що задоволення елементарних соціальних та побутових потреб населення СРСР, фашистської Італії й нацистської Німеччини було покладено на вівтар досягнення мети: чи перемоги світової

соціалістичної революції, чи відродження величі колишньої Римської імперії, чи побудови тисячолітнього третього рейху.

Підсумовуючи сказане, можна зробити такі **висновки**:

1) з історичної точки зору сталіністська модель тоталітаризму була різновидом "доганяючої буржуазної модернізації", причому її специфічна жорстокість пояснювалася тим, "що в неї, неймовірно коротку за часом, вклалась епоха в два сторіччя: меркантилізм і Французька революція, процес індустріалізації та імперіалістична військова економіка, злиті в єдине ціле"⁹⁷. Нова бюрократія, що захопила важелі влади, для консолідації свого внутрішнього й зовнішнього панування форсувала індустріалізацію, прискореними темпами створювала виробничі сили й механізми, що відповідали буржуазному суспільству. Збулося передбачення К.Маркса: "Якщо Росія має тенденцію стати капіталістичною нацією на зразок націй Західної Європи,... вона не досягне цього, не перетворивши попередньо значну частину своїх селян у пролетарів..."⁹⁸.

2) говорячи про прояв тоталітаризму в економічній сфері нацистської, фашистської та більшовицької моделей тоталітаризму, можна констатувати, що в третьому рейху, як і в фашистській Італії, поряд з домінуванням державного сектора в економіці розвивався інститут приватної власності, що був здебільшого політизований (в гітлерівській Німеччині, наприклад, власники великих підприємств просто стали членами НСДАП), і загальний щодо тоталітарних держав процес одержавлення йшов на рівні стрімкої мілітаризації всієї економічної сфери, не торкаючись глибоко її базисних структур. Стосовно ж більшовицької моделі тоталітаризму, тут мала місце максимально можлива уніфікація форм власності, беззаперечне панування державної форми власності й державної організації економічного життя;

3) у нацистській Німеччині та фашистській Італії заперечувалося існування класів і класової боротьби, натомість нацисти й фашисти виступали за їх інтеграцію в корпоративне суспільство, в якому трудящим відводилася роль безсловесних виконавців директив та гасел фашистської держави. Сама ж соціально-класова структура третього рейху була елімінована належністю до НСДАП і формалізована за військово-мобілізаційною ознакою, хоч остання при цьому не втрачала своїх якісних характеристик. Уся "соціальна політика" італійського фашизму була підпорядкована військовим цілям. Вона була спрямована на те, щоб звести до мінімуму життєвий рівень населення, по можливості нівелювати заробітну плату, рівняючись на найбільш низькооплачувані категорії, посадити працюючих на голодний пайок військового часу, підпорядкувати їх потрійній дисципліні: підприємницькій, військовій і фашистській (партійній і профспілковій) та перетворити їх у слухняну зброю агресивної військової політики італійського фашизму;

культивуєчи перманентну класову боротьбу в радянському суспільстві, більшовики прагнули максимально уніфікувати соціально-класову структуру СРСР, створюючи новий конгломерат - радянський народ. До того ж, сталіністський режим у своїх соціальних прагненнях не зупинявся на рівні військово-мобілізаційної організації соціуму, а у своїй експансії щодо останнього доводив процес тоталітаризації до повного логічного завершення.

РОЗДІЛ IV ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРУВАННЯ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНА ПОДІБНІСТЬ ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ В ІТАЛІЇ, СРСР І НІМЕЧЧИНІ В ДУХОВНО-КУЛЬТУРНІЙ СФЕРІ

4.1. ФОРМУВАННЯ АПАРАТУ УПРАВЛІННЯ МИСТЕЦТВОМ І ХУДОЖНЯ ПОЛІТИКА

Тоталітарна держава максимально уніфікує не лише політико-ідеологічну, економічну та соціально-класову сфери життєдіяльності суспільства, а й безжалісно спрощує, спотворює, уніфікує й культуру.

У кінці 20-х років у Радянському Союзі вже були створені деякі важливі елементи того механізму партійно-державного управління мистецтвом, який був добудований в типово тоталітарну конструкцію в 30-і роки, набувши нової якості. З перших років Радянської влади в умовах однопартійного режиму жорстко подавлялася будь-яка політична опозиція. Під строгим контролем і цензурою знаходилися всі засоби масової інформації, проте з питань мистецтва в них і в другій половині 20-х років продовжував існувати широкий спектр думок і оцінок. Після скасування в 1918 році Імператорської Академії мистецтв - попередньої головної вищої школи мистецтва - була започаткована нова державна система художньої освіти, основні центри якої знаходилися не тільки в Москві і Ленінграді, але і в Казані, Саратові, Уфі, Воронежі, Нижньому Новгороді, Ярославлі та інших містах. Країна була покрита густою мережею клубів та інших закладів культури, де державою через підпорядковані їй масово-просвітницькі організації, особливо Пролеткульт, вперше були створені умови для широкого розвитку самодіяльного мистецтва.

Націоналізація музеїв, їх поповнення конфіскованими приватними, церковно-монастирськими та іншими зібраннями принесли двоякі результати: з одного боку, бурхливий розвиток державної музейної мережі, в основному за рахунок перерозподілу творів мистецтва зі столиць у провінцію й національні республіки, з іншого - зростаюча роль ідеологічного контролю за змістом музейних і виставкових експозицій, за всіма формами екскурсійної й лекційної роботи з глядачами. На цей час професійне мистецтво в СРСР вже зазнало значних втрат. Покинули країну чи не повернулися до неї з довоєнних часів декілька десятків видатних майстрів мистецтва, що належали до різноманітних художніх напрямів: О.Архипенко, Л.Бакст, О.Бенуа, Д.Бурлюк, С.Виноградов, Н.Габо, Н.Гончарова, Б.Григор'єв, М.Добужинський, С.Жуковський, В.Кандинський, К.Коровін, М.Ларіонов, Ф.Малявін, Л.Пастернак, М.Певзнер, І.Пуні, М.Реріх, І.Рєпін, З.Серебрякова, К.Сомов, С.Сорін, С.Судейкін, С.Чехонін, М.Шагал, О.Яковлев та інші¹.

Виятково важливу роль у подальшій долі художньої творчості зіграла пропагована державою та компартією ідея служіння художника "завданням робітничого класу", революції, радянської держави. У діяльності ряду модерністських художніх угруповань, зокрема, ЛЕФу ("лівий фронт" мистецтва), ці ідеї тісно змикалися з програмним утвердженням "життебудови" - естетичної утопії докорінної перебудови побуту й людини на новий лад. Вона вимагала рішучого розриву з традиціями минулого, в тому числі - і з традиціями культури, які вважалися застарілими. На кінець 20-х років інструментальний і утилітарний підхід до мистецтва стає звичним, хоч ще й не загальноприйнятим явищем радянської дійсності, набуваючи все більше відверто цинічних рис. Мистецтво починає відігравати роль "зброї" в ідеологічній боротьбі, у тому числі в "класовій боротьбі на образотворчому фронті"². Це знайшло своє практичне вираження під час проведення "Антиалкогольної виставки" 1929 року в Третьяковській галереї, виставки 1930 року "Ленінградські художники в боротьбі за промфінплан" у Російському музеї, "Антиімперіалістичної виставки" ФОРХ - Федерації об'єднань радянських художників, що була проведена в 1931 році³.

Утворення єдиних творчих спілок (23 квітня 1932 року Постановою ЦК ВКП(б) була утворена Спілка радянських письменників, яка об'єднала всіх письменників радянської держави, 29 листопада 1932 року утворена Спілка композиторів СРСР та Рада радянських архітекторів, на початку грудня 1936 року був створений комітет у справах мистецтв⁴), істотно полегшило партійно-державному апарату маніпулювання інтелігенцією й наслідками її діяльності. На порядок денний виносяться питання - що ще може бути об'єднавчим у творчому відношенні для таких різноликих колективів. Так виникла проблема "соціалістичного реалізму". Як згадував І.Гронський (в 30-х роках він обіймав

посаду голови оргкомітету Спілки радянських письменників - прим. автора), 26 жовтня 1932 року на квартирі О.Горького відбулася зустріч групи письменників з Й.Сталіним та іншими партійними лідерами. Після тригодинної наради Й.Сталін підвів підсумок: якщо для методу науки хороший термін "діалектичний матеріалізм", то для методу літератури і мистецтва потрібний термін, пов'язаний з діалектичним матеріалізмом, але інший, а саме - соціалістичний реалізм⁵.

Подальша історія терміна "соціалістичний реалізм" добре відома. Він був публічно проголошений на першому всесоюзному з'їзді радянських письменників у 1934 році. Визначення соціалістичного реалізму було внесене в Статут Спілки письменників СРСР, ставши обов'язковим для цієї професії. І хоч формулювання суті цього методу було розраховане на літературу і явно не підходило для інших сфер мистецтва, він перетворився в кодекс вказівок компартії для всіх сфер художньої творчості. Метод соціалістичного реалізму визначався як "правдиве, історично конкретне зображення дійсності в її революційному розвитку", яке обов'язково повинне було "узгоджуватися з завданням ідейної переробки й виховання трудящих у дусі соціалізму"⁶. А класичний підручник "Основи марксистсько-ленінської естетики" стверджував: "живу душу", основу мистецтва соціалістичного реалізму "складає свідомо й цілеспрямована боротьба за перемогу комунізму, оцінка життя з висоти комуністичних ідеалів"⁷. Таким же невіддільним від цього методу вважався і принцип народності⁸.

Творці доктрини соціалістичного реалізму добре розуміли, що одним лише нав'язуванням ідей і смаків справжнє мистецтво створити ще не вдасться - ця ситуація породжує фальсифікати чи холодні ремісничі вироби, для польоту ж творчості потрібні натхнення і щирість. Ось чому вони прагнули домогтися, щоб партійно-естетична догма пустила глибоке коріння в творцеві мистецтва, стала його власним переконанням чи як мінімум - вічною самоцензурою. Таким чином, "фундамент тоталітарного мистецтва, - зазначає один з авторитетних знавців цієї проблеми Ігор Голомшток, - закладається там і тоді, де і коли партійна держава 1) проголошує мистецтво (як і сферу культури в цілому) зброєю своєї ідеології та засобом боротьби за владу; 2) монополізує всі форми й засоби художнього життя країни; 3) створює всеохоплюючий апарат контролю й управління мистецтвом; 4) з усього розмаїття тенденцій, що існують у даний момент у мистецтві, вибирає одну, яка найбільше відповідає її цілям (і завжди найбільш консервативну), і проголошує її офіційною, єдиною й загальнообов'язковою; 5) і нарешті, починає й доводить до логічного кінця боротьбу з усіма стилями й тенденціями в мистецтві, що є альтернативними офіційному, оголошуючи їх реакційними й ворожими класу, расі, народу, партії, державі, людству, соціальному чи художньому прогресу тощо"⁹.

Потрібні були три десятиліття, щоб здійснити поступову реабілітацію в суспільній свідомості художників "Світу мистецтва", "Блакитної троянди", "Бубнового валета", В.Кандинського, К.Малевича, В.Татліна, П.Філонова, М.Ларіонова, М.Шагала, вітебських "Утверджувачів нового мистецтва", ленінградської школи Матюшина, діяльності об'єднання "Октябрь", ВХУТЕМАСа, Державного інституту художньої культури, та ін. Це стосується й "урізаної" класики: пізньої творчості В.Перова, релігійних композицій М.Ге, царських портретів і картин І.Рєпіна і В.Серова, панно М.Врубеля, а також сотень живописних, графічних, скульптурних шедеврів емігрантів і, звичайно, робіт, де були зображені ті, кого влада розстріляла, вислала, відправила до в'язниць і таборів. Проте реабілітація та відновлення справжньої історії мистецтва XX століття в пострадянських республіках ще не завершилися і триватимуть довго.

Майже в той же час, але в більш стислі строки у нацистській Німеччині склався інший тип тоталітарного партійно-державного управління культурою й мистецтвом. При цьому нацистське керівництво на свій лад і у своїх цілях врахувало і переробило досвід не тільки фашистської Італії, але й сталіністського режиму. Свідчення цьому дав сам А.Гітлер. 15 квітня 1942 року, знаходячись у своїй ставці під Вінницею, фюрер нагадав слухачам чергового застільного монологу, що одним із головних завдань, за виконання якого він взявся після приходу до влади, була "уніфікація всієї німецької преси (подібно тому, як це зробив Й.Сталін в СРСР)"¹⁰. 22 вересня 1933 року під юрисдикцією імперського міністерства народної освіти і пропаганди була створена єдина Імперська палата культури, яка включала в себе сім спеціалізованих палат: преси, радіо, літератури, театру, музики й образотворчого мистецтва. Усі попередні об'єднання громадян даних професій були ліквідовані, кожний зобов'язувався стати членом Імперської палати, в іншому разі він ризикував взагалі втратити свою професію. Специфікою Німеччини стає пряма юридична заборона професійної діяльності для відповідних груп художників, перш

за все євреїв і модерністів, яких режим проголошував виродженцями, а також заснування в міністерстві внутрішніх справ інституту особливих контролерів - "комісарів у справах мистецтва", покликаних слідкувати за дотриманням заборони. Ще 23 березня 1933 року А.Гітлер заявив у рейхстазі, що "одночасно з політичними чистками" суспільного життя Німеччини "уряд рейху здійснить ряд заходів щодо морального очищення всього тіла нації"¹¹. Нацистським режимом передбачалося вилучити з німецьких музеїв і колекцій "всю космополітичну чи більшовицьку за характером художню продукцію", яка проголошувалась "антимистецтвом", придатним лише "на паливо для обігріву громадських будівель". Скульптури, які "ображають національні почуття" (як приклад називалися роботи видатних майстрів – В.Лембрука і Е.Барлаха), повинні звільнити місце творам тих, хто "зберігає вірність німецькій традиції"¹². Так намітилася політика, яка була особливо активно реалізована в 1937-1938 роках. Проведений ряд виставок, покликаних рокритикувати види мистецтва та напрямки, що не узгоджувалися з офіційним курсом нацистського режиму. Міський музей Карлсруе вже в 1933 році відкрив виставку "Офіційне мистецтво з 1918 по 1933 роки", на якій твори не тільки експресіоністів, але й імпресіоністів, створені в роки Веймарської республіки, були піддані нищівній критиці. Новітнє мистецтво XX століття було продемонстроване в Нюрнберзі під заголовком "Камера художніх жаків", у Дрездені - під заголовком "Ознаки розкладу в мистецтві", в Мюнхені була влаштована виставка антисемітського спрямування "Вічний жид" і т. д.¹³.

30 жовтня 1936 року було ліквідоване найбільш представницьке в Німеччині зібрання сучасного мистецтва в Берлінській національній галереї, а 27 листопада Й.Геббельсом були опубліковані два важливих розпорядження. По-перше, взагалі заборонялася художня критика, оскільки вона торкалася питань якості, цінності того чи іншого художнього твору, а це позбавляло оцінку одноманітності. Критика підмінялася звичайним описом. По-друге, з посиланням на "волю фюрера" створювалася комісія під керівництвом А.Ціглера (президента Палати образотворчих мистецтв - прим. автора) для відбору в музеях і колекціях творів живопису і скульптури, які призначалися для спеціальної виставки "дегенеративного мистецтва". Хронологічно вона повинна була включати твори з 1910 року до початку 30-х років. Комісією А.Ціглера з 33 музеїв Німеччини було конфісковано 15997 творів німецьких та іноземних майстрів: Ван Гога, П.Гогена, А.Матісса, П.Пікассо, Ж.Брака, Ж.Руо, В.Кандінського, М.Шагала і, звичайно, німецьких "виродженців". А 4 серпня 1937 року Герман Герінг видає указ "про вилучення всіх предметів, що не відповідають естетиці націонал-соціалізму, з усіх зібрань, як державних, так і приватних"¹⁴.

Місяцем раніше в новому "Будинку німецького мистецтва" в Мюнхені одночасно відкрилися дві виставки: "Велика німецька художня" і "Виставка дегенеративного мистецтва". Твори останньої були поділені на дев'ять груп: "варварські методи зображення" (експресіоністи О.Дікс, Е.Л. Кірхнер, дадаїст О.Шлеммер та ін.); безсоромне знущання над релігійними уявленнями (експресіоніст Е.Нольде); далі демонструвалися зразки "художньої анархії" з метою розпалювання "анархії політичної" (твори політичного змісту); четверта група включала картини, які "зображали німецьких солдатів як ідіотів, сексуальних дегенератів і п'яниць" (роботи Г.Гросса, О.Дікса та ін.); п'ята група демонструвала мистецтво, що звинувачувалось в зображенні дійсності "у вигляді величезного будинку розпусти"; шоста й сьома групи повинні були продемонструвати "систематичний підриг расової свідомості" зверненням до досвіду мистецтва негрів і відсутністю ідеального типу (станкові скульптури Е.Барлаха). Восьма група представляла "єврейське сміття", дев'ята - "загальне божевілля" і "вищий ступінь виродження" (роботи конструктивістів і абстракціоністів). Взагалі частину творів цієї виставки, як і величезну кількість інших конфіскованих робіт, влада продала на зарубіжних аукціонах, частину присвоїв собі Г.Герінг та інші високопоставлені нацисти, біля 5 тисяч творів спалила берлінська пожежна команда. 210 художникам було заборонено займатися їх професійною діяльністю.

Слід зазначити той факт, що норми партійно-державних наказів у Німеччині не були так ретельно теоретично розроблені, як доктрина соціалістичного реалізму в СРСР, проте дотримувалися їх жорстко, адже мова йшла про "принципи фюрера". До моменту приходу А.Гітлера до влади та на перших порах становлення тоталітарного механізму управління культурою в нацистському русі не було єдиної думки, якій художній формі віддати перевагу. Так, А.Розенберг, який заснував у 1929 році Спілку боротьби за німецьку культуру, був прихильником традиціоналізму й критикував як

”культурбільшовизм” експресіонізм і дадаїзм. З іншого боку, Й.Гіббелс зі співчуттям відносився до експресіоністських тенденцій в мистецтві, проте як політик незмінно вимагав, щоб воно було зрозумілим навіть неосвіченому штурмовику. Що ж стосується А.Гітлера, то в найбільш детально ”принципи фюрера” були викладені ним 18 липня 1937 року на відкритті Будинку німецького мистецтва в Мюнхені. Фюрер заявляв, що творцями нової ери в мистецтві є не писакі і мазили, а ”борці, тобто ті, хто реально формує й веде за собою народи і, відповідно, творить історію”¹⁵. Єдиною функцією мистецтва проголошувалося ”вираження цього живого розвитку”. З аналогічними ідеями завдань мистецтва ми вже зустрічалися в офіційній естетиці сталіністського режиму. А.Гітлер підкреслював, що здійснити поставлені епохою грандіозні завдання художник може лише за допомогою партії й держави. Керівну і спрямовуючу роль у цьому процесі повинні були відігравати не тільки Міністерство пропаганди і Палата образотворчих мистецтв, але й партійні керівники різних рангів. У липні 1939 року А.Гітлер заявив: ”Ті, хто в галузі політики чи світогляду відповідають за виховання людей, повинні прагнути спрямовувати художні сили народу, навіть під небезпекою найжорсткішого втручання, у русло їх загальних світоглядних вимог і тенденцій”¹⁶. З метою реалізації цього партійно-державного ”втручання” у сферу творчості в нацистській Німеччині в 1937 році були засновані Державні премії (у фашистській Італії були засновані премії Кремона, а в СРСР - Сталінські премії). Широко практикувалося використання різноманітних заохочень іншого типу, у тому числі й особистих замовлень і закупок художніх творів фюрером, іншими лідерами нацистської партії та держави.

Партійне керівництво мистецтвом у третьому рейху зовсім не зводилося лише до ”політики пряника”. У квітні 1942 року Й.Гіббелс розповідав А.Гітлеру, які уроки він виніс зі спілкування з діячами мистецтва відносно їх політичних поглядів. Навіть такому знаменитому актору театру й кіно як державний артист Е.Яннінгс він, Й.Гіббелс, був вимушений зробити попередження про необхідність утримуватися від антидержавних висловлювань. Фюрер охоче підхопив цю тему і заявив, що актори й художники настільки перебувають під владою своїх фантазій, що час від часу їх необхідно повертати на землю, ”помахуючи в них перед носом вказівним пальцем”¹⁷. На черговому застіллі у своїй ставці А.Гітлер заявив, що кожний партійний керівник всюди, навіть у маленькому містечку, повинен стояти ”в центрі процесу формування відповідних елементів культури”¹⁸. І справа не обмежувалася лише впливом на діячів культури: одночасно й цілеспрямовано йшла обробка механізмом тоталітарного режиму і багатомільйонного населення країни. Тоталітарна держава всіма наявними засобами, нацистська партія за допомогою органів пропаганди та через просочені нацистською ідеологією суспільні організації ”Сила через радість”, ”Гітлерюгенд” та інші наполегливо впроваджували політизовану естетику нацизму в масову свідомість і навіть у підсвідомість. З цією метою використовувалися не тільки лозунги й агітація, розраховані на цілеспрямований вплив на різні прошарки населення рейху, але й об’єднуючі всі групи суспільства ритуали, масові дійства, безмежна й всюдисуща символіка. Символічний ряд третього рейху був покликаний впливати на свідомість мас, і, не дивлячись на логіку та здоровий глузд, магічно переконати громадян у непогрішності націонал-соціалізму, викликати ностальгію за героїчним минулим держави. До ряду символів гітлерівської Німеччини входили свастика, орел, дуб, руни, що символізували сонячний диск у русі (знак СС), присвячені богу війни Тіру (руни, що використовувалася в емблемі ”Гітлерюгенду”), руна захисту з ідеографічним значенням коріння й гілок (сільськогосподарські обряди). Колір у нацистській символіці був представлений тріадою червоне-біле-чорне. ”Як націонал-соціалісти ми бачимо нашу програму в нашому знамені. Червоне поле символізує соціальну ідею руху, біле - ідею націоналістичну. Свастика - боротьба за перемогу арійського руху, і в той же час свастика символізує творчість”, - говорив А.Гітлер Г.Раушнінгу¹⁹.

У жодній із тоталітарних держав кінематограф не відігравав такої величезної ролі в цементуванні тоталітарного режиму, як це мало місце в гітлерівській Німеччині. (Звичайно, сталінське керівництво теж було зацікавлене в популяризації свого режиму, але через невисокий економічний рівень розвитку країни, низьке технічне оснащення, бажання дуже часто не збігалися з реальними можливостями). Після приходу А.Гітлера до влади німецька кінематографія, яка завдяки самотунності й таланту німецьких акторів і режисерів на той час вже дістала світове визнання, стає складовою частиною програми гляйхшалтунг - підкорення всіх сфер життя Німеччини нацистській ідеології. Особливо вражаючими з точки зору художньої виразності виявилися кінострічки, які пропагували

нацистську точку зору на глобальні процеси, що відбувалися у світі. Їх можна поділити на три основні категорії: 1) фільми, у яких йдеться про видатних діячів минулого Німеччини. Ці політики, письменники й поети були добре відомі пересічним німецьким громадянам. Це "Фрідріх Шіллер. Триумф генія" режисера Герберта Майта (прем'єра відбулася 13 листопада 1940 року) та два фільми про О.Бісмарка, зняті під час другої світової війни: "Бісмарк" (1940 р.) і "Відставка" (1942 р.). Режисером обох картин був прославлений у рейху Вольфганг Лібенайнер, один з фаворитів Й.Гіббелса. Метою обох кінокартин було представити О.Бісмарка попередником Адольфа Гітлера; 2) фільми, в яких робилася спроба змінити свідомість німців у потрібному нацистському режимові напрямку з метою психологічної підготовки їх до тих майбутніх заходів уряду, які не підлягають відкритому обговоренню. Ці заходи включали фізичну ліквідацію розумово неповноцінних осіб та єврейського населення як Німеччини, так і всієї Європи. Це фільми "Я звинувачую" режисера В.Лібенайнера (прем'єра відбулася 29 серпня 1941 року), "Вічний жид" режисера Фріца Гіпплера (28 листопада 1940 року), "Єврей Зюсс" режисера Файта Харлана (24 вересня 1940 року); 3) художні фільми в дусі ліричного, трансцендентального ідеалізму, який мав нейтральний характер, але фактично йшов у руслі соціальної політики нацистського уряду. Найбільш відомим фільмом став "Ритуал самопожертвування" режисера Файта Харлана (прем'єра відбулася 22 грудня 1944 року)²⁰.

Окремі кінострічки мали всенародний успіх у Німеччині. З точки зору пропагандистського підходу ці фільми можна умовно класифікувати на чотири групи: 1) документальні фільми, які використовувалися нацистами для пропаганди німецького героїзму, величі фюрера та показу огидної натури ворогів нацизму: "У боротьбі проти світового ворога" (1939 р.), "Польський похід" (8 лютого 1940 р.), "Хрещення вогнем" (1940 р.), "Перемога на Заході" (поч. 1941 р.), "Вічний жид", "Зрадники перед судом народу" (1944 р.); 2) військові фільми, де використовувались окремі прийоми документалістики, які допомагали в зображенні повсякденного життя й боротьби німецьких солдатів, матросів і пілотів і цим сприяли налагодженню міцного зв'язку між фронтом і тилом, об'єднували народ і армію: "Підводні човни, на Захід!" (9 травня 1941 р.), "Ескадрилья винищувачів "Лютцов" (28 лютого 1941 р.); 3) фільми, що демонстрували картини переслідування етнічних німців на землях слов'янських "неповноцінних народів": "Повернення" (10 жовтня 1941 р.), "У центрі бурі" (1941 р.); 4) розважальні художні фільми, які у ненав'язливій формі підтримували й пропагували націонал-соціалістську ідеологію: "Концерт на замовлення" (30 грудня 1940 р.) та ін.²¹

Важливе місце серед кінопродукції третього рейху займав випуск хроніко-документальних стрічок, у першу чергу "Німецького щотижневого кіноогляду" (DW). Інтерес публіки до DW досяг апогею в період із травня 1940 року до серпня 1941 року, у дні нечуваних тріумфів німецької зброї. Наведена нижче таблиця тривалості демонстрацій і довжини стрічок кожного з випусків DW відображає злет, занепад і крах третього рейху:

Роки	Середня довжина стрічки випуску DW (в метрах)	Середня тривалість демонстрації (в хвиликах)
1939	300 - 400	близько 12
1940	1100 - 1200	40 - 45
1941	1200	45
1942 (серпень)	900	близько 30
1943	1000	близько 35
1944 (червень)	600	21
1944 (грудень)	310	близько 11 ²²

Отже, якщо в 1940 році документальна хроніка прославляла велич Німеччини через перемоги, то в кінці другої світової війни створювався міф про героїчний опір і зневагу смертю; якщо в 1940 році DW "розмовляла" з німецьким народом, то в 1945 році вона стала заповістю віри й волі нацистського керівництва.

На відміну від Радянського Союзу і нацистської Німеччини, державно-партиєне керівництво сферою культури у фашистській Італії на практиці відставало від реалізації тих тоталітарних принципів, які так помпезно проголошувалися. У підготовленій філософом Д.Джентіле "Доктрині фашизму", яку відредагував Б.Муссоліні, говорилося: "Держава є внутрішня форма і норма, вона дисциплінує особистість і охоплює як волю її, так і розум. Вона проникає в глибину, укорінюється в серці людини незалежно від

того, чи це мислитель, артист, учений: це душа душі. У результаті фашизм - не тільки законодавець і творець закладів, але також і вихователь, і двигун духовного життя. Він прагне переробити не форму людського життя, а її зміст, самого громадянина, його характер, віру»²³.

Механізм впливу однопартійної держави на сферу культури вибудовувався в Італії майже в тих формах, що й в інших тоталітарних утвореннях. У 1926 році за державний рахунок створюється італійська Академія мистецтв, і преса (політично уніфікована) проголошує цю подію одним із симптомів започаткованого культурного відродження й розквіту нації в умовах "ери фашизму". У наступному році був утворений Національний синдикат фашистського образотворчого мистецтва. Його центр знаходився в Римі, у провінції відкривається 18 відділень. Синдикат влаштовує виставки для своїх членів, сприяє отриманню ними державних замовлень²⁴. У 1934 році серед створених режимом 22 корпорацій була заснована "корпорація вільних професій і мистецтв". Систему впливу тоталітарної держави на діячів доповнили широко практиковані замовлення, різноманітні премії, перш за все Державна премія Кремона, матеріальне забезпечення й пропаганда в засобах масової інформації найважливіших виставок.

І все ж фашистський режим так і не провів в Італії ні повної націоналізації музеїв і галерей, ні переведення всієї системи художньої освіти в державне русло. Не були введені жорсткі заборони на творчу діяльність для тих митців, котрі не входили в Національний синдикат фашистського образотворчого мистецтва чи в корпорацію вільних професій і мистецтв, не влаштовувалися виставки "дегенеративного" чи "непролетарського" мистецтва, і навіть всупереч гучномовним деклараціям про тотальний контроль держави в італійському суспільстві не прижилися ті єзуїтські методи провокування, розшуку, садистського "залізання в душу" і творчий процес художника, як це було характерно для Німеччини і СРСР, особливо в періоди пропагандистських кампаній. Проте це не означало, що Б.Муссоліні та інші діячі фашистського режиму зневажали інструментами залякування, стосовно мистецтва держава у фашистській Італії використовувала в основному політику "пряника", заохочуючи офіційно державними замовленнями, преміями, фіміамом у засобах масової інформації, почесним статусом художників-пропагандистів режиму у фашистській еліті.

Головним радником дуче з питань мистецтва протягом ряду років була його коханка, журналістка Маргерита Сарфатті. У 1922 році за її активною участю був започаткований новий художній рух - "Новеченто італьяно" ("XX століття"). З самого початку існування, як і в АХРР (Асоціації художників революційної Росії), його специфікою стають протистояння модернізму і, перш за все, впливовому в Італії футуризму, заклики звертатися до мас, ставати народними художниками. Перша виставка "Новеченто" була святково відкрита в 1926 році самим дуче, який у своїй промові рішуче підтвердив наявність тісного зв'язку між політикою й мистецтвом, двома "проявами людського духу". Подібно тому, як резолюція ЦК РКП(б) від 18 червня 1925 року відкидала "легалізовану монополію" будь-якого з літературних і художніх угруповань, Б.Муссоліні також неодноразово заявляв, що він далекий від думки про створення якогось державного мистецтва. У результаті в Італії режим підтримував ту художню тенденцію, яка була пов'язана з прагненням "Новеченто" продемонструвати "нові аспекти традиції"²⁵. Основою стилістики "Новеченто" проголошувалася неокласика, а зразком - національна класика. Учасники цього художнього руху заявляли, що хочуть бути одночасно "італійцями, традиціоналістами й сучасними художниками". Заклик до новизни, таким чином, узгоджувався, як і в АХРР, з огляду на приклади мистецтва минулого. Але якщо АХРР вважала класикою передвижництво (і то в усіченому варіанті), то в розпорядженні Італії були інші традиції. Фашистські журнали писали про необхідність орієнтації на спадщину Б.Джотто, раннє італійське Відродження XV ст., академізм XVII ст., пізніше - на стиль імперії Стародавнього Риму. Таким чином, самі орієнтири виявилися не тільки іншими щодо їх художньої якості, а й значно ширшими й різноманітнішими за спектром.

АХРР (за рідким винятком) залучала до своїх лав художників-епігонів, творчо маловиразну, проте чисельну масу, для цієї маси художників-конформістів Асоціація стає годівницею. Прояви уваги до них з боку влади переконували, що вони роблять вірну й корисну справу. По-іншому склалася ситуація в "Новеченто". Рух об'єднував ряд визначних італійських майстрів, які не тільки завоювали популярність ще до встановлення режиму Б.Муссоліні, а й здійснили в процесі творчих пошуків різкий поворот до неокласицизму. Одні з них йшли від футуризму (К.Карр і Д.Северіні), інші - від "метафізичної школи" - попередниці сюрреалізму (Дж.Де Кіріко).

Варто зазначити, що художники фашистської Італії працювали в інших умовах, ніж їх колеги в Німеччині та СРСР. По-перше, італійська держава не використовувала проти мистецтва та його носіїв відкритого терору. Це пояснювалося суто політичними розрахунками: дуче врахував протести в різних країнах проти розгорнутої в нацистській Німеччині "боротьби з виродженнями" і, підкреслюючи незалежні шляхи розвитку італійського фашизму, критично відгукувався про цю кампанію. По-друге, не дивлячись на симпатії режиму до "Новеченто", інші художні угруповання не тільки не зникли, навіть виникли нові об'єднання, опозиційні до цієї організації. Мова йде про "Римську школу", "Туринську шістьку", міланську "Кьярісті ломбарді", нарешті, про групу художників, яка сформувалася в кінці 30-х років у Мілані навколо видання "Корренте" ("течія") і поєднувала експресіоністські захоплення з політичними антифашистськими настроями. Одним із її учасників був Ренато Гуттузо. Зрозуміло, все це справді творчої свободи не давало, проте можливостей уникнути конформізму в Італії було більше, ніж в СРСР і в гітлерівській Німеччині. Таким чином, можна констатувати той факт, що фашистська Італія в сфері мистецтва не добудувала до кінця типово тоталітарний механізм. На відміну від сталіністського режиму в СРСР і нацистського в Німеччині, дуче не вдалося створити такий же щільний ідеологічний контекст існування фашистського мистецтва, при якому навіть нейтральні до пропаганди жанри й окремі твори набували невластивого їм ідеологічно насиченого звучання. В усіх трьох тоталітарних державах воно привносилось у сприйняття громадян фальсифікаторськими інтерпретаціями засобів масової інформації, музейних працівників, а коли подібні установки засвоювалися глядачами, тоді останні вже самі ті чи інші твори мистецтва сприймали під кутом ідеологій націонал-соціалізму, фашизму чи в дусі "радянського патріотизму". Без урахування цієї важливої особливості впливу мистецтва на маси в умовах існування тоталітарних режимів важко зрозуміти всю потворність його незвичних функцій в надполітизованому середовищі і турботу влади про постійне поповнення "офіційної скарбниці" новими творами.

Лідери всіх трьох тоталітарних держав усвідомлювали безсумнівну значимість виступів діячів літератури й мистецтва в підтримку своїх режимів. Вони також розуміли, що ефект подібних виступів буде сильнішим тоді, коли діячі мистецтва будуть об'єднані у відповідні організації і перебуватимуть під постійним партійним (як в СРСР і Німеччині) чи державним (як в Італії) контролем. З цією метою в 1926 році дуче заснував Італійську академію для "координації і спрямування" італійської культури й розширення її впливу на навколишній світ. Аналогічні процеси, як уже відмічалось, проходили і в Радянській державі: 23 квітня 1932 року Постановою ЦК ВКП(б) була утворена Спілка радянських письменників, яка об'єднала всіх письменників держави, 29 листопада 1932 року створена Спілка композиторів СРСР та Рада радянських архітекторів; на початку грудня 1936 року - комітет в справах мистецтв - знову ж таки з секретарями, пленумами, з'їздами... всі ті ж дзеркальні відображення партії. І.Гронський збирає художників у Москві і під свист та лемент залу заявляє: "Соціалістичний реалізм - це Рембрант і Репін, поставлені на службу робітничому класу"²⁶. Позбавивши свободи, радянський диктатор зі східною щедрістю нагороджував членів нових Спілок. Художники отримали чудові безплатні майстерні й продовольчі пайки, проте Й.Сталін був особливо щедрий із письменниками - окремі квартири, замські будинки й ситні пайки підкреслювали особливу важливість "інженерів людських душ". В обмін на свободу діячі культури та мистецтва стануть однією з найпрестижніших і високооплачуваних груп у Радянській державі²⁷.

У нацистській Німеччині під керівництвом Й.Геббельса була заснована Рада рейху з питань культури, до складу якої входили Ради з питань літератури, театру, музики, образотворчого мистецтва, кіно, друку і радіо. Процес створення бюрократичних структур настільки важливий, що є сенс зупинитися на ньому детальніше, тим більше, що почався він вже в 1933 році, а далі структури розросталися подібно пухлинам. Думається, буде достатньо хронологічного переліку подій, їх зміст і значення зрозумілі: 13 березня 1933 року створюється Імперське міністерство освіти і пропаганди (міністром призначається Й.Геббельс, заступником В.Функ); 23 березня 1933 року організована Імперська палата німецької сцени, у травні - картель німецької музики, у червні - Імперський картель образотворчих мистецтв, Палата працівників радіо, Організація для заохочення німецьких письменників (31 липня 1933 року її поглинає Імперська спілка німецьких письменників); 22 вересня 1933 року видається указ про створення Імперської палати культури, президентом якої став Й.Геббельс, у межах вищеназваної палати виникають Палата

музики (президент Р.Штраус), Палата образотворчого мистецтва (президент професор А.Ціглер), Палата театрального мистецтва (президент Х.Йост), Палата преси (президент М.Аман), Палата радіо (президент Е.Хадамовський), Палата кіномистецтва (президент Р.Шоерман), Палата літератури (президент Х.Блунк)²⁸. 14 травня 1934 року видається декрет про підпорядкування всіх театрів третього рейху міністерству Й.Геббельса. З 1935 року починає щорічно проводитися "Тиждень німецької книги" під красномовним девізом "Книга - меч розуму". У 1937 році німцям було офіційно заборонено одержувати Нобелівську премію, проте вводиться "Національна премія для представників культури і науки" в 100 тисяч марок. З 1936 року почалася масова кампанія проти всіх видів образотворчих мистецтв²⁹.

В усіх тоталітарних державах склалися списки заборонених письменників, художників і їх творів, в СРСР - як "ворогів народу" і "запроданців", у Німеччині - як "дегенеративних" письменників і художників. У сфері художньої літератури СРСР насильницьким чином насаджувався соціалістичний реалізм, заборонялося друкувати твори ряду авторів³⁰. До "проскрипційних" списків сталіністського режиму були внесені імена таких відомих художників як К.Малевич, В.Татлін, М.Шагал, П.Філонов, Н.Гончарова, М.Ларіонов, В.Кандинський та інші. У нацистській Німеччині до аналогічних списків потрапили такі видатні майстри як Оскар Кокошка (переїздить до Англії й приймає британське громадянство), Макс Бекман (переїздить до Амстердаму), Отто Дікс, Карл Хофер, Ернст Барлах, Карл Фрідріх Шмідт-Ротлф, Еміль Нольде та інші³¹. Ідеологічний контроль за літературним процесом у третьому рейху був покладений на 8-е управління міністерства народної освіти і пропаганди (цензура), у межах якого декретом від 22 вересня 1933 року була створена підпалата літератури. Станом на 1939 рік це управління повністю підкорило собі роботу 2500 видавництв, редакцій і типографій і 23000 книжкових магазинів. Близько 3 тисяч літераторів різноманітних напрямів були зобов'язані зареєструватися в Імперській палаті літератури. На тих літераторів, котрі не були членами Палати, поширювалася заборона на професію. Було засновано 50 щорічних національних премій в галузі літератури³². Крім цього, Міністерство пропаганди встановило власні нові стандарти літератури. Спеціальні інструкції зобов'язували літераторів працювати в 4-х жанрах: 1) "фронтowa проза" була покликана звеличувати фронтowe братерство й романтизм військового часу; 2) "партійна література" була зобов'язана відображати нацистський світогляд; 3) до "патріотичної прози" входили твори, пронизані національним колоритом, з акцентом на германський фольклор, містичну неосаяжність германського духу, націоналізм і народництво; 4) "етнологічна (расова) проза" повинна була звеличувати нордичну расу, її традиції та внесок у світову цивілізацію, біологічну зверхність арійців над іншими "неповноцінними народами".

26 квітня 1933 року нацистські газети опублікували перший список "антиморальної" та "ненімецької" літератури - всього близько 50 авторів. Другий "коричневий список" включав політику й "державні" науки і був доведений до 4000 назв³³. Якщо говорити про письменників, то в більшості "коричневих списків" фігурувало 12 прізвищ: Лйон Фейхтвангер, Ернст Глезер, Артур Нолічек, Альфред Керр, Егон Ервін Кіш, Еміль Людвіг, Генріх Манн, Ернст Оттвальд, Теодор Плів'є, Еріх Марія Ремарк, Курт Тухольський, Арнольд Цвейг. Лідери нацистської Німеччини рекомендували поділити весь список "крамольних" книг на три групи: перша група підлягала спаленню повністю (наприклад, книги Е.М.Ремарк), із другої групи необхідно було сховати в "шафу з отрутою" хоч по одному екземпляру на випадок полеміки з ворогами режиму (наприклад, праці В.Леніна і К.Маркса), третю групу складали так звані "сумнівні випадки" (наприклад, книги Б.Травен)³⁴.

У 1939 році у фашистській Італії була створена спеціальна комісія, що складала списки заборонених книг, в які потрапили М.Гоголь, І.Тургенев, Л.Толстой, письменник-антифашист Джованні Джерманетто. Прихований протест проти фашизму знайшов відображення у творчості Альберто Моравія, Франческо Йовіне, Чезаре Павезе, котрі теж мали чимало клопотів від влади³⁵. Проте, як згадував син Б.Муссоліні Вітторіо, література протягом усього життя володіла серцем дуче. Захоплення нею не було менш щирим від того, що, вихваляючись своїм літературним смаком, італійський лідер мав таємну пристрасть до дешевих еротичних романів. Б.Муссоліні найбільше засмучував той факт, що фашизм не дав світу жодного великого поета і навіть пристойного письменника. "Я б зовсім не хвилювався, - говорив він, - якби була хоч одна хороша фашистська книга. Але що ми маємо? Нікому непотрібне сміття! Я б віддав перевагу талановито написаним образам, ніж всьому цьому"³⁶.

Усім моделям тоталітаризму було притаманне вороже ставлення до будь-яких видів експериментування, особливо у сфері модерністського мистецтва, до "прогресивних" ідей в галузі освіти, сім'ї, юриспруденції, що пишню розцвіли в 20-х роках у першу чергу в Німеччині та Радянському Союзі. Так, якщо А.Гітлер проклинав "культур-більшовизм", то Й.Сталін ополчився на "формалізм" і "буржуазний індивідуалізм"; якщо фюрер вважав модернізм течією, "інспірованою євреями", то радянський генсек говорив про шкідливий вплив "продажного світу капіталу". Станом на 1934 рік (в Італії - на середину 20-х рр.) тоталітарні утворення прийшли до стійкого переконання в необхідності введення не тільки політичної, але й інтелектуальної та естетичної цензури. М.Борман ніби виражав погляди вождів усіх трьох тоталітарних утворень, коли писав: "Культурна робота - це робота політична..., а не відхід від політики, це перетворення політичних завдань через практичне керівництво цією сферою, яка має безпосередній і глибокий вплив на людей"³⁷. І, звичайно ж, не можна пояснити випадковістю факт, що в той час, коли "Правда" нещадно судила радянську культуру (початок 30-х років - прим. автора), вибираючи ті твори, які потрібні соціалістичній державі, "Фелькішер Беобахтер" (від 29 листопада 1933 року - прим. автора) встановлював аналогічні критерії для націонал-соціалістської культури: "Тільки націонал-соціалістська концепція культури може мати силу закону при оцінці творів мистецтва в націонал-соціалістській державі. Тільки партія і держава мають право, виходячи з цієї націонал-соціалістської концепції культури, визначати її цінність"³⁸. Як не можна пояснити випадковістю й те, що в основу своєї концепції культури нацисти кладуть лєнінський "принцип партійності", називаючи його "тенденційністю". Визначаючи зміст цього поняття, Й.Геббельс у газеті "Фільм-Кур'єр" від 29 березня 1933 року майже дослівно цитує В.Лєніна: "Немає мистецтва без тенденційності, а найбільш тенденційне те мистецтво, творці якого претендують бути вільними від неї"³⁹.

У "Новому класі" М.Джілас приводить паралельно вислови комуністичних і нацистських теоретиків про культурну політику, які збігаються майже дослівно. Так, нацистський "мистецтвознавець" В.Шольц заявляв про те, що політику націонал-соціалізму, а відповідно ту її частину, що зветься культурною політикою, визначає фюрер і ті, кому він це доручає.

А Є.Ярославський на XVIII з'їзді ВКП(б) зазначав: "Товариш Сталін надихає художників, дає їм керівні ідеї... Рішення ЦК ВКП(б) і доповідь А.А. Жданова дають радянським письменникам цілісно побудовану програму роботи"⁴⁰.

4.2. АРХІТЕКТУРА І ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО

У роки сталіністської диктатури в радянському мистецтві широкого розповсюдження набула монументальна скульптура, традиційно пов'язана із завданням впливу на широкі маси людей. Створювалися пам'ятники В.Лєніну в Ульяновську і Т.Шевченку в Києві М.Манізера, С.Кірову в Ленінграді і М.Гоголю в Москві М.Томського. Ці скульптури свідчили про рішуче звернення їх авторів до традицій академізму, реальних образів, спрощеної натуралістичної атрибутики. У цілому це означало втрату новаторства й високої якості досягнень скульптури 20-х років, проте подібний підхід забезпечував більшу доступність творів культури масовому глядачеві, а це повністю задовольняло керівництво радянської тоталітарної держави. Дотримуючись тієї ж стилістики, створювалась основна маса монументально-декоративної скульптури, що входила в ансамблі різних видів мистецтва нового московського метрополітену (ансамбль у підземному залі станції метро "Площа Рєволюції"). Професійно виконані, хоч і не дуже вдалі твори мистецтва, претендували не лише на роль пропагандистських засобів тоталітарної партії-держави, але й виконували художньо-виховну роль. Крім цього, режим у величезній кількості екземплярів тиражував безликі, уніфіковані творіння, що отримували путівку в життя тільки тому, що вважались пропагандистсько корисними. Майже в усіх скверах, парках культури, будинках відпочинку, крім гіпсових портретів вождів різного калібру, стояли також гіпсові піонери з горнами, фізкультурниці з веслами в руках, колгоспниці з пшеничними снопами чи з корзинами фруктів. Не дивлячись на зусилля влади, найбільш цінне в художньому відношенні, що було створене в роки сталіністського режиму, пов'язане не з кон'юктурою, дидактикою, партійною проповіддю, а зі сповідувальним, інтимним мистецтвом, у тому числі й з позбавленими парадності та пишності скульптурними портретами С.Лебєдєвої, В.Мухіної та інших майстрів.

Одним із найвидатніших художніх творінь 30-х років стала скульптурна група В.Мухіної "Робітник і селянка". Вигравши на конкурсі право виконати з неіржавіючої сталі 25-метрову за висотою композицію, що увінчувала собою радянський павільйон на Всесвітній виставці 1937 року в Парижі, В.Мухіна знайшла рішення, при якому два молодих гіганти, рухаючись назустріч вітру, дружно підносять угору вічні символи праці - серп і молот. За задумом ця група протиставлялася велетенському орлу зі свастикою, який, у свою чергу, увінчував на виставці павільйон нацистської Німеччини, що знаходився навпроти. В основу своєї композиції В.Мухіна поклала схему давньогрецької скульптури - пари тираноборців. Класичні ремінесценції тут вдало узгоджувалися з експресією, характерною для XX століття. На виставці в Парижі скульптура мала тріумфальний успіх, а самій В.Мухіній пізніше за цю композицію була присуджена Сталінська премія.

У розвитку архітектури в умовах сталіністського тоталітарного режиму в СРСР багато спільного з процесами, що відбувалися в образотворчому мистецтві. Модернізація й перетворення країни в сильну індустріальну державу, що здійснювалися владою будь-якою ціною, сприяли розвитку будівництва у гігантських масштабах. За роки перших п'ятирічок в СРСР було збудовано понад 400 нових міст, а міське населення з 1926 по 1939 рр. зросло з 26 до 56 млн. чоловік. Найзначнішими у світі транспортними спорудженнями 30-х років стали канал Москва-Волга (1932-1937 рр.) з гідротехнічним комплексом довжиною понад 100 км і перша черга московського метрополітену з 21 станцією (1935-1938 рр.)⁴¹. В обох випадках (як і на всіх інших "престижних" об'єктах) будівництво обов'язково супроводжувалося вирішенням вагомих архітектурно-художніх завдань, спробами створення ансамблів різноманітних видів мистецтва. Але на відміну від 20-х рр., коли в архітектурі існував широкий спектр художніх концепцій, проте домінували конструктивістські підходи і готувався ґрунт для переходу до багатотипового індустріального будівництва, у 30-ті роки розгорнувся наступ традиціоналістів. Проте цей наступ здійснювався не в умовах вільної конкуренції різноманітних напрямів, як це мало місце в багатьох країнах світу, а в умовах уніфікації, яка здійснювалася сталінським керівництвом. За цих обставин творчим знахідкам окремих майстрів протистояла загальна нівелююча тенденція еkleктики і прагнення все прикрашати, механічного пристосування класицистичних форм і декору до будівель сучасного призначення. Вкорінилися і стали звичною нормою різкі контрасти пишності унікальних будівель, особливо їх фасадів, і аскетизму масової забудови при обов'язковому зведенні до жорсткого мінімуму елементів побутових зручностей.

Добре відома манія сталіністського режиму втілювати свій престиж у суперграндіозних архітектурних спорудах, на зразок Палацу Рад, що стрімко здіймався в небо, як п'єдестал для гігантської стометрової статуї В.Леніна. Чим закінчилась у післявоєнний період боротьба прихильників гігантоманії і традиціоналістів з прихильниками новітньої стилістики, демонстрував вигляд Москви. У місті, що фактично задиалося від постійного браку житла, велично злітали у височінь окремі висотні будівлі з важкою, громіздкою архітектурою, малофункціональною у внутрішніх приміщеннях, проте перенасиченою декором, ліпленням, дорогоцінними матеріалами. Ці велетні-будівлі створювали образи прекрасного майбутнього над морем комуналок і позбавленого будь-якої естетики (проте після смерті вождя, поставленого на індустріальний потік) масового житлового будівництва хрущовських п'ятиповерхових будинків.

Соціально-дидактичні та ідеологічні завдання розглядалися як головна функція мистецтва і в нацистській Німеччині. Провідним видом його тут стала архітектура, синтезована з монументальною скульптурою. З перших днів існування третього рейху нацистські архітектори активно включилися в реалізацію так званого "стилю фюрера", що становив собою синтез неокласицизму П.Трооста та смаків А.Гітлера як прихильника необароко. Ще в 1930 році А.Гітлер доручив П.Троосту перебудувати палац Барлів у Мюнхені під штаб-квартиру нацистської партії ("Коричневий дім"). Восени 1933 року йому ж було доручено перепланувати резиденцію канцлера в Берліні, повністю змінивши обстановку і інтер'єр. Комплекс партійних будівель у районі Кьонігплац у Мюнхені був розширений до пантеону нацистських "мучеників". Партійні будівлі в Нюрнберзі щедро прикрашалися нацистською символікою, порушуючи історичну архітектурну атмосферу старого міста. За проектом П.Трооста в Мюнхені був побудований Палац німецького мистецтва.

Манія грандіозності, прагнення піднести велич рейху і довести необхідність панування арійської "надлюдини" над іншими народами була притаманна А.Гітлеру в

значно більший мірі, ніж Й.Сталіну. Ці плани був покликаний втілити в життя потомствений архітектор із Манхейма Альберт Шпеєр. По плану А.Гітлера А.Шпеєр у 1936-1938 роках розробив проект нового Берліна, котрий повинен був втілити на практиці ідеали націонал-соціалізму і реалізуватися до 1950 року. По 40-кілометровій осі планувалося розмістити декілька колосальних державних будівель: солдатські палаци і бюрократичні заклади рейху, вокзали і тріумфальні арки з десятиметровими за висотою скульптурними рельєфами роботи А.Брекера⁴², а в центрі всього - Народний Дім, перекритий куполом, діаметром 300 метрів, із залом, що вмщав 150-180 тисяч осіб⁴³. Будівля повинна була стати найбільшою в Європі спорудою, куди передбачалося перенести з Нюрнберга щорічні "зустрічі фюрера з народом". Купол символізував центр рейху і світу⁴⁴. У той же час на околицях володін "тисячолітнього третього рейху", від Африки до Норвегії, і, звичайно, на загарбаних радянських територіях від Чорного до Білого морів планувалося спорудження висотних військових мавзолеїв і бастіонів слави, гігантських 30-метрових фігур арійських солдатів-переможців. Величезна кількість подібних проектів демонструвалася на виставках у Мюнхені в 1938-1939 роках, на планування цих монументальних ансамблів цілком переключився архітектор В.Крейс, друг А.Шпеєра, який з 1943 року став президентом Імперської палати образотворчого мистецтва.

Дещо з намічених планів нацисти встигли реалізувати. Так, для святкування Дня партії в Нюрнберзі був споруджений відкритий архітектурний комплекс площею 30 кв. км, де трибуни стадіону здіймалися на 83 м і вмщували 405 тисяч глядачів. Колонний зал головної трибуни Поля цепенів мав довжину 378 м, висота Палацу конгресів досягала 57 м⁴⁵. Яке враження прагнули справити нацистські архітектори - любителі таємничої, суворої, похмурої величі, - демонструють фотографії, кінознімки, нацистські плакати повністю знищеної в ході другої світової війни Нової рейхсканцелярії в Берліні. Виконана за задумом А.Шпеєра в улюбленому для подібних цілей "вічному" граніті, вона мала гігантську "Мармурову галерею" довжиною 146 метрів, що вела до апартаментів фюрера й повинна була дати відчуття відвідувачам, в яке святилище могутності і мудрості вони потрапили⁴⁶. Але якщо нацистська Німеччина закінчила своє існування в руїнах, то кожен радянський громадянин міг наочно побачити, як перетворюється в реальність сталінський план реконструкції Москви з її шістьма хмарочосами, які були збудовані замість спроектованого Палацу Рад, і "кондитерським дивом" - Московським державним університетом, завершеним у рік смерті вождя на Ленінських горах.

Скульптура третього рейху своїми алегоріями й символами доповнювала архітектуру і також неминує характеризувалася брутальністю. У внутрішньому дворі рейхсканцелярії в Берліні А.Брекер поставив 3-метрові статуї "Вермахта" і "Партії" (1939 р.). Останню символізував оголений атлет із нордичними рисами обличчя і факелом у руці. Фашистські скульптори, на відміну від радянських, любили нічого не прикривати ні в чоловічих, ні в жіночих оголених фігурах, тому й написано немало спеціальних робіт про еротичну нацистського мистецтва та її психологічні функції. Гігантоманія була притаманна багатьом нацистським скульпторам. Так, І.Торак установив перед входом у павільйон Німеччини в Парижі в 1937 році 6-метрових бронзових гігантів. Йому належали й колосальні кінні групи на Марсовому полі в Нюрнберзі.

В ієрархії художньої культури нацистської Німеччини монументальний живопис займав значно скромніше місце порівняно не тільки з архітектурою і скульптурою, а й з мистецтвом оформлення масових зібрань, парадів, демонстрацій світловими ефектами (мали місце варіації від десятків тисяч факелів до створення "лісу" колон з вертикальних променів потужних прожекторів), що в описаний період почали стрімко розвиватися.

Любов до тематичних виставок пропагандистського характеру була не менш характерною для нацистів, як і для організаторів виставок в СРСР. У Німеччині широко демонструвалися виставки "Кров і ґрунт", "Раса і нація", "Автостради Адольфа Гітлера очима мистецтва", "Нація трудящих", "Велич Німеччини" тощо. На полотнах цих виставок безроздільно панували тенденції схожості з натурою, ретельною до акуратності, "гладке" оздоблення живопису з вкрапленнями окремих елементів з багатющої палітри прийомів нетрадиціоналістського мистецтва ХХ ст.

Близько 42 тисяч лояльних до нацистського режиму діячів культури були примусово об'єднані в Імперську палату образотворчого мистецтва. Директиви цього органу мали силу закону. Будь-хто міг бути виключений з палати як "політично неблагонадійний". Для художників у гітлерівській Німеччині існував ряд обмежень: по-перше, це

позбавлення права на викладацьку діяльність; по-друге, позбавлення права брати участь у виставках; і, по-третє, це позбавлення права займатися живописом. З цією метою агенти гестапо здійснювали регулярні рейди по художніх студіях, власникам художніх салонів і магазинів роздавалися списки опальних художників і заборонених до продажу творів мистецтва. З іншого боку, щоб заохотити "справжніх німецьких художників", які йшли у фарватері особистих смаків А.Гітлера, останній заснував у Німеччині декілька сотень мистецьких премій⁴⁷.

Пропаганда культу фюрера (як в СРСР пропаганда культу вождя), що становила одне з найголовніших завдань офіційного мистецтва нацистської Німеччини, у сфері станкового живопису характеризувалася "багатоаспектністю" змалювання образу А.Гітлера: то він суворо насуплений на фоні пейзажу з низько змальованим горизонтом (картина Г.Кнірра), то в уніформі (в до блиску начищених чоботах) постає на фоні гігантської скульптури мечоносця з "німецьким орлом на долоні" (картина Е.Ерлера), чи в оточенні маси народу - сцена відвідин франкфуртської корпорації лікарів (картина Г.Поппе) чи взагалі романтично костюмований у рицарські шати з грандіозним знаменом зі свастикию в руках (картина Х.Ланцінгера)⁴⁸. У цих картинах чітко простежуються ті ж принципи, що і в більшості полотен АХХРівців і їх спадкоємців в історії офіційного радянського мистецтва⁴⁹.

Дуже схожі риси організації найважливіших виставок і їх сприйняття більшістю глядачів через призму панівної ідеології, що постійно й невтомно вбивалась у масову свідомість, були характерні й для фашистської Італії. Проте результативність пропаганди тоталітарного режиму тут досягалася чи в не найменшій мірі станковим живописом. Акцент робився на інші види мистецтва: на архітектуру, масштабне містобудування, монументальний живопис та агітаційно-масове мистецтво від плакатів до листівок. Б.Муссоліні любив підкреслювати значення живопису, і багато його сучасників вважало, що дуче позитивно впливає на сучасних художників. У приватних бесідах він інколи зізнався, що не розуміє картин, і часто з обуренням зазначав, що гонитва за ілюзорними й розпущеними естетичними цінностями завжди відволікала Італію від прагнень політичної величі. Оскільки Б.Муссоліні побоювався, що фашизм може бути сприйнятий недостатньо серйозно, якщо не буде представляти свою, характерну форму мистецтва, він пообіцяв розпочати революцію і в цій галузі. Деякі ідеї цієї революції були запозичені у футуристів, від яких дуче дізнався, що іноземне мистецтво не може служити прикладом для наслідування, і тому слід відмовитися від усього чаруючого, красивого й жіночного. Але, будучи явищем дофашистським, футуризм не міг не викликати недовіри з боку італійського диктатора. Він був глибоко переконаний, що фашистське мистецтво повинне бути новим, універсальним, несектантським, традиційним і сучасним, а також агресивним і войовничим. Його інстинктивно приваблювало все схоже на соціалістичний реалізм, котрий був панівним напрямом у радянській культурі⁵⁰. Іноді Б.Муссоліні радив художникам, що не належали до фашистської партії, слідувати їх власним захопленням. Проте його слова звучали переконливіше, коли він говорив, що мистецтвом необхідно управляти, щоб воно було співзвучним політиці. На його думку, фашизм з його "тоталітарною концепцією культури" зробив значно більше для всіх видів мистецтва, ніж будь-який з попередніх урядів. Він вказував на те, що пора вже припинити перепалки між суперниками, що належать до різних кланів художників, бо вони лише заплутують людей і наводять на думку, що фашизм не має власної позиції. Художники і вчені повинні задовольнятися роллю підлеглих у державі; не можна допускати ніякої теорії "нейтральної творчості". Італія, любив говорити Б.Муссоліні, допомагає своїм художникам більше, ніж будь-яка інша країна, і в знак вдячності за це їм потрібно підкоритися керівництву держави й відображати у своїх творах велич часу (дуче впевнено називав свою епоху "століттям фашизму й Муссоліні"- прим. автора)⁵¹.

Міністр культури Італії Д.Ботта так охарактеризував фашистську художню політику: вона стоїть осторонь сюрреалізму, дадаїзму, абстракціонізму та інших "ностальгічних течій", як і всього "політично даремного"; фашистським художникам не потрібно створювати якийсь стиль - їх роботи повинні бути простими й корисними⁵². Проте, як це часто траплялося за умов фашизму, сильні слова не відповідали ефективним діям, і багато талановитих художників продовжували продуктивно працювати. Деякі з них отримували величезні суми від своїх офіційних покровителів, особливо в 30-х рр. У 30-40-і роки офіційними темами для художників були "слухання промови дуче по радіо", "настрій, створений фашизмом", "битва за хліб", "нова Європа, народжена з кровопролиття". Б.Муссоліні дуже засмучувався, коли видатні італійські художники

проявляли байдужість до подібних офіційних заходів. Оскільки офіційне фашистське мистецтво формувалося дуже повільно, ентузіазм дуче часто помітно слабшав, і Б.Муссоліні знову починав гнівні випадки проти поклоніння живопису, інколи навіть поговорював про експорт деяких національних шедеврів з метою виручити побільше іноземної валюти для переозброєння армії. Не випадково італійський диктатор прагнув "мати в італійських музеях поменше картин і статуй, а побільше прапорів, захоплених у ворога"⁵³.

Про характер та стиль офіційного італійського мистецтва можна судити не тільки з творів монументального живопису Фуні, Сіроні, Софічі та інших, але і з оформлених художниками листівок, які в католицькій Італії завжди були однією з традиційних і розповсюджених форм ідейної пропаганди, в тому числі й церковної. Як зазначають дослідники режиму Б.Муссоліні, по листівках можна прослідкувати всі головні віхи історії фашистського режиму⁵⁴. І все ж самим розповсюдженим був прикрашений експресивними прийомами ХХ ст., особливо футуризму, стиль динаміки, пафосу, бруталності, різких, на плакатний лад побудованих контрастів. Характерно, що зображення обов'язково супроводжувалося підписом, навіть у тих випадках, коли образ на перший погляд був абсолютно зрозумілим. За таким принципом створювалися плакати (як "Вікна РОСТА" в СРСР) і листівки Тато (псевдонім Г.Сансоні - прим. автора).

Значно менше розчарувань приносила італійському диктатору архітектура, він був переконаний, що монументальність будівель саме й відповідає духові фашизму. Оглянувши Парфенон, дуче констатував, що Капітолій в Римі значно величніший. Він захоплювався хмарочосами і вважав, що чим будівля вища, тим краще. Одного разу він несподівано вирішив побудувати поряд з Міланським кафедральним собором величезну готичну дзвіницю. Ніхто з його оточення навіть не намілювався сказати дуче, що з естетичної точки зору це виглядатиме як мінімум безглуздо. Більше того, він плекав мрію побудувати "Рим Муссоліні", місто абсолютно нового зразка, яке виглядало б як виклик творінням імператорів і пап і перевершувало б усе, що було створено в Італії протягом останніх двох тисячоліть. Рим повинен був стати велетенською метрополією, як і в часи імператора Августа; його населення повинно було вирости вдвічі, а площа - становити 20 км в діаметрі; він повинен був простягатися до самісінького моря (як не дивно, але ці плани вступали в протиріччя з розгорнутою дуче кампанією проти урбанізації - прим. автора). Дуче віддав наказ, щоб за п'ять років усе побудоване впродовж "століть занепаду", що почалися після Августа, було зруйноване й замінено новими спорудами, гідними великої імперії. Він дуже хотів увійти в історію як визначний зодчий Рима, а також і як "великий руйнівник": Б.Муссоліні збирався знести всі "бридко колоритні" будинки "століть занепаду" (до них він відносив будівлі в стилі бароко і контрреформації - прим. автора), щоб останні не затьмарювали царської величі Колізею, Пантеону, Капітолій і гробниці Августа⁵⁵. Проте незабаром італійський диктатор зрозумів усю фантастичність і претенціозність своїх пишномовних ідей.

Пройшло двадцять років, і за цей час у Римі були розчищені лише окремі невеликі майданчики. Безсумнівним досягненням були декілька акрів землі, засипаних асфальтом на руїнах великих римських форумів: новий "Проспект Імперії", що з'єднав Колізей і Капітолій. Дуче з гордістю заявляв, що були зруйновані 11 вулиць, щоб прокласти цей тріумфальний шлях, призначений для проведення величних військових парадів. У різних частинах Рима зникли з лиця землі 15 стародавніх церков, багато незручно розташованих палаців. У реконструкції ряду площ і магістралей Рима та деяких інших стародавніх міст Італії, як і в широкому будівництві споруд офіційного призначення, стадіонів, престижних комплексів (наприклад, "студентське містечко"), фашистський режим в Італії, безсумнівно, досяг певних успіхів. Зрозуміло, оцінюючи зроблене, необхідно враховувати масштаби і можливості країни, оскільки аналогічні завдання в СРСР вирішувалися зі значно більшим розмахом та з широким використанням праці мільйонів в'язнів, чого, як відомо, не було в Італії.

В СРСР на художнє оформлення метрополітену, каналу Москва-Волга, Всесоюзної сільськогосподарської виставки були кинуті цілі загони майстрів мистецтва, і в Італії тоталітарний режим прагнув системою державних замовлень, субсидій, патронажу сконцентрувати комплексні зусилля на об'єктах, що визначалися державою як найбільш важливі. Подібним чином споруджувалися будівлі міністерств (аеронавтики, індустрії і комерції, "корпорацій"), Дім Матері, "Форо Італіко", оздоблений каррарським мармуром та встановленими 92 статуями стадіон на 16 тисяч місць, "Стадіон мармурів" з його велетенським монолітним обеліском на честь дуче, "Стадіон футболу" (все - в Римі).

Серед проектів Б.Муссоліні був план побудови на місці стародавніх форумів величного палацу, який став би найбільшою будовою в світі, у 30-і роки дуче наказав побудувати новий "форум Муссоліні" між Монте Марино й Тибром, за площею рівною Риму XV ст. Він визначив, що будова повинна була бути вищою за собор Святого Петра і Колізей, з мармуровими плитами висотою 36 метрів і вагою 770 тонн. Над усім комплексом повинна була підійматися грандіозна бронзова статуя, яка б символізувала фашизм: напівоголена фігура Геркулеса, що піднімав одну руку в римському салюті, а другою стискав жезл, до того ж, міфічний герой повинен був мати риси обличчя Б.Муссоліні. Монумент передбачалося піднести на висоту 80 метрів, звідки він дивився б вниз на купол Святого Петра⁵⁶. Проте ці грандіозні проекти так і не знайшли практичного втілення. В усій архітектурі, як і в будівництві комплексів ЕУР (Всесвітньої римської виставки 1942 року, що так і не відбулася - прим. автора), звернення до традиціоналізму виступало як рівняння на великі зразки національного минулого, проте незмінно чергувалося з інтенсивним використанням досвіду раціональної та функціональної архітектури XX століття. Штампи, помпезність, казармені смаки, перебільшена роль декоративності були характерні і для більшості споруд, збудованих у період режиму Б.Муссоліні, проте в багатьох містобудівних та архітектурних рішеннях автори фактично керувалися не пропагандистським шумом про відродження "імперської величі", а практичними вимогами сучасної урбаністики і спробами "вписати" свої роботи в існуючі й нерідко стилістично різноманітні ансамблі італійських міст (авторські роботи Дж.Пагано, М.П'яченціні). На відміну від СРСР, при реконструкції італійських міст не було жорстокого і невиправданого руйнування багатьох цінних історико-художніх пам'яток, перш за все релігійного призначення.

Аналізуючи проблему прояву тоталітаризму в духовно-культурній сфері вищевказаних держав, не можна обійти увагою питання відповідальності керівництва третього рейху за пограбування та знищення творів мистецтва і культури в тимчасово окупованих країнах. Важливість даної проблеми полягає в тому, що назване явище не носило епізодичний чи стихійний характер, а ініціювалося й контролювалося нацистською державою. Пред'явлені міжнародному трибуналу в Нюрнберзі документи і свідчення очевидців переконливо показали, що захоплення та вивіз у рейх у велетенських масштабах культурних цінностей переслідували мету не лише поповнення німецьких музеїв, бібліотек, особистих колекцій А.Гітлера, Г.Гіммлера, А.Розенберга та інших лідерів третього рейху, але перш за все підризу культури і національної самосвідомості народів окупованих країн. Духовна деградація, штучно створена "інтелектуальна пустеля", за розрахунками нацистів, повинна була полегшити панування третього рейху над окупованою Європою.

Згідно з наказом А.Гітлера від 17 вересня 1940 року був створений "ейнзацштаб Розенберга", якому доручалося вивозити з загарбаних територій твори мистецтва, антикварні меблі, рукописи, рідкісні книги тощо. Штабу надавалося право обшуку бібліотек, приватних будинків і в першу чергу - право конфісковувати зібрання колекціонерів-євреїв. Нацисти пограбували музеї Нанту, Нансі, Старого Марселя, захопили зібрання Ротшільда, Кана, Зейлігмана та ін., вивезли до рейху полотна великих нідерландських художників з нідерландських державних і приватних зібрань, з Італії - твори античного мистецтва, полотна майстрів епохи Відродження. Усього з 1940 по 1944 роки з країн Заходу було вивезено понад 20 тисяч цінних творів мистецтва й антикваріату⁵⁷.

Повсюдні грабежі й руйнування здійснювались окупантами за прямими наказами німецького уряду і на тимчасово окупованих територіях СРСР. Так, було зруйновано й пограбовано 427 музеїв, серед них музеї Ленінграда і його околиць, Смоленська, Сталінграда, Новгорода, Полтави, П'ятигорська, Києва. Нацистські окупанти зруйнували такі святині російського народу як садиба Пушкіна в Михайловському, Святогорський монастир, садиба і музей Льва Толстого в Ясній Полянці, музей Чайковського в Кліні, Чехова в Таганрозі та багато інших. Нацисти зруйнували, спалили та сплюндрували на території Радянського Союзу 1670 церков, у тому числі стародавні храми Новгорода, Чернігова, Пскова, Смоленська та багатьох інших міст⁵⁸.

Учасникам міжнародного трибуналу був пред'явлений Документ ПС-015 "Звіт про діяльність штабу Розенберга за 1940 - початок 1943 року і супровідний до нього лист Розенберга Гітлеру від 16 квітня 1943 року". Ось короткі уривки з нього: "...найважливішим складовим елементом загальної акції стало взяття на облік у Франції 79 зібрань відомих єврейських колекціонерів. На першому місці стоять знамениті зібрання

сім'ї Ротшильдів. Хоч акція триває вже більше двох років, тільки восени 1942 року за допомогою задіяних довірених осіб була виявлена і взята на зберігання ще одна значна частина зібрань Ротшильдів⁵⁹. І далі: "З окупованих західних областей в період з 17.9.1940 р. по 7.4.1943 р. в місця зберігання в Німеччині було відправлено 10 потягів з 92 вагонів з 2775 ящиками картин, скульптур, антикварних меблів, gobеленів, виробів прикладного мистецтва і т.п. Крім цього, спеціальними потягами відправлено на будівництво об'єкта фюрера в Мюнхені 53 предмети творів мистецтва і 594 предмети (картини, скульптури, меблі, тканини) - пану рейхсмаршалу (тобто, Г.Герінгу - прим. автора).3 шедеврів мистецтва, що знаходяться в місцях зберігання, станом на 1 квітня 1943 року пройшли повну інвентаризацію 9455 предметів, а саме: 5255 картин, 297 скульптур, 1372 предмети побуту і обладнання, що мають художню цінність, 307 виробів з тканини, 2224 мініатюрних виробів, включаючи створені в Східній Азії. Станом на даний момент інвентаризації підлягають щонайменше 10 тисяч предметів"⁶⁰. А ось рядки з Документа ПС-1015(Б) ("Звіт начальника ейнзацштабу "Образотворче мистецтво" Роберта Шольца про роботу за період із жовтня 1940 р. по червень 1944 р."): "У ході звільнення областей у взаємодії з окремими групами армій в сховища рейху доставлені декілька сотень цінних російських ікон, кілька сотень картин російських майстрів 18 і 19 століть (так у тексті - прим. автора), окремі предмети меблів і обладнання палаців. Були взяті на зберігання з метою політичних досліджень одне зібрання творів абстрактного більшовицького мистецтва, а також зібрання абстрактного західного мистецтва. Крім цього, штабом "Образотворче мистецтво" зібраний значний матеріал про догляд за творами мистецтва в Радянському Союзі, музейній політиці, мистецтвознавській публіцистиці та фотоматеріал з питань радянської архітектури.

25 папок з фотографіями цінних творів, що взяті на облік на Заході, передані фюреру 20 квітня 1943 р. разом з трьома томами попереднього каталогу і проміжним звітом. До цього звіту додаються ще 10 папок з фотографіями..."⁶¹.

Отже, логічним наслідком утвердження тоталітаризму в СРСР, нацистській Німеччині та фашистській Італії стає монокультура, яка контролюється з боку партії-держави. Проте якщо монокультура в СРСР базувалася на принципі "пролеткульту", то заходи фашизму в сфері культури мали назву "культурної меліорації", і ця політика з особливою силою розгорнулася в 1938 році. Найважливішими напрямками цієї кампанії була боротьба проти "іноземного впливу" і "буржуазних звичок". Культура ж гітлерівської Німеччини повинна була відповідати суворо відібраним традиціям і не виходити за їх межі. Лідери третього рейху ненавиділи в мистецтві все "чужорідне" й загальнолюдське і вважали, що німецьке мистецтво повинне як за змістом, так і за формою виражати ідею "народності", яку вони розуміли в расистському дусі, а в художній сфері насаджувалася політика "крові і ґрунту" в поєднанні з епігонським неокласицизмом. У травні 1933 року на засіданні директорів театрів Й.Геббельс говорив про те, що у відповідності з вимогами нацистського режиму всі події повинні бути ув'язані з усвідомленою політико-ідеологічною пропагандою, а все, що пов'язане з "єврейсько-ліберальним напрямом, якому діячі культури слідували в часи Веймару, повинно бути вирване з корінням"⁶²;

Розглянувши проблему формування й функціонування апарату управління мистецтвом і зміст культурної політики в більшовицькій, нацистській та фашистській тоталітарних державах першої половини ХХ століття, можна констатувати такий **висновок**: процес уніфікації культурної спадщини і продукування нової національної культури в СРСР та нацистській Німеччині йшов у загальному контексті тоталітарного системотворення і логічно завершився запровадженням у суспільстві монокультури, що контролювалася з боку партії - держави. Що ж стосується фашистської Італії, то остання в сфері мистецтва не добудувала до кінця типово тоталітарний механізм, і дуче не вдалося створити такий же щільний ідеологічний контекст існування фашистського мистецтва, при якому навіть нейтральні до пропаганди жанри і окремі твори набували невластивого їм ідеологічно насиченого звучання.

ВИСНОВКИ

Крах комуністичних режимів у Центральній та Східній Європі і колишньому Радянському Союзі сприяв відновленню в працях вітчизняних і західних дослідників проблеми тоталітаризму в значно глибшому і збагаченому розумінні. Вони створили новий обрис і нове наукове бачення феномена тоталітаризму як суспільно-інтегрованої форми політичного життя і спрямованого до намагань макросоціальної інституціалізації політичного процесу. Таке визначення тоталітарного феномена в політичній науці виявилось досить продуктивним. Від надто вузького трактування згаданого явища як певного типу політичного режиму системний аналіз тоталітаризму дозволяє здійснити перехід до розуміння об'єкта дослідження як політичного й суспільного ладу, що мав власну соціально-політичну еволюційну логіку.

У чому ж насправді корені нацистської, фашистської чи сталіністської моделей тоталітаризму, і чи гарантоване людство від повторень помилок минулого та нового наступу цієї страхітливої системи в XXI столітті? У XX столітті, як на його початку, так і в останні роки, відбувається стрімка зміна суспільних відносин. Націонал-соціалізм і фашизм - це прояви крайньої реакції на піднесення демократичного руху в першу чергу на європейському континенті. Коли позиції консерватизму хитаються під натиском соціальних змін, найбільш екстремістські фракції суспільства прагнуть знайти вихід із протиріч, беручи собі на службу самий реакційний досвід минулого. Нацизм і фашизм як версії тоталітаризму виникають тоді, коли внутрішній суспільний устрій неможливий в інших формах, окрім відвертої диктатури, подавлення, розкладу і знищення демократичних сил, коли расизм, шовінізм і терор зводяться до рангу державної доктрини, даючи стимули автаркії влади всередині країни, війні і агресії на зовнішньополітичній арені. У такій ситуації військовій силі і недемократичним методам віддається абсолютний пріоритет перед іншими засобами політики.

Тоталітаризм - явище інтернаціональне. Але чому все-таки в найбільш повному вигляді він проявив себе в Європі? Очевидно, тому, що саме Європа була центром демократичного, революційного руху, і тому реакція справа на ці явища виявилася найбільш сильною. Саме тут виникали найбільш нищівні військові кризи з самими трагічними наслідками для людства, а військово-феодалні пережитки мали глибоке історичне коріння. Класичні форми тоталітаризму, тобто італійський фашизм, німецький націонал-соціалізм, більшовицький різновид тоталітаризму, з'явилися у чітко визначених історичних умовах. Перші дві моделі тоталітаризму виникли як відповідь на розвиток комуністичних партій, як реакція на епоху революційних потрясінь, що відбувались у першу чергу на європейському континенті. Остання модель виникає як прагнення захистити першу в світі соціалістичну державу від капіталістичного оточення, раз і назавжди покінути з віковою відсталістю Росії, перетворити селянську країну в сучасну індустріальну соціалістичну державу. Класичні тоталітарні утворення XX століття знищувалися визвольною боротьбою зовнішніх і демократичних внутрішніх сил. Зовнішні сили відігравали вирішальну роль, бо однією з головних складових фашистської й нацистської програм була військова агресія. Фашистські режими типу іспанського чи португальського зразка, чи більшовицька версія тоталітаризму розпалися головним чином під впливом внутрішнього визвольного демократичного процесу. У політологічній науці не існує усталеної форми переходу до демократії, і тому кожен випадок трансформації недемократичних режимів робить свій внесок у загальну теорію переходу, відповідно корегуючи чи доповнюючи існуючі моделі. Саме поняття "посттоталітаризм" сьогодні набуло чітко визначеного змісту і відноситься до характеристики суспільств, що спонтанно переборюють обмеження конкретної тоталітарної системи, спираючись, перш за все, на співвідношення та розстановку класових сил, яка складається всередині самої системи на певній стадії її еволюції¹. Проте не всі суспільства, що виходять зі стану тоталітарної ідеократії, можуть розглядатися як посттоталітарні. Це визначення не може бути застосоване до Західної Німеччини та Італії другої половини 40-х років XX століття, бо демонтаж тоталітаризму відбувався в них в умовах цілеспрямованих заходів з боку окупаційних режимів західних демократій. Проте в цьому процесі брали активну участь і сили антифашистського руху Опору. Складність взаємовідносин між цими двома факторами показала Н.Комолова². Коли не було достатньої координації дій (Варшавське, Болонське, Словацьке повстання, ситуація в Греції), то справа часто набувала трагічного характеру. І навпаки, успішні національно-визвольні повстання в ряді міст Північної

Італії, в Парижі, Югославії і на Балканах продемонстрували справжню силу єдиного антифашистського фронту.

Після краху нацистської моделі тоталітаризму, прискореного суб'єктивним фактором, дана модель не лишила ніяких суспільних інститутів, котрі були б здатні до тривалого функціонування на власній основі, бо всі джерела розвитку були в свій час насильницьким чином усунуті нею на користь абсолютної суспільно-інтегративної функції нацистської версії тоталітаризму.

Форми післявоєнної демократизації в Німеччині та Італії мали як схожі, так і специфічні риси. Німеччина в результаті капітуляції втратила свій державний суверенітет, і управління країною перейшло до рук чотирьох держав-переможниць. Проведення демілітаризації, денацифікації й демократизації розглядалось як головне завдання окупаційного режиму. Проте спільних узгоджених директив, що були прийняті на Потсдамській конференції в серпні 1945 року та Берлінській конференції голів трьох урядів - СРСР, Великобританії і США (17 липня - 2 серпня 1945 року)³, дотримувалися недовго. Протиріччя в стані держав антигітлерівської коаліції, загострені початком "холодної війни", поставили німецьке питання в епіцентр конфронтації двох блоків, а окупаційні режими заохочували створення у своїх зонах окупації тих типів політичного й соціального устрою, які б відповідали їх політичним симпатіям та інтересам.

Радянська військова адміністрація (РВАН) у своїй зоні окупації відразу дозволила діяльність чотирьох політичних партій (КПН, СДПН, ХДС, ЛДПН), профспілок, Культурбунду, сприяла створенню "антифашистського демократичного блоку", а пізніше - злиттю двох робітничих партій в СЄПН. Вважаючи, що для остаточного викорінення націонал-соціалізму необхідні радикальні соціально-економічні перетворення, РВАН сприяла проведенню аграрної реформи і націоналізації крупної військової промисловості. Активні нацисти були усунуті від суспільно-політичної діяльності, здійснена реформа школи. Парламентарна система Німеччини увібрала в себе деякі прогресивні елементи веймарської демократії, проте була зорієнтована на керівну роль робітничої партії та її ідеології.

Військові адміністрації трьох західних зон окупації поступово дозволили діяльність аналогічних політичних партій, зробивши акцент на децентралізацію й федеративну структуру німецького суспільства. Боротьба з нацистською ідеологією йшла паралельно з процесами відродження громадянського суспільства і плюралістичної демократії. Соціально-економічні реформи окупаційною владою не заохочувались, а "план Маршалла" відкрив шлях до технологічної модернізації промисловості й сільського господарства, оновлення німецької інфраструктури, фінансової стабілізації й загального піднесення добробуту.

Розкол Німеччини був викликаний комплексом як внутрішніх, так і міжнародних причин, він стає фактом у вересні-жовтні 1949 року з проголошенням спочатку ФРН, а потім і НДР. Відновлення суверенітету обох німецьких держав було важливим кроком на шляху до подолання тоталітарного минулого Німеччини, проте зовсім не означало встановлення справді демократичних режимів у жодній з них. Так, "еру Аденауера" (1949-1961) у ФРН скоріше можна охарактеризувати як авторитарний режим з пануванням ХДС. У НДР, де утвердився "режим Ульбріхта", розвиток здійснювався в напрямку посилення авторитарного впровадження соціалістичного планування і способу життя за сталінським зразком. Не можна стверджувати, що відбулася проста заміна "нацистської моделі тоталітаризму" "комуністичною", такий підхід дуже спрощує проблему суперечливого розвитку НДР. Спорудження в 1961 році "берлінської стіни" і посилення репресивної практики не змогли вирішити проблеми все більшого відставання НДР в економічному змаганні двох німецьких держав. Гострі протести викликало обмеження в НДР свободи пересування і занять. І хоч у часи Е.Хоннекера (1971-1989) почалося деяке "пом'якшення" системи, проте не була сприйнята навіть горбачовська ідея "перебудови". Як і будь-який недемократичний режим, режим Е.Хоннекера був приречений, його обвальний крах настав у листопаді 1989 року. Об'єднання Німеччини відбулося шляхом поглинання Федеративною республікою земель НДР. У 90-ті роки процеси інтеграції набули певного прогресу, проте й сьогодні залишається комплекс невирішених проблем. На думку одного з дослідників фашизму, деякі його тенденції продовжують жити й сьогодні, оскільки зберігаються певні соціально-економічні умови, і особливо - психологічні передумови⁴.

В Італії тоталітарний фашистський режим був повалений у 1943 році, проте прихильники Б.Муссоліні, спираючись на німецький вермахт, здійснили спробу

відновлення його структур на Півночі країни, "очищення та оновлення" фашизму ("республіка Сало"). На кінець другої світової війни в Італії існували три різні режими: тимчасовий уряд з участю демократичних партій, неототалітарний режим Сало і органи антифашистського самоврядування (комітети національного визволення). У 1945 році фашизм був остаточно розгромлений. У результаті референдуму з питань політичного устрою, виборів до місцевих органів влади і в Установчі збори, прийняття конституції в Італії утвердився республіканський режим парламентської демократії.

Зрозуміло, що реформування чи модернізація тоталітарної системи можлива лише в тому випадку, якщо об'єкт перетворень за своїми базисними інститутами має потенціал позитивного розвитку, а не становить собою дезінтегруючу соціальну матерію, що була покликана до життя структурним втіленням утопії і разом з розвінчанням утопії втратила сенс свого існування. Тому справжнє подолання тоталітарного минулого і його рудиментів у Німеччині заходами окупаційної адміністрації могло відбутися лише за умови, коли буде досягнута їх суспільно-політична й соціально-економічна відповідність структурам демократичного громадянського суспільства. Як і інші посттоталітарні держави, пострадянська Німеччина і постфашистська Італія повинні були пережити "водночас два види широкомасштабних і тісно взаємозв'язаних трансформацій. У політичному плані - це зрушення (зініційоване державами антигітлерівської коаліції - як у Німеччині, чи внутрішнім національно-визвольним рухом - як в Італії) від тоталітаризму до демократії; в економічному - прямування від централізованого планування й монополії державної власності до ринкових відносин і плюралізму форм власності"⁵. Це саме стосується і пострадянських республік, сьогоденних суверенних держав, але з тією суттєвою різницею, що крах радянської моделі тоталітаризму був викликаний специфічними факторами *власної еволюції та дією притаманних йому внутрішніх протиріч*.

Якщо в країнах Західної Європи, що мали вже стійкі ліберальні та парламентські традиції, перервані лише на деякий час встановленням тоталітарних чи авторитарно-диктаторських режимів, відновлення демократичних структур вимагало десятиліть, то процес подолання тоталітаризму в СРСР був значно складніший і триваліший. Після перемоги в другій світовій війні сталінський режим продовжував використовувати як важелі відновлення зруйнованої економіки вже апробовані методи радянської модернізації. У різних сферах радянського суспільства під знаменом "холодної війни" і під захистом "залізної завіси" тоталітарний режим не тільки зберігався, але й посилювався. Більше того, він поступово виходив за межі СРСР, розповсюджуючись на сферу його впливу в Європі, де не без серйозних проблем (особливо з Югославією) складалася система режимів "народної демократії". В усіх цих країнах, не дивлячись на національні модифікації, відмінності в традиціях, на різний рівень економічного розвитку, відтворювалася модель, дуже близька до модернізаційних процесів в СРСР. Концентрація ресурсів у руках держави дозволила в 50-ті роки цим країнам забезпечувати високі темпи економічного росту, що значно наблизило ці раніше аграрні держави з традиційними соціальними зв'язками до рівня розвинутих країн Західної Європи.

Незворотна ерозія тоталітарної системи в СРСР розпочалася після XX з'їзду КПРС і пройшла три етапи: 1) так звана хрущовська "відлига" середини 50-х - початку 60-х рр.; 2) брежнєвський "застій" другої половини 60-х - початку 80-х рр.; 3) реформаційні процеси середини 80-х - початку 90-х рр. У другій половині 50-х років було проведено ряд перетворень, що дозволили відійти Радянському Союзу від монолітної тоталітарної соціальної структури, послабити диктат держави над суспільством і правлячої олігархії - над масою номенклатури. Посилився контроль за органами безпеки з боку офіційних державних і партійних інститутів, проведена реабілітація більшості жертв сталінських репресій. Видача паспортів сільському населенню покінчила з політикою жорсткого прикріплення їх до землі. Від влади була усунута переважна частина соратників Й.Сталіна, що дозволило дещо оновлений партійно-державній номенклатурі поглибити процеси викриття злочинів 30-х років, не ризикуючи бути звинуваченою в співучасті. Почалося широке обговорення планів економічної реформи, до якого залучалася виробнича еліта. Країну охопило духовне й культурне піднесення, пов'язане як з деякою лібералізацією в державі, науково-технічними успіхами СРСР у сфері освоєння космосу, так і з реальним піднесенням рівня життя. Тоталітарні структури поступово трансформувалися в інститути авторитарної системи.

У 1964 році "хрущовська система" була замінена "брежнєвською". Диспропорції в усіх сферах - від економіки до політики, від культури до масової психології - невпинно

зростали. Посилювалася централізація управління, переслідувалася за свої погляди інтелігенція, надавалася широка автономія директорату, почав інтенсивно розвиватися "тіньовий бізнес"⁶. Паразитуючи на державному й індивідуальному господарстві, цей прошарок суспільства небезуспішно конкурував з державою, володіючи засобами, за допомогою яких ставив під свій контроль усе більшу кількість чиновників за допомогою механізму корупції⁷. Технологічне та структурне відставання Радянського Союзу від розвинутих країн, перенапруження його сил у гонці озброєнь за рахунок низького життєвого рівня народу остаточно поховали надію "догнати і перегнати" капіталістичних конкурентів. Неминуче насувався внутрішній крах системи, проте в абсолютно інших умовах, ніж крах нацистської та фашистської моделей тоталітаризму, розгромлених військовою силою ззовні.

Можна погодитись з авторами колективної монографії "Тоталітаризм в Європі ХХ століття: 3 історії ідеологій, рухів, режимів і їх подолання" в тому, що на початок 80-х років в СРСР нарізали одразу декілька криз: 1) криза наддержави (розчарування рядових громадян технічним і матеріальним відставанням від Заходу, посилене інформаційним впливом, глухий кут зовнішньої політики в Афганістані, безперспективність гонки озброєнь, різке загострення етнічних і національних протиріч у країні); 2) криза індустріального суспільства, що почалася на Заході на 10-20 років раніше (зниження ефективності виробництва, необхідність подолання "бар'єра" НТР, поглиблення екологічних проблем і усвідомлення їх громадянами); 3) криза "соціалістичної моделі" (крах ілюзії щодо швидкої побудови комунізму, посилення прагнення до накопичення матеріальних благ, усвідомлення недемократичності суспільства, свого безправ'я, бюрократичний "склероз" управління тощо); 4) загострення соціально-політичних протиріч між відомчими й територіальними кланами в середовищі радянської номенклатури, прагнення різноманітних соціальних верств до подолання залежності в соціальній ієрархії і відчуження від власності⁸.

З погляду модернізації суспільства особливу увагу слід звернути на внутрішні чинники, які зумовили системну кризу радянського соціуму. Основним із них є критичне поглиблення в останні десятиліття існування СРСР процесу відчуження населення від модернізаційного розвитку та остаточне затухання імпульсів останнього. Російський дослідник М.Лапін називає сім основних рівнів відчуження радянських громадян: 1) відчуження більшості населення від участі в управлінні країною, від влади; 2) відчуження працівників від результатів своєї праці; 3) тотальне розселення сільського населення і загострення продовольчої проблеми; 4) відчуження структури виробництва від потреб населення; 5) відчуження людей від правдивої інформації; 6) втрата людьми почуття безпеки в особистому і суспільному житті, поширення доносів і репресій; 7) самовідчуження суспільства від розвитку, джерел і рушійних сил органічного вдосконалення соціальної системи⁹.

Історія того чи іншого тоталітарного утворення, як і будь-яка історія, - це літопис людських справ. Одне з кардинальних завдань, що постає перед дослідником минулого, - дати адекватний реальності опис тієї нечисельної групи осіб, поведінка й рішення яких визначають долі десятків і сотень мільйонів людей, країн і навіть континентів. Хто вони такі - державні діячі, що приймають рішення, які тягнуть за собою страждання чи щастя, зло чи благо? В якій мірі вони схожі на той образ, що формується в масовій свідомості? Чи притаманні їм якості, необхідні для реалізації історичного покликання, що випало на їх долю? В якій мірі їх дії чи бездіяльність є визначальними для наступних подій? На ці питання відповісти непросто. Реальний образ людей вищого ешелону влади втрачає свою рельєфність у тумані численних подій, які не підлягають однозначній оцінці. Його виявленню перешкоджає політично зумовлена діяльність, спрямована на те, щоб приховати правду. Не завжди бажає виявити її і суспільна свідомість: адже втрачати віру в звичних ідолів дуже боляче і страшно. У результаті замість реальних знань нащадкам залишається набір втішливих міфів, які створюють важко здоланну завісу для тих, хто хотів би винести з історії корисні уроки.

Лідери всіх моделей тоталітаризму були авторами і одночасно полоненими догм, які виникли в особливих умовах, внаслідок потреб певних соціальних груп. Вони покликали до життя ту людську селекцію, в результаті розвитку якої на вершинах влади з'явилися фанатики монопольної ідеології, які присвоїли собі право діяти від імені народу. Вони теж становили собою підсумок певних сторін історичного розвитку, від яких не можна відійти і які в значній мірі визначали хід європейських подій багатьох десятиліть. ХХ століття пройшло під знаменами небувало різних контрастів політичного життя. Зміни у

світі, котрі набували крайніх форм, катастрофічне загострення соціальних протиріч, економічні кризи, що періодично потрясли суспільства, прискорювали, незалежно від континенту, суспільного ладу чи національного менталітету, прихід до влади правих екстремістських груп, а іноді - диктаторських, тоталітарних режимів. Які б дискусії не точилися навколо нацизму, фашизму та сталінізму, схожості чи відмінності їх системотворення та практичного прояву, які б дебати не проводилися в їх захист чи різке засудження, як би не оцінювали А.Гітлера, Б.Муссоліні, Й.Сталіна і їх соратників, для нас безспірно ясно: необхідною умовою виникнення тієї чи іншої моделі тоталітаризму на початку індустріальної доби була наявність у суспільстві ідеології, яка змогла надати тоталітарній владі рис легітимності, а також політичної сили, що брала цю ідеологію на озброєння в боротьбі за всеосяжну повноту державної влади з метою перевлаштування соціуму на основі певних соціальних і національних принципів. Проте питання, чи може подібне явище повторитися, чи ні, - не тема для дискусій про властивості людської природи. Лише дослідники, що звикли до поверхових суджень і оцінок, і які бачать початок і кінець усьому лише в особистостях А.Гітлера, Б.Муссоліні, Й.Сталіна і їх прихильників, можуть думати, що вся справа в "диявольській пророді" характерів невеликої групи людей. Само собою зрозуміло, що тоталітаризм як суспільна система не може уособлюватися в одній людині чи невеликій групі осіб. Якби було по-іншому, то після пострілу в "фюрербункері", страти Б.Муссоліні чи смерті Й.Сталіна вже можна було б не побоюватися рецидивів минулого. Але, на жаль, це не так. Минуле не зникає безслідно. Зв'язок сучасного з минулим полягає в тому, що рідко доводиться починати нове відразу з чистого аркуша. Відомо, як часто вироки історії приводяться у виконання не зразу, роблять повороти й зигзаги, якою ціною вдається поставити останню крапку. Але історія завжди невмолима, методично, як таран, пробиває вона кріпосні стіни застарілих суспільних систем, понять і догм, змитає зі свого шляху навіть самих стійких фанатиків, які "ніколи не поступаються і не капітулюють"¹⁰.

Прихід до влади тоталітарно зорієнтованої партії (як правило, вождистського типу) і подальша партійно-державна інституціоналізація режиму ідеократичної монополії влади означали не тільки якісні зміни у функціонуванні політичної сфери, але й логічно призводили те чи інше тоталітарне утворення до намагання набути рис суспільного явища. Умови для виникнення тоталітарного режиму склалися тоді, коли режим втручався в галузь відносин власності, виробництва й розподілу, в структури громадянського суспільства, що призводило до максимальної уніфікації останнього, в міжособистісні стосунки громадян і перетворював їх у відповідності зі своїми доктринальними уявленнями та політичними потребами. Прикро те, що існування тоталітарних режимів стало можливим у XX столітті з його величезним інтелектуальним потенціалом і прогресом. Ми вже зазначали, що, на відміну від авторитарних, авторитарних, абсолютистських та інших самовладних, диктаторських систем попередніх століть, тоталітаризм є породженням XX століття. Дослідження його передумов дозволяє стверджувати, що вони склалися в Європі на кінець першої світової війни, хоч їх коріння тягнеться в глибину століть. Тоталітарні режими фашистського типу виростали в Європі XX ст. з етатистських, націоналістичних, а також індустріалістських тенденцій. Останні створили небачені до того можливості економічного й політичного панування над буттям і мисленням людини. Технологія індустріального виробництва, руйнування традиційних соціальних зв'язків і атомізація суспільства в мегаполісах сприяла виникненню і спробам практичного здійснення моделей всеохоплюючого соціуму, який би "тотально" управлявся і жорстко контролювався з одного центру. Небезпека, пов'язана з індустріалізацією, концентрацією виробництва й етатизацією соціального життя, відчувалася на початку XX століття не тільки теоретиками, які займалися проблемами імперіалізму і психологією мас - Дж.Гобсоном, Р.Гільфердінгом, Р.Люксембург, В.Леніним, а й більш чутливими до дійсності літераторами, наприклад Дж.Лондоном (роман "Залізна п'ята", опублікований в 1909 році) чи О.Богдановим (роман-утопія "Червона зірка")¹¹.

Творячи індустріальне суспільство, Росія слідувала за Європою і США. Ідеї всеконтрольованої держави, крайній націоналізм, соціал-дарвінізм, расизм, експансіонізм і т. п. на десятиліття випередили російську революцію. Ініціатором і організатором створення в СРСР фордистсько-тейлористської технологічної бази стає централізована держава, яка володіла монополією власністю на засоби виробництва й можливостями пробудити й підтримувати в трудящих масах індустріалізаторський ентузіазм. Своєрідна "доганяюча модернізація" фінансувалася за рахунок пограбування села, вкрай низького рівня оплати праці в містах (купівельна спроможність зарплати скоротилась у 1928-1940

пр. майже в три рази при зростанні продуктивності праці більш ніж у три рази¹²), експорту сировини і хліба, зростання податків, емісії грошей, примусових державних позик і зростання продажу населенню алкоголю. Мобілізаційна стратегія вимагала величезної концентрації ресурсів, сил, широкого впровадження командно-адміністративної системи і підневільної, неоплачуваної праці в'язнів ГУЛагу, без яких не обходилося жодне гігантське сталінське будівництво. Усі ці заходи дозволили за три десятиліття здійснити масову експропріацію в селі та місті, пролетаризувати більшість населення країни і створити своєрідну структуру індустріального суспільства без приватного капіталу й буржуазії, назвавши його на цій основі "соціалістичним". У результаті соціально-політичних заходів 30-х років в СРСР склалася суспільна структура, яка за рядом характеристик була схожою з іншими моделями тоталітаризму. Можна погодитися з російськими дослідниками тоталітаризму В.Дам'є, Я.Драбкіним, О.Шубінім, що найважливішими рисами цієї системи були:

1) правляча еліта, що сформувалася в ослабленому військовими катаклізмами суспільстві, знищує механізми контролю з боку соціуму над нею і, руйнуючи традиційні соціальні структури, різко розширює свою владу над суспільством; 2) надцентралізм, необхідний правлячій корпорації для такого панування, веде до аналогічних процесів всередині її самої, де роль суспільства відіграє маса, що не має доступу до вузького центру. Боротьба за владу час від часу набуває кривавого характеру; 3) всі легальні сфери суспільства підкоряються керівництву еліти, а більшість несумісних із цим підкоренням структур знищується; 4) промислове зростання стимулюється використанням позаекономічних форм примусу до праці; 5) створюються крупні форми державного господарства, орієнтовані на військово-промисловий комплекс; 6) здійснюється політика культурно-національного нівелювання, знищення чи подавлення "ворожої культури", панування мистецтва прикладного агітаційного характеру¹³.

Історія третього рейху, фашистської Італії, сталіністського СРСР - трагічний доказ крижості культури й гуманізму, коли до крайніх меж розпалюються міфи про легкість досягнення соціального панування і збагачення. Пропаганда й терор усі три моделі тоталітаризму завоювали на певному етапі масову підтримку народних мас і можливість для тимчасового прогресу й розвитку. Але ця підтримка в Німеччині та Італії була характерною лише для періоду тимчасових успіхів і розсипалася на попіл у часи невдач і військових поразок, а в СРСР - до тих пір, поки радянському режимові вдавалося тримати власне населення в стані перманентного страху, що постійно й цілеспрямовано культивувався. Нацизм і фашизм своєю реальною практикою довели, як націоналізм, шовінізм, віра в расову і національну винятковість, антидемократизм здатні прорвати плівку високої культури, розпалити напівдикі інстинкти і потім привести до катастрофи держави і народи, котрі обрали такий шлях розвитку¹⁴.

В історії людської цивілізації пролило багато крові і в цілях справедливих, і несправедливих. XX століття - століття особливе: воно мстить тим, хто розчищає шлях війні, хто вважає, ніби й сьогодні можна повторювати ті агресії, які принесли успіхи в минулі століття. Ось чому не слід забувати, що ґрунтом для виникнення фашизму й націонал-соціалізму стала ліберальна система, яка сформувалася після 1815 року і інтегрувала в собі ліберальні й консервативні елементи. Але цьому суспільству не вистачало імунітету стосовно різних проявів радикалізму та екстремізму. Усі три моделі тоталітаризму стали породженням епохи, яка виявилася антрактом між двома світовими війнами і була нерозривно зв'язана з ними. За винятком короткої передишки в 1924-1929 роках, світ здригався в конвульсіях політичних, соціальних, економічних потрясінь і глобальних війн. "Століття світових війн і революцій", "ера тоталітаризму", "час диктаторів", "епоха європейської громадянської війни" - таким був неповний перелік визначень епохи, що охопила майже всю першу половину XX століття. Не випадково поняття "криза" в ті роки було чи не самим популярним у лексиці політиків, ідеологів, публіцистів. В атмосфері загальної жорстокості, екстремізації соціально-політичного й духовного життя на авансцену виходять вожді нового типу. Перед їх агресивним натиском, зневагою до загальноприйнятих норм часто пасують представники традиційної еліти, котрі втрачають звичні орієнтири. Вони виявилися затиснутими між сталіністським і нацистським режимами, і в останньому вони схильні були бачити менше зло, що в значній мірі пояснює успіхи А.Гітлера, Б.Муссоліні та деяких фюрерів дрібнішого калібру. Розгубленість одних, агресивний динамізм інших створювали непередбачувану, часто неконтрольовану ситуацію у світі, яка характеризувалася відхиленням від традиційних норм політичного життя. Саме це нерідко забезпечувало

переваги А.Гітлеру, Б.Муссоліні, Й.Сталіну, і багатьом їх сучасникам здавалося, що настало століття диктаторів.

Не випадково й сьогодні, на фініші другого тисячоліття, увагу вдумливих громадян привертають вражаючі аналогії й паралелі між Веймарською Німеччиною і сучасною Україною чи Російською Федерацією¹⁵. В умовах соціально-економічної кризи, вакууму влади, корупції, колективного озлоблення, політизації суспільства, втрати почуття безпеки, ностальгії за "твердою рукою" зберігається альтернатива двох можливих шляхів подальшого розвитку: або демократичного, або "авторитарно-вождистського"¹⁶. Складний і суперечливий процес подолання тоталітаризму в пострадянській системі слід аналізувати, уникаючи суміщення двох різних площин: з одного боку, збереження в перехідний період як пережитків деяких тоталітарних елементів у владних структурах, у свідомості й поведінці громадян, з іншого - це нерідко використання в різних країнах (навіть з усталеними демократичними традиціями - прим. автора) певних авторитарних методів управління при загальному збереженні правових гарантій демократичного ладу (наприклад, прийняття антиробітничого й антикомуністичного закону Тафта-Хартлі в США в 1947 році; наказ президента США №9835 "Про перевірку лояльності державних службовців", підписаний в тому ж 1947 році; діяльність Джозефа Реймонда Маккарті¹⁷ в США на посаді голови сенатської комісії з питань діяльності урядових закладів та її постійної підкомісії з питань розслідувань (1953-1954 рр.), коли зазнали переслідувань прогресивні діячі й організації; прийняття антиробітничого закону у Великобританії в 1971 році; прийняття конституції 1958 року у Франції, яка підмінила демократичний контроль в усіх сферах державного життя авторитарним "режимом особистої влади" Ш. де Голля; серія надзвичайних законів, що були прийняті більшістю бундестагу ФРН в 1968 році, які призвели до заміни політики парламентаризму елементами політичної диктатури тощо)¹⁸.

Схожі тенденції притаманні й "молодим демократіям", що роблять на цьому шляху перші кроки. У результаті "оксамитових революцій" у Центральній та Східній Європі 1989-1990 рр. на зміну однопартійним комуністичним режимам прийшли структури багатопартійної демократії. Деякі з них зберігають сильні авторитарні риси: жорстку президентську владу, уряди, незалежні від парламентів, призначення з центру голів місцевих адміністрацій, розпуск "неслухняних" парламентів, обмеження прав національних меншин тощо. Демократія розповсюджується виключно на сферу державного устрою, практично не торкаючись ні економіки, ні соціальної сфери, де нерідко відбувається навіть скочування назад.

Якими б повними не були сталіністський і нацистський варіанти тоталітаризму у плані всеохоплюючого контролю над суспільством, вони, як і інші тоталітарні моделі ХХ століття, виявилися нездатними замінити природні процеси саморегуляції всередині власної соціально-політичної системи. Тоталітарна гіперцентралізована модель управління не мала внутрішньої різноманітності, яка б адекватно сприймала й перетворювала різноманітність такої складної системи як суспільство. Іншими словами, тоталітаризм з самого початку нездатний був реалізувати все багатство прямих та зворотних зв'язків між суспільством і структурами політичної влади. Звідси випливала принципова неспроможність властивого різним моделям тоталітаризму командно-адміністративного методу управління, оскільки партійно-державний апарат третього рейху, фашистської Італії та СРСР намагався нав'язати жорстку схему поведінки всім елементам системи. Проте тоталітарна система має високу здатність мобілізувати ресурси та централізувати зусилля для досягнення вузько обмежених цілей військового будівництва, добування та засвоєння природних багатств, вона досить ефективна в періоди війн і політично стабільна під час соціальних проявів економічних криз.

Тоталітаризм, в якій би формі він не проявлявся, - історично приречений лад. Тоталітарне суспільство не здатне до тривалого ефективного творення, воно може існувати певний проміжок часу за рахунок нещадної експлуатації природних і людських ресурсів. Тоталітарне суспільство - суспільство закритого типу, не пристосоване до глибокого якісного оновлення, до своєчасної реакції на зміни, що відбуваються у світі. Його адаптаційні можливості обмежені ідеологічними догмами. Тоталітарна модель базується на утопічних постулатах і запереченні таких досягнень людської цивілізації як ринкові відносини, конкуренція, свобода особистості; цей лад є глибоко ворожим гуманістичній культурі й моралі, несумісний з індивідуальною свободою та творчістю. Крах тоталітаризму як суспільно-політичного явища ХХ століття став неминучим головним чином тому, що він у реальності намагався насильницькими методами змінити людську особистість, перетворити її на знаряддя самознищення. І хоч сьогодні нам доводиться

констатувати прикрий і тривожний факт відродження та реставрації нацизму й фашизму в деяких регіонах планети, в тому числі і на терені колишнього СРСР, думається, що досвід функціонування демократичних суспільств допоможе молодим посттоталітарним країнам унеможливити їх відхід від стовпового шляху розвитку людської цивілізації в глухі кути тоталітаризму. Хочеться вірити, що А.Гітлер, Б.Муссоліні і Й.Сталін будуть останніми з великих авантюристів-завойовників, що діяли в дусі О.Македонського, Ю.Цезаря і Наполеона I, а третій рейх, фашистська Італія та Радянський Союз будуть останніми імперіями, що вирішили вступити на шлях, пройдений раніше Македонією, Стародавнім Римом і Францією.

Отже, на рубежі тисячоліть можна констатувати, що існують чотири аспекти протиставлення конституційно-плюралістичного і тоталітарного режимів: 1) конкуренція і монополія; 2) конституція і революція; 3) плюралізм соціальних груп і бюрократичний абсолютизм; 4) держава партій і держава, яка базується на пануванні однієї партії (останню антитезу можна сформулювати ще й так: держава світська - держава ідеологічна).

Розкриття логіки тимчасового прогресу та здатності до тимчасового саморозвитку крізь призму функціонування й розв'язання структурного протиріччя різних версій тоталітаризму, а також аналіз специфіки їх системотворення та функціональної подібності склали головне завдання й намагання з боку автора монографічного дослідження. Результатом здійсненого аналізу стали такі **висновки**, які доповнюють уже зроблені висновки з кожного розділу монографії:

1) історичний досвід функціонування різноманітних моделей тоталітаризму підтверджує думку про те, що передумови виникнення тоталітарного феномена формуються на початку індустріальної епохи, коли під впливом комплексу об'єктивних і суб'єктивних факторів з'являються соціально-політичні доктрини радикального перевлаштування суспільства, які прагнуть реалізувати політичні партії вождистського типу;

2) історичний досвід ХХ століття на прикладі функціонування тоталітарних ідеократій свідчить про те, що тоталітарні системи, доки їх структурні взаємозв'язки залишалися функціонально незмінними, мали винятково високий ступінь живучості і внаслідок жорсткості своєї соціально-політичної конфігурації були здатні певний час успішно протистояти будь-яким формам внутрішнього й зовнішнього тиску;

3) суспільно-політична практика нацистської, фашистської та сталіністської моделей тоталітаризму демонструє обмеженість функціонування суспільства закритого типу з жорсткою системою соціально-політичних відносин, позаяк дисфункція владної монополії партії-держави та порушення нормативно-ціннісної системи тоталітарного типу викликає прогресуючий розпад суспільних зв'язків і тотальну кризу влади, принципово нездатної спиратися на демократичні норми, руйнує її та характеризує тоталітаризм як безперспективну гілку розвитку людської цивілізації;

4) порівняльний аналіз відомих тоталітарних утворень першої половини ХХ ст. доводить справедливості того положення, що за всієї різноманітності режимів, специфіки їх ідеологій, змісту партійних гасел, кольору знамен - на рівні суті тоталітарних структур та їх реального функціонування відзначається очевидна подібність, яка детермінується доктринальними підходами та логікою застосування в межах усього контрольованого політичного простору насильницьких методів щодо їх реалізації;

5) говорити про "агонію тоталітаризму", напевно, передчасно, адже історія знає чимало прикладів реставрації, хоч і у видозмінених формах, тих чи інших сторін здавалося б назавжди знищеного "проклятого минулого" (тим більше, коли йдеться про елементи чи тенденції тоталітаризму, які часто дуже важко відрізнити від авторитаризму).

Концептуальні висновки, зроблені в даному монографічному дослідженні, мають практичну цінність щодо побудови демократичного суспільства в Україні, яка прагне позбутися тоталітарного минулого. Не претендуючи на всебічне висвітлення поставленої проблеми, автор виходив з того, що подальший розвиток в українській державі всіх керованих суспільно-політичних процесів повинен спиратися на поглиблений політологічний аналіз історичних фактів і подій. Це допускає стосовно України та інших посттоталітарних держав принципову можливість переходу від тоталітаризму до демократії за допомогою мирних політичних заходів (демократичних виборів, референдумів, парламентської діяльності, вироблення консенсусу в суспільстві щодо зміни конституційного ладу тощо), відновлення історичної традиції щодо свого самостійного соціально-політичного розвитку з позитивно спрямованою цивілізаційною орієнтацією,

сприйняттям головних загальнолюдських цінностей і відтворенням громадянського суспільства та правової держави шляхом структурних реформ відносин власності і влади, що нададуть їх народам змогу поступового залучення до природно-історичного суспільного стану і соціокультурно близької європейської цивілізації.

ПРИМІТКИ

ВСТУП

¹ Кара-Мурза С.Г. Тоталитаризм - явление XX века? // Тоталитаризм как исторический феномен. - М., 1989.-С.37.

² Gorz A. Kritik der okonomischen Vernunft.- Berlin, 1989.-S.190.

³ Дем'яненко Б.Л. Тоталітарні режими XX століття: системний аналіз нацистської моделі (1933-1945 роки): Дис. канд. політ. наук: 23.00.02.- Київ, 1998.-С.48.

⁴ Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.- Т. 21.-С.164.

⁵ Березовская Л.В., Ковалев А.М. Россия на пороге XXI века: философско-социологическое исследование.-М: Издательство МГУ, 1998.-С.67-68.

Розділ I. ОСНОВИ ТЕОРІЇ КЛАСИЧНИХ ТОТАЛІТАРНИХ УТВОРЕНЬ XX СТОЛІТТЯ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

¹ Дем'яненко Б.Л., вказ. праця.-С.28

² Symposium on the Totalitarian State. Proceedings of the American Philosophical Society. - Philadelphia, 1940.-P.101.

³ Op. cit.-P.16.

⁴ Op. cit.-P.87.

⁵ Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс // Вопросы философии.-1989.- №3.-С.119-154; №4.- С.114-154.

⁶ Arendt H. The Origins of Totalitarianism.- N.Y., 1951; 2 ed, N.Y., 1966.

⁷ Nolte E. Des Faschismus in Seiner Epoche.- Muenchen, 1963.

⁸ Nolte E., op. cit.-S.49.

⁹ Фест И. Гитлер: Биография. Т.1-3 / Пер. с нем. А.Федорова.- Пермь, 1993.- Т.1.-С.16-18.

¹⁰ Там само.- Т.1.-С.19.

¹¹ Friedrich C.G., Brzezinsky Z.K. Totalitarian Dictatorship and Autocracy.- N.Y., 1965;

¹² Brzezinsky Z.K. Totalitarianism and Rationality // American Political Science Review.- Baltimore, 1956, vol.50, №3; Brzezinsky Z.K. The Grand Failure. The Birth and Death of Communism in the Twentieth Century.- N.Y., 1989; Бжезинский З.К. Парламентская чистка. Политика советского тоталитаризма (главы из книги) // США:ЭПИ.-1990.- №7.-С.63-70; №8.- С.76-83.

¹³ Игрицкий Ю.И. Концепция тоталитаризма: итоги многолетних дискуссий на Западе // История СССР.-1990.- №6.-С.177.

¹⁴ Friedrich C.G., Brzezinsky Z.K., op. cit.-P.9-10.

¹⁵ Friedrich C.G. The Unique Character of Totalitarian Society // Totalitarianism. Proceedings of a Conference Held at the American Academy of Arts and Sciences. March 1953.- Cambridge /Mass/, 1954.

¹⁶ Brzezinsky Z.K. Totalitarianism and Rationality // American Political Science Review.- P.751.

¹⁷ Deutscher I. Russia in Transition and Other Essays.- N.Y., 1957.

¹⁸ Tucker R. Comparative Politics of Movement Regimes // American Political Science Review.- Columbus, 1961, vol.55, №2.

¹⁹ Inceles A. A Social Change in Soviet Russia.- Cambridge, 1968; Inceles A. Models and Issues in the Analysis of the Soviet Society // Survey.- London, 1966, vol.22, №3.

²⁰ Johnson Ch. Comparing Communist Nations // Change in Communist Systems.- Stanford, 1970.-P.1-32.

²¹ Welsh W.A. Leaders and Elites.- N.Y., 1979.-P.114.

²² Glaessner G.-A. New Konzepte der Kommunismus forschung // Aus Politic und Zeitgeschichte.- Bonn, 1984.-S.27.

- ²³ Kuhn A. Unified Social Science.- Homewood (Ill), 1975.-P.401.
- ²⁴ Jones T.A. Modernization Theory and Socialist Development // Social Consequences of Modernization in Communist Systems.- Stanford, 1970.-P.42.
- ²⁵ Hough G.F., Fainsod M. Now the Soviet Union is governed.- Cambridge (Mass), 1979.- P.521-522.
- ²⁶ Dallin A. Bias and Blunder in American Studies on the USSR // Slavic Rev. Wash., 1973, vol.32, №3.-P.570, 574.
- ²⁷ Aron R. Now Non-Monopolistic Party Be? // Political Opposition in One-Party States.- London, 1972.-P.18-20.
- ²⁸ Игрицкий Ю.И., указ. соч.-С.180.
- ²⁹ Laird R.D. The Soviet Paradigm: An Experience in Monohierarchical Society.- N.Y., 1971.- P.92.
- ³⁰ Shulman M.D. On Learning to live with the Authoritarian Regimes // Foreign Affairs.- N.Y., 1977, vol.55, №2.-P.326, 333; Sartori G. Parties and Party Systems: A Framework for Analysis.- N.Y., 1976, vol.1.-P.227.
- ³¹ Schapiro L. Totalitarianism.- London, 1972.
- ³² Schapiro L., op. cit.-P.15-16.
- ³³ Schapiro L., op. cit.-P.20-43.
- ³⁴ Curtis M. Totalitarianism.- New Brunswick - L., 1980.-P.2-3.
- ³⁵ Curtis M., op. cit.-P.7-13.
- ³⁶ Laqueur W. Is there or Has There Ever Been Such a Thing as Totalitarianism? // Commentary.- N.Y., October 1985.-P.30.
- ³⁷ Bracher K.D. Die totale Erfahrung.- Munchen, 1987.
- ³⁸ Див: Тоталитаризм в Европе XX века: Из истории идеологий, движений, режимов и их преодоления / Я.С. Дабкин, И.П. Комолов, В.В. Дамье и др.; РАН, Институт всеобщей истории.- М., 1996.
- ³⁹ Арон Р. Демократия и тоталитаризм / Пер. с франц.- М., 1993.
- ⁴⁰ Там само.-С.230-231.
- ⁴¹ Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні.- Львів, 1993.-С.397-400; Коваль В.С. "Барбаросса": истоки и история величайшего преступления империализма. - К., 1989.-С.354-362; СС в действии. Документы о преступлениях СС.- М., 1969.
- ⁴² Арон Р., вказ. праця.-С.242.
- ⁴³ Там само.-С.188-189.
- ⁴⁴ Муссолини Бенито. Доктрина фашизма / В.Н. Новиков, пер. с итал.- Б. М., 1995; Белоусов Л.С. Муссолини: диктатура и демагогия.- М., 1993.
- ⁴⁵ Джон Толанд. Адольф Гитлер. В 2-х кн. / Пер. с англ. О.Тихонова.- М., 1993.
- ⁴⁶ Кларк Джей Келвит. Итальянский фашизм и русский коммунизм // Россия и современный мир.-1996.- №1.-С.291-316.
- ⁴⁷ Арон Р., вказ. праця.-С.190-191.
- ⁴⁸ Там само.-С.191.
- ⁴⁹ Игрицкий Ю.И., указ. соч.-С.184.
- ⁵⁰ Kolarowski L., Urban G. The Devil in History: a Conversation // Encounter.- London, 1981, vol.56, №1.-P.12-14.
- ⁵¹ Афанасьев М.Н. Тупики и надежды детоталитаризации // Тоталитаризм и социализм.- М., 1990.-С.118-129.
- ⁵² Давыдов Ю.Н. Тоталитаризм и техника. (Власть техники и техника власти) // Полис.- 1991.- №4.-С.21-34.
- ⁵³ Новиков А. О мировоззренческих истоках тоталитаризма // Радуга.- Таллинн, 1991.- №7.- С.53-57.
- ⁵⁴ Симонов И.С. Демократическая альтернатива тоталитарному нэпу // История СССР.- 1992.- №1.-С.41-58.
- ⁵⁵ Салмин А.М. К проблеме генезиса тоталитаризма // Тоталитаризм как исторический феномен.- М., 1989.-С.71-77.
- ⁵⁶ Кара-Мурза С.Г., указ. соч.-С.23.
- ⁵⁷ Ильин В.В. Человек в тоталитарном обществе // Социально-политический журнал.- 1992.- №6-7.-С.3-13.
- ⁵⁸ Борисов Ю., Голубев А. Тоталитаризм в отечественной истории // Свободная мысль.- 1992.- №14.-С.61-71.
- ⁵⁹ Там само.

- ⁶⁰ Эфиров С.А. Трагедия самообмана: О тоталитарных режимах // Вестник АН СССР. - 1990. - №4. - С.105-119.
- ⁶¹ Мигранян А. Обоснованные и необоснованные параллели // МЭи МО. -1989. - №7. -С.81-82.
- ⁶² Чешков М. Сталинский тоталитаризм как идеальный тип общества несвободы // МЭиМО. -1989. - №7. -С.82-84.
- ⁶³ Гаджиев К.С. Тоталитаризм как феномен XX века // Вопросы философии. -1992. - №2. -С.3-25.
- ⁶⁴ Агурський М. Чи було радянське суспільство соціалістичним? // Філософська і соціологічна думка. -1991. - №11. -С.9-10.
- ⁶⁵ Там само. -С.3.
- ⁶⁶ Игрицкий Ю.И., указ. соч. -С.179.
- ⁶⁷ Андреев И. Не близнецы, но братья: Споры немецких историков о нацизме и коммунизме // Новый мир. -1994. - №4. -С.185.
- ⁶⁸ Furet F. Le passe d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XX siècle. - Paris, 1995.
- ⁶⁹ Цит. по: Комунізм і фашизм: як народжуються диктатури? // Україна. Європа. Світ. - 1995. - 15-22 березня.
- ⁷⁰ Зінов'єв О. Посткомуністична доба // Політична думка. - 1994. - №2. -С.14.
- ⁷¹ Богомолов Ю. Я спросил у Гитлера...: Что роднит два социализма - национальный и интернациональный // Известия. - 1996. - 26 марта.
- ⁷² Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / Редкол.: Ф.М. Рудич (голова) та ін. - К., 1998. -С.13.
- ⁷³ Андерсон Р.Д. Тоталитаризм : концепт или идеология? // Полис. - 1993. - №3. -С.100, 107.
- ⁷⁴ Гливаковский А. Фашизм как ярлык // Россия. - 1992. - №1. -С.73.
- ⁷⁵ Там само. -С.79.
- ⁷⁶ Див: Желев Желю. Фашизм. Тоталитарное государство: Пер. с болг. - М., 1991.
- ⁷⁷ Самойлов Э.В. Общая теория фашизма. Кн. I-III. - Обнинск, 1992.
- ⁷⁸ Там само. - Кн. I. -С.7.
- ⁷⁹ Милер А. Фашизм как стиль // Элементы: евразийское обозрение. - 1993. - №4. -С.55.
- ⁸⁰ Лепехин В. Три разновидности фашизма в России (против какого фашизма мы боремся? Если, конечно, боремся...) // Новая ежедневная газета. - 1993, 24 декабря.
- ⁸¹ Желев Желю, указ. соч.
- ⁸² Семков М. Фашизмът. - София, 1989.
- ⁸³ Джилас М. Лицо тоталитаризма. - М., 1991.
- ⁸⁴ Nolte E. Streitpunkte. Heutige und künftige Kontroversen um den Nationalsozialismus. - Berlin, Frankfurt a. M., 1993.
- ⁸⁵ Фолькманн Х.- Э. (ФРГ) Советский Союз в экономических расчетах "третьего рейха". 1933-1941 годы // Отечественная история. - 1997. - №3. -С.74-86.
- ⁸⁶ Люкс Л. Большевизм, фашизм, национал-социализм - родственные феномены? // Вопросы философии. - 1998. - №7. -С.48-58.
- ⁸⁷ Deutschland 1943-1945: Neue Studien zur nationalsozialistischen Herrschaft / Bracher K.D., Funke M., Jacobsen H.-A. - Dusseldorf, 1992.
- ⁸⁸ Линденберг К. Технология зла: К истории становления национал-социализма: Пер. с нем. - М., 1997.
- ⁸⁹ Гудрик-Кларк, Николас. Оккультные корни нацизма: тайные арийские культы и их влияние на нацистскую идеологию. - СПб., 1993. (В ракурсі даної проблеми є цікавим і дослідження О. Первушина. Оккультные тайны НКВД и СС. - СПб, 1999.)
- ⁹⁰ Fisichella D. Totalitarismo. - Roma, 1994.
- ⁹¹ De Felice R. Le interpretazioni del fascismo. - Roma - Bari, 1995.
- ⁹² Gentile E. La via italiana al totalitarismo. - Roma, 1995.
- ⁹³ Тоталитаризм, что это такое? - М., 1993; Хорхордина Т.Ш. Архив тоталитаризма (Опыт сравнительно-исторического анализа) // Отечественная история. - 1994. - №6. -С.145-156; Тоталитаризм в Европе XX века: Из истории идеологий, движений, режимов и их преодоления.; Орлов Б.С. Политическая культура России и Германии (сравнительный анализ) // Россия и современный мир. - 1997. - №2(15). -С.71-96; Соловьёв Э.Г. Концепция тоталитаризма в западной политологии: перманентный кризис или вечный поиск истины // Вестник Московского ун-та. Сер. 18. Социология и политология. - 1998. - №1. -С.3-20; Ряботяжев Н.В. Политическая система тоталитаризма: структура и характерные особенности // Вестник Московского уни-та. Сер.12. Политические науки. - 1998. - №1. -С.3-23; Почепцов Г.

Тоталитарный человек: очерки тоталитарного символизма и мифологии.- К., 1994; Германский национал-социализм // В. Пруссаков, М. Паллада.- М., 1994; Галкин А.А. О фашизме - его сущности, корнях, признаках и формах проявления // Полис.- 1995.- №2.-С.6-15; Жданов О.А. Социальная природа фашизма / Изв. Вузов Сев.- Кавк. региона. Обществ. Науки.- Ростов-на-Дону.- 1995.- №1.-С.3-9; Замковой В.И. Германский фашизм - одна из главных форм тоталитаризма / Ин-т международного права и экономики.- М., 1994; Серйозної уваги заслуговує серія публікацій "Третий рейх. Трагедия народов" в 21 томах, що вперше побачили світ у Великобританії, а російський переклад перших томів з'явився в Росії в 1997-1998 рр.: Штурм власти / Пер. с англ. М.Иванова.- М., 1997. (Третий рейх. Трагедия народов); В центре паутины / Пер. с англ. М.Иванова.- М., 1997. (Третий рейх. Трагедия народов); Стальные мускулы / Пер. с англ. М.Иванова.- М., 1998. (Третий рейх. Трагедия народов).

⁹⁴ Тоталитаризм. Из опыта Восточной Европы / Отв. ред. Марьина В.В.- М., 1995; Иванов Ю.М. Очерки теории и практики тоталитарного социализма.- М., Московский философский фонд, 1997; Курашвили Б. Историческая логика сталинизма // Коммунист.- 1996.- №5.-С.103-115.

⁹⁵ Галкин А.А. Социология неонацизма.- М., 1971.-С.23.

Розділ II. ОСОБЛИВОСТІ СИСТЕМОТВОРЕННЯ І ПОЛІТИКО - ІДЕОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФАШИСТСЬКОЇ, БЛЬШОВИЦЬКОЇ ТА НАЦИСТСЬКОЇ МОДЕЛЕЙ ТОТАЛІТАРИЗМУ

¹ Всемирная история: В 24 т. Т. 21. Мир в период создания СССР / А.Н. Бадак, И.Е. Войнич, Н.М. Волчек и др.- Мн., 1997.-С.181.

² Арон Р., указ. соч.-С.233-234.

³ Ширер У. Взлет и падение третьего рейха. В 2-х томах. Пер. с англ. / Под ред. О.А. Ржешевского.- М., 1991.-Т.1.-С.157.

⁴ Тоталитаризм в Европе XX века...-С.275.

⁵ Гаджиев К.С., указ. соч.-С.24.

⁶ Тоталитаризм в Европе XX века...-С.275.

⁷ Там само.

⁸ Кларк Джей Келвит, указ. соч.-С.305.

⁹ Там само.-С.306.

¹⁰ Цит. по Безыменский Л.А. Операция "Миф", или Сколько раз хоронили Гитлера.- М., 1995.-С.15.

¹¹ Буллок А. Гитлер и Сталин: Жизнь и власть: Сравнительное жизнеописание: В 2 т. / Пер. с англ. О.М. Кириченко, Т.Я. Казавчинской, О.А. Глебова.- Смоленск, 1994.-Т.1.-С.491.

¹² Орлов А. (Фельдбин Л.) Тайная история сталинских преступлений.- М., 1991.

¹³ Муссолини Бенито, указ. соч.; Джон Толанд, указ. соч.

¹⁴ Шириня И.К. О большевизме, фашизме и корректности сопоставлений // Преподавание истории в школе.-1992.- №1-2.-С.22-23.

¹⁵ Дем'яненко Б.Л., вказ. праця.-С.112-113.

¹⁶ Агурский М. Идеология национал-большевизма.- Париж, 1980.-С.94.

¹⁷ Орлов Б.С. Германия и СССР в 30-е годы: сходства и различия // Тоталитаризм как исторический феномен.-С.97-107.

¹⁸ Арон Р., указ. соч.-С.223-228.

¹⁹ Див: Троцкий Л. Сталин. Т.1-2.- Нью-Йорк, 1985.-Т.2.-С.279-282.

²⁰ Див: Ридли Д. Муссолини / Пер. с англ. Е.Ф. Левиной.- М., 1999.-С.245-258.

²¹ Троцкий Л.Д. Преданная революция.- М., 1991.-С.229.

²² Джилас М. Беседы со Сталиным // Джилас М., указ. соч.-С.79.

²³ Цит. по: Арндт Х. Вирус тоталитаризма // Новое время.- 1991.- №11.-С.42.

²⁴ Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого "я" // Диалог.- 1990.- №12.-С.104-112.

²⁵ Weber M. The Theory of Social and Economic Organization.- N.Y., 1947.-P.364-371.

²⁶ Антонов-Овсенко А.В. Портрет тирана.- Нью-Йорк, 1980.-С.319.

²⁷ Борис Дем'яненко. Порівняльний аналіз фашистської та сталінської моделей тоталітаризму // Нова політика.-1999.-№1.-С.38.

²⁸ Буллок А., указ. соч.-Т.1.-С.459.

²⁹ Смит Д. Муссолини / Пер. с англ. Л.А. Бабук.- М., 1995.-С.89; Рудич Ф.М. Чи багато влади потрібно владі? (Україна в контексті трансформації політичних структур у країнах

СНД і Балтії, Центральної і Східної Європи: Навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів) - К., 1998.-С.16.

³⁰ Див: Троцкий Л. Преступления Сталина / Под ред. Ю.Г. Фельштинского.-М., 1994.-С.77.

³¹ Линденберг К., указ. соч.-С.7-14.

³² Черная Л.Б. Коричневые диктаторы: (Гитлер, Геринг, Гиммлер, Геббельс, Борман, Риббентроп).- М., 1992.-С.40-41.

³³ Смит Д., указ. соч.-С.22-23.

³⁴ Хибберт Кристофер. Бенито Муссолини: Биография / Пер. с англ.- Ростов-на-Дону, 1998.-С.15-16.

³⁵ Смит Д., указ. соч.-С.166.

³⁶ Там само.-С.125.

³⁷ Див: Фест И., указ. соч.-Т.2.-С.367-415.

³⁸ Корнев Н. Третья империя в лицах.- М., 1937.-С.138.

³⁹ Ленин В.И. Полн. собр. соч., 5-е изд.-Т.41.-С.403.

⁴⁰ Там само.-С.30-31.

⁴¹ Hitler A. Mein Kampf.- Munchen, 1942.-P.109.

⁴² X съезд РКП(б). Стенографический отчет.- М., 1921.-С.118.

⁴³ Ленин В.И. IX съезд РКП(б). 29 марта - 5 апреля 1920 г. // Ленин В.И. Полн. собр. соч.-Т.40.-С.272.

⁴⁴ Friedrich C.G., Brzezinski Z.K., op. cit.-P.4.

⁴⁵ Friedrich C.G., Brzezinski Z.K., op. cit.-P.40.

⁴⁶ Желев Ж., указ. соч.-С.252.

⁴⁷ Борис Дем'яненко. Порівняльний аналіз фашистської та сталіністської моделей тоталітаризму...-С.39.

⁴⁸ Федотов Г.П. Сталинокрапия // Мыслители русского зарубежья: Бердяев, Федотов.- СПб., 1992.-С.352.

⁴⁹ Сталинское Политбюро в 30-е годы: Сб. документов / Сост. Хлевнюк О.В. и др.- М., 1995.

⁵⁰ Восленский М.С. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза.- М., 1990.

⁵¹ Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду).-К., 1996.-С.277.

⁵² Там само.-С.278.

⁵³ Ортега-і-Гассет Х. Вибрані твори.- К., 1994.-С.100-101.

⁵⁴ Brzezinski Z.K. The Permanent Purge: Politics in Soviet Totalitarianism.- Cambridge (Mass.), 1956.-P.39.

⁵⁵ Luxemburg R. Leninism or Marxism // A Documentary History of Communism / Ed. by R.V. Daniels.- L., 1987.- Vol.1.-P.18.

⁵⁶ Сталин И.В. Сочинения. Т.1-13. - М., 1946-1951.- Т. 5.-С.71.

⁵⁷ Сталин И.В. Вопросы ленинизма. 11-е изд.- М., 1945.-С.121.

⁵⁸ Волкогонов Д.А. Семь вождей.- В 2-х книгах.- М., 1995.- Кн.1.-С.196-197.

⁵⁹ Сталин И.В. Вопросы ленинизма...-С.595.

⁶⁰ Коваль В.С., указ. соч.-С.278-311.

⁶¹ Аксельрод Алан, Филлипс Чарльз. Диктаторы и тираны. В 2-х тт. / Пер. с англ. В.Найденова, А.Марченко и др.- Смоленск, 1997.-Т.2.-С.82.

⁶² Див: Валентинов Н.В. Встречи с Лениным.- Нью-Йорк, 1979.-С.252.

⁶³ Энциклопедия третьего рейха / Состав. Воропаев С.- М., 1996.-С.334.

⁶⁴ Смит Д., указ. соч.-С.151-152.

⁶⁵ Див: Троцкий Л. Сталин..., Т.2.-С.9-13, 52-54, 116-117.

⁶⁶ Буллок А., указ. соч.-Т.1.-С.509.

⁶⁷ Энциклопедия третьего рейха...-С.382-385.

⁶⁸ Rauschnig H. Die Revolution des Nihilismus.- Zurich; N.Y., 1938.-S.38.

⁶⁹ Цит. по: Манхейм К. Идеология и утопия // Манхейм К. Диагноз нашего времени.- М., 1994.-С.269.

⁷⁰ Там само.-С.118.

⁷¹ Див: Фест И., указ. соч.-Т.2.-С.171-253.

⁷² Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М., вказ. праця.-С.300.

⁷³ Цит. по: Белоусова Г.А., Лебедев В.А. Партократия и путч.- М., 1992.-С.14.

⁷⁴ Гитлер А. Моя борьба.- М., 1992.-С.321, 384.

⁷⁵ Гаджиев К.С., указ. соч.-С.16.

- ⁷⁶ Бердяев Н.А. Демократия, социализм и теократия // Бердяев Н.А. Новое средневековье. - М., 1991.-С.73.
- ⁷⁷ Deutschland 1943-1945...-S.568-569.
- ⁷⁸ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения, 2-е изд.-Т.4.-С.447.
- ⁷⁹ Короткий політологічний словник / За ред. С.Г. Рябова, З.І. Тимошенко.- К., 1991.-С.92-93.
- ⁸⁰ Головатенко А.О. О "принципиальных различиях" большевизма от нацизма и о корректности аргументов // Преподавание истории в школе.- 1992.- №1.-С.25.
- ⁸¹ Черная Л.Б., указ. соч.-С.33-34.
- ⁸² Политология: Энциклопедический словарь / Общ. ред. и сост. Ю.И. Аверьянов.- М., 1993.-С.246.
- ⁸³ Словарь иностранных слов.- 16-е изд., испр.- М., 1988.-С.300.
- ⁸⁴ Ширер У., указ. соч.-Т.1.-С.114.
- ⁸⁵ Хайек Ф. Дорога к рабству // Вопросы философии.- 1990.- №12.-С. 110.
- ⁸⁶ Там само.-С.111.
- ⁸⁷ Там само.-С.111-112.
- ⁸⁸ Там само.-С.112-113.
- ⁸⁹ Хороший виклад поглядів Науманна, що досить точно виражають специфічно німецьке поєднання соціалізму з імперіалізмом, можна знайти в: R.D. Butler. The Roots of National Socialism.-L., 1941.-P.203-209.
- ⁹⁰ Англійський переклад цієї книги був опублікований ще під час першої світової війни: Paul Lensch. Three Years of World Revolution. With preface by J.E.M.- London, 1918.
- ⁹¹ Хайек Ф., указ. соч.-С.116.
- ⁹² Там само.-С.116-117.
- ⁹³ Буллок А., указ. соч.-Т.1.-С.520-521.
- ⁹⁴ Хибберт Кристофер, указ. соч.-С.120.
- ⁹⁵ Там само.
- ⁹⁶ Там само.
- ⁹⁷ Тоталитаризм в Европе XX века...-С.113.
- ⁹⁸ Див: Всемирная история: В 24 т. Т.22. Канун II мировой войны / А.Н. Бадак, И.Е. Войнич, Н.М. Волчек и др.- Мн., 1997.-С.348; Ридли Д., указ. соч.-С.344-354.
- ⁹⁹ Мийон-Дельсоль Ш. Политические идеи XX века.- М., 1995.-С.198.
- ¹⁰⁰ Див: Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М., вказ. праця -С.364-374.
- ¹⁰¹ Черная Л.Б., указ. соч.-С.43.
- ¹⁰² Смит Д., указ. соч.-С.170-171.
- ¹⁰³ Див: Белоусов Л.С. Репрессивный аппарат режима Муссолини // Новая и новейшая история.- 1999.- №2.-С.9-44.
- ¹⁰⁴ Див: Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сб. материалов. В 7 т.- М., 1957-1961.- Т.3-4; Ширер У. Крах нацистской империи / Пер. с англ. С.Л. Орловой, Е.М. Федотовой, И.В. Квасюка.- Смоленск, 1999.-С.504-513.
- ¹⁰⁵ Фромм Э. Некрофилы и Адольф Гитлер // Вопросы философии.- 1991.- №9.-С.143-144.
- ¹⁰⁶ Див: Троцкий Л. Сталин...-Т.2.-С.413.
- ¹⁰⁷ Смит Д., указ. соч.-С.137-138.
- ¹⁰⁸ Буллок А., указ. соч.-Т.1.-С.101.
- ¹⁰⁹ Див: Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. В трьох томах / Відп. ред. Ю.Шаповал.-К., 1999; ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи // Ю. Шаповал, В.Пристайко, В. Золотарьов.- К., 1997; Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М., вказ. праця.-С.364-406 тощо.
- ¹¹⁰ Див: Бунич И. Операция "Гроза": Кн. 2: Ист. хроника.- К., СПб, 1998.-С.36.
- ¹¹¹ История России 1917-1995. В 4-х томах.- М., 1996.- Том первый: М.Геллер, А.Некрич "Утопия у власти". Книга первая. "Социализм в одной стране".-С.344.
- ¹¹² Зенькович Н.А. Маршалы и генсеки. Интриги. Вражда. Заговоры.- Смоленск, 1998.- С.253-254.
- ¹¹³ Раушнинг Г. Говорит Гитлер. Зверь из бездны.- М., 1993.-С.30-32.
- ¹¹⁴ Agendt Н., ор. cit.-Р.6; Див: Ширер У. Крах нацистской империи...-С.490-498.
- ¹¹⁵ Гаджиев К.С. Фашизм и большевизм: облики тоталитаризма // Тоталитаризм: что это такое?...-Ч.2.-С.171.
- ¹¹⁶ С.Кара-Мурза, указ. соч.-С.23.
- ¹¹⁷ Буллок А., указ. соч.-Т.1.-С.473.
- ¹¹⁸ Буллок А., указ. соч.-Т.1.-С.500; Фест.И., указ. соч.-Т.2.-С.304-306.

- ¹¹⁹ Див: Проэктор Д.М. Фашизм: путь агрессии и гибели.- М., 1989; Ширер У., указ. соч.
- ¹²⁰ Смит Д., указ. соч.-С.151-152.
- ¹²¹ Див: Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера: Пер. с нем. И.В. Розанова / Общ. ред., вступ. статья и предисл. И.М. Фрадкина.- Смоленск, 1993.-С.47-50.
- ¹²² Раушнинг Г., указ. соч.-С.73.
- ¹²³ Борис Дем'яненко. Порівняльний аналіз фашистської та сталіністської моделей тоталітаризму...-С.40.
- ¹²⁴ Смит Д., указ. соч.-С.164.
- ¹²⁵ Кларк Джей Келвит, указ. соч.-С.305.
- ¹²⁶ Муссолини Бенито, указ. соч.-С.16.
- ¹²⁷ Там само.-С.32.
- ¹²⁸ Див: Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М., вказ. праця.-С.341-347.
- ¹²⁹ Речь в палате депутатов, 26 мая 1927 года // Статьи и речи Б.Муссолини, издание Гоепли., Рим.- 1932.-Т. VI.-С.76.
- ¹³⁰ Муссолини Бенито, указ. соч.-С.38.
- ¹³¹ Див: Нюрнбергский процесс: Сборник материалов. В 8 т. Т.2.- М., 1988.-С.117-118.
- ¹³² Сталин И.В. Сочинения...-Т.5.-С.198.
- ¹³³ Там само.
- ¹³⁴ Див: Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками... - Т.1.- С.579; Т.2.-С.8-9; Т.6.-С.631, 693-694.
- ¹³⁵ Энциклопедия третьего рейха...-С.183-185; 429-430; Коваль В.С., указ. соч.-С.458-464.
- ¹³⁶ Буллок А., указ. соч.-Т.1.-С.502.
- ¹³⁷ Нюрнбергский процесс: Сборник материалов...-Т.2.-С.119.
- ¹³⁸ Там само.-Т.2.-С.44.
- ¹³⁹ Там само.-Т.1.-С.502.
- ¹⁴⁰ Всемирная история: В 24 т. Т. 22. Канун II мировой войны...-С.347.
- ¹⁴¹ Всемирная история: В 24 т. Т.23. Вторая мировая война / А.Н. Бадак, И.Е. Войнич, Н.М. Волчек и др.- Мн., 1997.-С.55-57.
- ¹⁴² Энциклопедия третьего рейха...-С.353-356.
- ¹⁴³ Вознесенский И. Имена и судьбы. Над юбилейным списком АН / Память. Выпуск первый.- М., 1976.-С.397.
- ¹⁴⁴ История России 1917-1995...-Т.1.-С.278.
- ¹⁴⁵ Там само.-Т.1.-С.230-231.
- ¹⁴⁶ Там само.-Т.1.-С.231.
- ¹⁴⁷ Сталин И.В. Сочинения...-Т.13.-С.38.
- ¹⁴⁸ Детальніше див: Громов Е.С. Сталин: власть и искусство.- М., 1998.-С.209-224.
- ¹⁴⁹ Смит Д., указ. соч.-С.207.
- ¹⁵⁰ Звезда и свастика: Большевизм и русский фашизм: Н.Бухарин, Е.Преображенский. Алфавит коммунизма; Г.Тараданов, В.Кибардин. Алфавит фашизма / Под ред. и с доп. К.Родзаевского / Общ. ред., сост. и посл. С.Кулешова.- М., 1994.-С.111.
- ¹⁵¹ Киссинджер Г. Дипломатия. Пер. с англ. В.В. Львова / Послеслов. Г.А. Арбатова. - М., 1997.-С.286-301.
- ¹⁵² Там само.-С.258-285.
- ¹⁵³ Детальніше див: Стальные мускулы / Пер. с англ. М. Иванова...-С.4-46.
- ¹⁵⁴ Всемирная история: В 24 т. Т.23. Вторая мировая война...-С.54-55.
- ¹⁵⁵ Nolte E. Der Europäische Bürgerkrieg 1917-1945. Nationalismus und Bolshevismus.- В., 1987.-Р.549.
- ¹⁵⁶ Смит Д., указ. соч.-С.113.
- ¹⁵⁷ Див: Sarti R. Fascism and the Industrial Leadership. The Study in the Expansion of Private Power under Fascism.- Berkeley, 1971.-Р.69; Bracher K.D. Zeitgeschichtliche Kontroversen. Um Fascismus, Totalitarismus, Demokratie.- München, 1976.-S.23; Люкс Л. Большевизм, фашизм, национал-социализм - родственные феномены?...-С.54-55.
- ¹⁵⁸ Люкс Л. Большевизм, фашизм, национал-социализм - родственные феномены?...-С.55.
- ¹⁵⁹ Див: Авторханов А. Происхождение партократии. В 2-х т. Т.2.- Франкфурт, 1973.- С.244.
- ¹⁶⁰ Верт Н. История советского государства. 1900-1991: Пер. с фр.- М., 1992.-С.157-158.
- ¹⁶¹ Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. Том I.- М., 1946.- С.729.

- ¹⁶² Див: Березовская Л.В., Ковалев А.М., указ. соч.-С.41-54.
¹⁶³ Люкс Л., указ. соч.-С.52.
¹⁶⁴ Тоталитаризм в Европе XX века...-С.193-195.
¹⁶⁵ Нюрнбергский процесс: Сборник материалов...-Т.2.-С.111.
¹⁶⁶ Энциклопедия третьего рейха...-С.404.
¹⁶⁷ Муссолини Бенито, указ. соч.-С.41-42.
¹⁶⁸ Речь в Палате Депутатов, 13 мая 1929 года // Статьи и речи Б.Муссолини.-т.VII.-С.105.
¹⁶⁹ Хибберт Кристофер, указ. соч.-С.9, 81-82.

Розділ III. ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ КЛАСИЧНИХ МОДЕЛЕЙ ТОТАЛІТАРИЗМУ У СОЦІАЛЬНО - ЕКОНОМІЧНІЙ СФЕРІ

- ¹ Звезда и свастика: Большевизм и русский фашизм...-С.107.
² Сталин И.В. Вопросы ленинизма...-С.578-579.
³ Kurz R. Der Kollaps der Modernisierung.- Frankfurt a. M., 1991.-S.59.
⁴ Сталин И.В. Сочинения...-Т.13.-С.176.
⁵ Беладі К., Краус Т. Сталин.- М., 1989.-С.312.
⁶ Баталов Э. Культ личности и общественное сознание // Суровая драма народа.- М., 1989.- С.21.
⁷ Сталин И.В. Сочинения...- Т.13.-С.89.
⁸ Арон Р., указ. соч.-С.206-207.
⁹ Березовская Л.В., Ковалев А.М., указ. соч.-С.55.
¹⁰ Восленський М., указ. соч.-С.589.
¹¹ Восленський М. Феодальный социализм // Новый мир.-1991.- №9.-С.196.
¹² Детальніше цю думку див: Ковалёв А.М. Что же такое социализм.- М., 1991.
¹³ Восленський М. Феодальный социализм...-С.185.
¹⁴ Див: Шафаревич И. Есть ли будущее у России.- М., 1991.-С.259-260. Аналогічну думку знаходимо і в праці Шилова В. Ценностная концепция социализма.- М., 1991.-С.41.
¹⁵ Березовская Л.В., Ковалев А.М., указ. соч.-С.65.
¹⁶ Там само.-С.62-63.
¹⁷ Зевелев И.А. Магистралі и тупики индустриальной эпохи // Тоталитаризм как исторический феномен...-С.122.
¹⁸ Детальніше про особливості економічного розвитку Росії-СРСР див: Троцкий Е. Русский народ в поисках правды и организованности. (1988-1996).- М., 1996.
¹⁹ Всемирная история: В 24 т. Т.23. Вторая мировая война...-С.54-55.
²⁰ Див: Анатомия войны: Новые документы о роли германского монополистического капитала в подготовке и ведении второй мировой войны.- М., 1971; Промышленность Германии в период войны 1939-1945 гг.- М., 1956; Косик В., вказ. праця.-С.432-437, 446-456; Буллок А., указ. соч.-Т.1.-С.398-405; Т.2.-С.21-41; Стальные мускулы / Пер. с англ. М. Иванова...-С.4-46.
²¹ Зуев М.Н. Хроника истории России. IX-XX вв.- М., 1995.-С.205.
²² Зенькович Н.А. Тайны уходящего века -2: Сенсации. Антисенсации. Суперсенсации.- М., 1998.-С.68-88.
²³ Див: Певзнер Я.А. Мировая революция: великая авантюра и её крах: Ст. 1 // МЭиМО.- 1997.- №10.-С.68-77; Ст. 2 // МЭиМО.- 1997.- №11.-С.56-67.
²⁴ Радзинский Э.С. Сталин.- М., 1997.-С.263.
²⁵ Хайек Ф. Дорога к рабству // Вопросы философии.- 1990.- №11.-С.134.
²⁶ Гаджиев К.С., указ. соч.-С.7.
²⁷ Оруэлл Дж. "1984" и эссе разных лет.- М., 1989.-С.245.
²⁸ Там само.-С.22.
²⁹ Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М., вказ. праця.-С.312-321.
³⁰ Там само.-С.337.
³¹ Детальніше див: Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М., вказ. праця.-С.337-347.
³² Всемирная история: В 24 т. Т.21. Мир в период создания СССР...-С.167.
³³ История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории Советского государства.- М., 1991.-С.197.
³⁴ Основы политологии: Курс лекций под ред. В.П. Пугачева.- М., 1992.-С.182.
³⁵ Ширер У., указ. соч.-Т.1.-С.109.
³⁶ Хибберт Кристофер, указ. соч.-С.85-86.

- ³⁷ Радзинский Э.С., указ. соч.-С.56, 59, 73, 81, 86, 88.
- ³⁸ Смит Д., указ. соч.-С.133-134.
- ³⁹ Там само.-С.131.
- ⁴⁰ Хибберт Кристофер, указ. соч.-С.119.
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² Там само.-С.119-120.
- ⁴³ Там само.-С.120.
- ⁴⁴ Зенькович Н.А. Тайны уходящего века - 2...-С.56-67; Волкогонов Д.А. Семь вождей...-С.255-279.
- ⁴⁵ Детальніше див: Ридли Д., указ. соч.-С.259-273.
- ⁴⁶ Смит Д., указ. соч.-С.132-133.
- ⁴⁷ Тагер Р. Сталин: Путь к власти. 1879 - 1929. История и личность.- М., 1991.-С.103; Iremaschwili J. Stalin und die Tragodie Georgiens.- Berlin, 1932.-S.30, 39.
- ⁴⁸ Тагер Р., указ. соч.-с.103; Iremaschwili J., op. cit.-S.40.
- ⁴⁹ Див: Аллилуев В.Ф. Хроника одной семьи: Аллилуевы - Сталин.-М., 1995.
- ⁵⁰ Див: Иосиф Сталин в объятиях семьи. Документы.- М., 1993.
- ⁵¹ Зенькович Н.А. Вожди и сподвижники: Слежка. Оговоры. Травля.- М., 1998.-С.131-161.
- ⁵² Буллок А., указ. соч.-Т.1.-С.462.
- ⁵³ Там само.-Т.1.-С.466.
- ⁵⁴ Дивитись детальніше: Тайны государственных переворотов и революций / Авт.-сост. Г.Ц. Малаховская.- Мн., 1998.-С.538-549; В центре паутины / Пер. с англ. М. Иванова...-С.78-127.
- ⁵⁵ Хибберт Кристофер, указ. соч.-С.13, 20-21, 55-57, 88-90.
- ⁵⁶ Тайны государственных переворотов и революций...-С.562-567.
- ⁵⁷ Див: Безыменский Л.А. Операция "Миф", или сколько раз хоронили Гитлера...; Зенькович Н.А. Тайны уходящего века - 2...-С.104-107.
- ⁵⁸ Хибберт Кристофер, указ. соч.-С.55, 66.
- ⁵⁹ Пикер Г., указ. соч.-С.25.
- ⁶⁰ Див: Громов Е.С., указ. соч.-С.181-209.
- ⁶¹ Волкогонов Д.А. Триумф і трагедія: Політичний портрет Й. В. Сталіна: У 2 кн. - К., 1989-1990.- Кн.1.-С.381-382.
- ⁶² Там само.-С.383.
- ⁶³ Тоталитаризм в Европе XX века...-С.226-227.
- ⁶⁴ Зенькович Н.А. Покушения и инсценировки: От Ленина до Ельцина.- М., 1998.-С.218-270.
- ⁶⁵ Зенькович Н.А. Тайны уходящего века - 2...-С.89-107, 131-167; Тревор-Роупер Х.Р. Последние дни Гитлера: Пер. с англ. СПб, 1995; Видеман Ф. Гитлер глазами его адъютанта // Новая и новейшая история.- 1998.- №5, 6.
- ⁶⁶ Там само.-С.148-150.
- ⁶⁷ Хибберт Кристофер, указ. соч.-С.473-505.
- ⁶⁸ Там само.-С.82-83.
- ⁶⁹ Герцштейн Р. Война, которую выиграл Гитлер / Пер. с англ. А.Л. Уткина, А.В. Бушуева, И.С. Соколова.-Смоленск, 1996.-С.201-246, 309-360.
- ⁷⁰ Верт Н., указ. соч.-С.231.
- ⁷¹ Радзинский Э.С., указ. соч.-С.442-443.
- ⁷² Боффа Дж. История Советского Союза. В 2-х тт. Том 1. От революции до второй мировой войны. Ленин и Сталин. 1917-1941.- М., 1994.-С.474.
- ⁷³ Там само.
- ⁷⁴ История России 1917-1995. В 4-х томах.- М., 1996.- Том второй: М.Геллер, А.Некрич "Утопия у власти". Книга вторая. "Мировая империя".-С.33 (525).
- ⁷⁵ Там само.-С.33-34 (525-526).
- ⁷⁶ Там само.-С.34 (526).
- ⁷⁷ Там само.
- ⁷⁸ Див: Janet G. Chapman, Real Wages in Soviet Russia since 1928.- Cambridge / Mass., Harvard Univ. Pr.-P.176; або История России 1917-1995. В 4-х томах.- Том второй...-С.34 (526).
- ⁷⁹ Див: История фашизма в Западной Европе / Г.С. Филатов, В.Д. Ежов и др.- М., 1978.-С.71-72.
- ⁸⁰ Там само.-С.83.

- ⁸¹ Там само.-С.100.
- ⁸² Там само.-С.119.
- ⁸³ Див: Statistisches Handbuch von Deutschland 1928-1944...-S.472. Детальні дані про зниження почасової оплати праці робітників в роки нацистського режиму в порівнянні з 1928 роком див: Галкин А.А. Германский фашизм.- М., 1967.-С.220.
- ⁸⁴ Галкин А.А. Германский фашизм...-С.221.
- ⁸⁵ Statistisches Handbuch von Deutschland 1928-1944...-S.611.
- ⁸⁶ Див: Промышленность Германии в период войны 1939-1945 гг. - М., 1956.-С.23; Нюрнбергский процесс: Сборник материалов...-Т.2.-С.272-273.
- ⁸⁷ История фашизма в Западной Европе...-С.238.
- ⁸⁸ Энциклопедия третьего рейха...-С. 428.
- ⁸⁹ Там само.-С.338-339.
- ⁹⁰ Муссолини Бенито, указ. соч.-С.11.
- ⁹¹ Смит Д., указ. соч.-С.177.
- ⁹² Там само.-С.326.
- ⁹³ Там само.
- ⁹⁴ Там само.
- ⁹⁵ Борис Дем'яненко. Расова доктрина нацизму - фундамент експансіоністської політики третього рейху проти слов'янського світу // Наукові записки ІПЕНД / Збірник.- К., 1998 / Сер. ''Політологія і етнологія''; Вип. 5.-С.155. Причини поразки нацистської Німеччини очима самих переможених див: Итоги второй мировой войны. Выводы побеждённых / К. Типпельскирх, А. Кессельринг, Г. Гудериан и др.- СПб.: М., 1998.
- ⁹⁶ Борис Дем'яненко. Расова доктрина нацизму - фундамент експансіоністської політики третього рейху проти слов'янського світу...-С.155-156. Детальніше дивитись загальні втрати Німеччини в роки другої світової війни в: Урланис Б.Ц. История военных потерь. Войны и народонаселение Европы. Людские потери вооружённых сил Европейских стран в войнах XVII-XX вв. (Историко-статистическое исследование).- СПб: М., 1998.-С.193-250.
- ⁹⁷ Див: Kurz R., op. cit.-S.57-58, 60. Див. також статті А.Паннекука, П.Маштіка та інших авторів у збірнику: Marxistischer Antileninismus.- Freiburg, 1991.
- ⁹⁸ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения...-Т.19.-С.120.

Розділ IV. ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРУВАННЯ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНА ПОДІБНІСТЬ ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ В ІТАЛІЇ, СРСР І НІМЕЧЧИНІ НА ЗРВІ ДУХОВНО - КУЛЬТУРНОЇ СФЕРИ

- ¹ Большой энциклопедический словарь.- 2-е изд., перераб. и доп.- М.: Большая Российская энциклопедия, 1998.-С.74, 93, 118, 165, 206, 295, 366, 489, 574, 626, 685, 884, 1012-1013, 1088, 1127, 1161, 1350, 1359; Шикман А.П. Деятели отечественной истории: Биограф. сл.- справ. [В 2 кн.]- М., 1997.-Т.1.-С.73-74, Т.2.-С.222-223.
- ² Тоталитаризм в Европе XX века...-С.211.
- ³ Там само.
- ⁴ Зуев М.Н., указ. соч.-С.231, 231, 237.
- ⁵ Зингер Л. Диалектика тридцатых // Творчество.- 1989.- №7.-С.8.
- ⁶ Русская советская художественная критика. 1917-1945. Хрестоматия.- М., 1982.-С.372.
- ⁷ Основы марксистско - ленинской эстетики.- М., 1961.-С.571.
- ⁸ Детальніше цю проблему див: Громов Е.С., указ. соч.-С.146-161.
- ⁹ Голомшток И. Тоталитарное искусство.- М., 1994.-С.10.
- ¹⁰ Пикер Г., указ. соч.-С.289.
- ¹¹ Голомшток И., указ. соч.-С.83.
- ¹² Brenner H. Die Kunstpolitik des National Sozialismus.- Hamburg, 1963.-S.172.
- ¹³ Тоталитаризм в Европе XX века...-С.220.
- ¹⁴ Там само.-С.221.
- ¹⁵ Голомшток И., указ. соч.-С.84.
- ¹⁶ Там само.-С.85.
- ¹⁷ Пикер Г., указ. соч.-С.230.
- ¹⁸ Там само.-С.240.
- ¹⁹ Энциклопедия третьего рейха...-С.426-427.
- ²⁰ Борис Дем'яненко. Роль та місце кінематографа у цементуванні нацистського тоталітарного режиму // Нова політика.-1998.- №2.-С.38.
- ²¹ Там само.

- ²² Там само.-С.40.
- ²³ Лопухов Б.Р. История фашистского режима в Италии.- М., 1977.-С.208.
- ²⁴ Голомшток И., указ. соч.-С.118.
- ²⁵ Тоталитаризм в Европе XX века...-С.227-228.
- ²⁶ Радзинский Э.С., указ. соч.-С.289.
- ²⁷ Детальніше див: Громов Е.С., указ. соч.-С.296-305.
- ²⁸ Черная Л.Б., указ. соч.-С.253-254.
- ²⁹ Там само.-С.255.
- ³⁰ Зенькович Н.А. Тайны уходящего века - 2...-С.171-173.
- ³¹ Черная Л.Б., указ. соч.-С.256.
- ³² Энциклопедия третьего рейха...-С.282.
- ³³ Борис Дем'яненко. Особливості структурування та схожість практичного прояву нацистської та сталінської моделей тоталітаризму...-С.55-56.
- ³⁴ Черная Л.Б., указ. соч.-С.246.
- ³⁵ Всемирная история: В 24 т. Т.22. Канун II мировой войны...-С.437-438.
- ³⁶ Хибберт Кристофер, указ. соч.-С.92.
- ³⁷ Буллок А., указ. соч.-Т.1.-С.507.
- ³⁸ История России 1917-1995.-Т.1.-С.310.
- ³⁹ Там само.-С.311.
- ⁴⁰ Джилас М. Новый класс // Джилас М. Лицо тоталитаризма...-С.295.
- ⁴¹ Тоталитаризм в Европе XX века...-С.237.
- ⁴² Энциклопедия третьего рейха...-С.38, 40, 41.
- ⁴³ Шпеер А. Воспоминания: Пер. с нем. / Вступ. статья Н.Н. Яковлева.- Смоленск, 1997.- С.117-133.
- ⁴⁴ Энциклопедия третьего рейха...-С.39.
- ⁴⁵ Тоталитаризм в Европе XX века...-С.238.
- ⁴⁶ Див: В центре паутины / Пер. с англ. М. Иванова...-С.36-77.
- ⁴⁷ Энциклопедия третьего рейха...-С.240-241.
- ⁴⁸ Там само.-С. титульна, 176, 177, 386.
- ⁴⁹ Див: Адам П. Искусство III-го рейха.- Нью-Йорк, 1992.
- ⁵⁰ Кларк Джей Келвит, указ. соч.-С.295.
- ⁵¹ Смит Д., указ. соч.-С.161.
- ⁵² Там само.
- ⁵³ Там само.
- ⁵⁴ Див: Autobiografia del Fascismo.- Milano, 1962.
- ⁵⁵ Смит Д., указ. соч.-С.162.
- ⁵⁶ Там само.-С.163.
- ⁵⁷ Нюрнбергский процесс: Сборник материалов в 8-ми т. Т.4.- М., 1990.-С.81-82.
- ⁵⁸ Там само.-Т.4.-С.82, 411-417, 424-430.
- ⁵⁹ Там само.-Т.4.-С.485.
- ⁶⁰ Там само.-Т.4.-С.486.
- ⁶¹ Там само.-Т.4.-С.488.
- ⁶² Див: Буллок А, указ. соч.-Т.1.-С.504; Всемирная история: В 24 т. Т.21. Мир в период создания СССР...-С.244-245.

В И С Н О В К И

- ¹ Кандель П.Е. "Посттоталитарность" как историческая проблема и региональная характеристика // МЭиМО.-1996.- №5.-С.93-101.
- ² Тоталитаризм в Европе XX века...-С.520.
- ³ История международных отношений и внешней политики СССР. В 3-х т. 1917-1987.- М., 1986-1987.-Т.1.-С.368-373.
- ⁴ Фест И.К. Гитлер. Биография...-Т.3.-С.405.
- ⁵ Роуз Р. Экономика посттоталитарного общества // Киевские новости.- 1993.- №4, январь.
- ⁶ Погружение в трясину (анатомия застоя).- М., 1991.-С.177.
- ⁷ Див: Гуров А. Красная мафия.- М., 1995.-С.13-16, 148-164, 168-171.
- ⁸ Тоталитаризм в Европе XX века...-С.481-482.
- ⁹ Див: Лапин Н.И. Кризис отчужденного бытия и проблемы социокультурной реформации // Вопросы философии.- 1992.-№12.-С.33.

¹⁰ Проэктор Д.М., указ. соч.-С.582.

¹¹ Див: Богданов А.А. Красная звезда (роман-утопия) // Богданов А.А. Вопросы социализма. - М., 1990.

¹² Тоталитаризм в Европе XX века...-С.86.

¹³ Там само.-С.510.

¹⁴ Див: Кершоу Ян. Гитлер (Серия ''След в истории'').- Ростов-на-Дону, 1997.

¹⁵ Див: Янов А.Л. После Ельцина: Веймарская Россия.-М., 1995; Анисимов А. Веймарская воронка и Россия: От воронки к воронке: От Веймарской Германии к постсоветской России.// Россия XXI.- 1994.- №9.-С.36-52; Лепехин В., указ. соч.

¹⁶ Согрин В. Политическая история современной России. 1985-1994. От Горбачёва до Ельцина.- М., 1994.-С.183, 185.

¹⁷ Див: Anderson J., May R.W. McCarthy. The man, the senator, the ''ism''.- Boston, 1952.

¹⁸ Див: Черниловский З.М. Всеобщая история государства и права (история государства и права зарубежных стран): Учебник. 2-е изд.- М., 1983.-С.482-484, 499, 509, 516-517.

ДОДАТОК 1

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- А**вгуст (63 до н. е. - 14 н. е.), римський імператор з 27 р. до н. е., троюрідний племінник Ю. Цезаря -
- Аденауер К. (1876-1967), федеральний канцлер ФРН у 1949-1963 рр. –
- Аллілуєва Н.С. (1901-1932), друга дружина Й. Сталіна -
- Аман М. (1891-1957), рейхсляйтер, Президент Імперської палати преси (з 1933 р.) –
- Ампер А.М. (1775-1836), французький вчений, один із засновників електродинаміки -
- Андерсон Р.Д., професор Каліфорнійського університету -
- Арендт Х. (1902-1975), німецький та американський філософ, політолог -
- Арон Р. (1905-1983), французький філософ, політолог, один із творців теорії єдиного індустріального суспільства -
- Архипенко О.П. (1887-1964), український скульптор -
- Афанасьєв М., російський політолог -
- Б**абеф Г. (1760-1797), французький комуніст-утопіст -
- Бабкіна О., український політолог -
- Бакст (Розенберг) Л.С. (1866-1924), російський живописець, графік, театральний художник, член "Світу мистецтва" -
- Барлах Е. (1870-1938), німецький скульптор, графік і письменник -
- Баталов Е., російський дослідник сталінізму -
- Батлер Р.Д., німецький дослідник націонал-соціалізму –
- Бебель А. (1840-1913), один із засновників і керівників німецької соціал-демократичної партії і II Інтернаціоналу -
- Бекман М. (1884-1950), німецький живописець, гравер -
- Беладі Л., угорський дослідник сталінізму -
- Беллярмінов І., російський історик -
- Бенуа О.М. (1870-1960), російський художник, історик мистецтва, художній критик, ідеолог "Світу мистецтва" -
- Бернгарді Ф., німецький кавалерійський генерал, мілітарист і шовініст -
- Березовська Л., російський філософ –
- Бжезинський З., американський соціолог, політолог і державний діяч -
- Білоус А., український політолог -
- Бісмарк О. (1815-1898), німецький державний діяч, один із найреакційніших депутатів пруського ландтагу -
- Бланкі Л.О. (1805-1881), французький комуніст-утопіст, учасник революцій 1830 і 1848 рр. –
- Блунк Х. (1888-1961), німецький письменник і поет, президент Палати літератури -
- Богданов О.О. (справжнє прізвище - Малиновський -(1873-1928)), політичний діяч, лікар, філософ і економіст -

Бонн М., англійський економіст -

Борисов Ю., російський політолог -

Борман М. (1900-1945 ?), рейхсleiter, особистий секретар і найближчий соратник

А.Гітлера -

Ботта Дж., міністр культури фашистської Італії -

Брак Ж. (1882-1963), французький живописець, один із засновників кубізму - 94

Брахер К.Д., німецький історик і політолог -

Бреккер А. (1900- ?), німецький письменник і режисер -

Брук А.М., один із теоретиків націонал-соціалізму -

Бубнов А.С. (1884-1938), радянський політичний діяч -

Буллок А., англійський історик -

Бурлюк Д.Д. (1882-1967), російський поет і художник, один із засновників

російського футуризму -

Бухарін М.І. (1888-1938), радянський політичний діяч -

Вагнер В.Р. (1813-1883), видатний німецький композитор, диригент, театральний діяч -

Ван Гог В. (1853-1890), нідерландський живописець, представник постімпресіонізму -

Вебер М. (1864-1920), німецький соціолог, філософ, історик -

Верді Дж. (1813-1901), італійський композитор, майстер оперного жанру -

Виноградов С.А. (1869-1938), російський живописець, член Спілки російських

художників

Вівальді А. (1678-1741), італійський композитор, скрипаль-віртуоз -

Вільгельм II (1859-1941), німецький імператор і пруський король у 1888-1918 рр. -

Віппер Р.Ю. (1859-1954), російський, радянський історик -

Вітфогель К., німецький історик -

Волкогонов Д.А. (1828-1995), російський історик -

Восленський М., російський та німецький історик і політолог -

Врубель М.О. (1856-1910), російський живописець -

Гаджієв К., російський політолог і філософ -

Гарвей У. (1578-1657), англійський лікар, засновник сучасної фізіології й ембріології -

Гарібальді Дж. (1807-1882), національний герой Італії, один із вождів революційного крила Рісоджіменто -

Ге М.М. (1831-1894), російський живописець, один із засновників Товариства передвижників -

Геббельс Й. (1897-1945), один із високопоставлених лідерів НСДАП, головний пропагандист третього рейху, близький соратник і друг А.Гітлера -

Гегель Г.В.Ф. (1770-1831), німецький філософ, який створив на об'єктивно-ідеалістичній основі систематичну теорію діалектики -

Герінг Г. (1893-1945), "нацист №2", другий після А.Гітлера військовий і економічний керівник третього рейху -

Гесс Р. (1894-1987), один із керівників нацистської Німеччини, заступник фюрера в партії, "нацист № 3" -

Гете І.В. (1749-1832), німецький письменник, засновник німецької літератури нового часу, мислитель -

Гільфердінг Р. (1877-1941), один із лідерів австрійської й німецької соціал-демократії і II Інтернаціоналу, теоретик австромарксизму -

Гімmlер Г. (1900-1945), один із головних політичних і військових діячів нацистської Німеччини, рейхсфюрер СС -

Гінденбург П. (1847-1934), президент Німеччини (з квітня 1925 р.), військовий і державний діяч, генерал-фельдмаршал -

Гіпплер Ф., офіційний режисер третього рейху -

Гласснер Г., німецький радянолог -

Глезер Е., німецький письменник-антифашист -

Гліваковський О., російський політолог -

Гобіно Ж.А. (1816-1882), французький соціолог, письменник і публіцист, один із засновників расистської теорії й расово-антропологічної школи в соціології -

Гобсон Дж.А. (1858-1940), англійський економіст -

Гоген П. (1948-1903), французький живописець, один із головних представників постімпресіонізму -

Гоголь М.В. (1809-1852), російський письменник -

Головаха Є., український соціолог і філософ -

Голомшток І., російський культуролог тоталітарних суспільств -

Голубев О., російський політолог -

Гончарова Н.С. (1881-1962), російський живописець -

Горбатенко В., український політолог -

Горький М. (Пешков О.М.) (1868-1936), російський письменник, публіцист -

Григор'єв Б., російський художник -

Гронський І., голова оргкомітету Спілки радянських письменників -

Грос Г., німецький художник -

Гудрик-Кларк Н., англійський дослідник нацизму -

Гутузо Р., італійський художник-експресіоніст -

Гюйо Ж.М. (1854-1888), французький філософ, прихильник утилітаризму -

Давидов Ю., російський політолог -

Даллін А., американський політолог -

Дам'є В.В., російський дослідник тоталітаризму -

Данте А. (1265-1321), італійський поет, творець італійської літературної мови -

Дейчер І., американський радянолог -

Де Кіріко Дж., італійський художник-сюрреаліст -

Джентіле Дж., офіційний філософ фашистського режиму в Італії -

Джентіле Е., італійський дослідник тоталітаризму -

Джерманетто Д., італійський письменник-антифашист -
Джілас М. (1911-1995), югославський політолог і публіцист -
Джованні Дж. (1842-1928), лідер італійської Ліберальної партії, прем'єр-міністр Італії в 1892-1893, 1903-1905, 1906-1909, 1911-1914, 1920-1921 рр. -

Джонс Т., американський радянолог -
Джонсон Ч., американський радянолог -
Джотто Д.Б. (1266-1337), італійський живописець -
Дзанібоні Т., італійський соціаліст -
Дікс О., німецький художник-експресіоніст, антифашист -
Добужинский М.В. (1875-1957), російський графік і театральний художник, член "Світу мистецтва" -

Достоевський Ф.М. (1821-1881), російський письменник -
Драбкін Я.С., російський дослідник тоталітаризму -
Драйзер Т. (1871-1945), американський письменник і публіцист -
Дракер П., американський дослідник тоталітаризму -
Ейнштейн А. (1879-1955), німецький фізик-теоретик, один із засновників сучасної фізики -

Еккарт Д. (1868-1923), німецький поет, драматург і журналіст, перший головний редактор "Фелькішер Беобахтер" (1921-1923) -

Еллюль Ж., французький соціолог -
Енгельс Ф. (1820-1895), мислитель, суспільний діяч, один із засновників марксизму -
Ерлер Е., офіційний художник третього рейху -
Ефіров С., російський політолог -

Желєв Ж. (нар. 1935), болгарський філософ і політолог -

Жуковський С., російський художник -

Зінов'єв О.О. (нар. 1922), російський філософ і письменник -

Зінов'єв (Радомисльський) Г.Є. (1883-1936), радянський політичний діяч -
Зомбарт В. (1863-1941), німецький економіст, історик і соціолог, філософ-неокантіанець -

Льїн В., російський політолог -

Інкельс А., американський радянолог -
Іремашвілі Й., російський меншовик, колишній близький друг і шкільний товариш Й.Сталіна -

Йовіне Ф., італійський письменник-антифашист -

Йост Х., німецький драматург, президент Палати театрального мистецтва третього рейху -

Каменєв (Розенфельд) Л.Б. (1883-1936), радянський політичний діяч -

Кан О., відомий американський банкір 20-30-х рр. -

Кандинський В.В. (1866-1944), російський живописець і графік, один із засновників та теоретиків абстрактного мистецтва -

Кант І. (1724-1804), німецький філософ, засновник німецької класичної філософії -

Кара-Мурза С., російський політолог -

Карлейль Т. (1795-1881), англійський публіцист, історик і філософ, автор концепції "культу героїв", єдиних творців історії -

Карр К., італійський художник-футурист -

Каутський К. (1854-1938), один із лідерів і теоретиків німецької соціал-демократії і II Інтернаціоналу, центрист -

Керр А., німецький письменник-антифашист -

Кертис М., американський політолог -

Кірхнер Е., німецький художник-експресіоніст -

Кіссінджер Г.А. (нар. 1923), держсекретар США в 1973-1977 рр., радник президента з питань національної безпеки в 1969-1975 рр. -

Кйоллен Р., німецький геополітик -

Кніпп Г., офіційний художник третього рейху -

Ковальов О., російський філософ -

Кокошка О., німецький художник -

Колаковські Л., польський філософ -

Комолова Н.П., російський політолог -

Конт О. (1798-1857), французький філософ, один із засновників позитивізму в соціології -

Корнель П. (1606-1684), французький драматург, представник класицизму -

Коровін К.О. (1861-1939), російський живописець -

Корш К., німецький марксист -

Кох Р. (1843-1910), німецький мікробіолог, один із засновників сучасної бактеріології й епідеміології -

Краус Т., угорський дослідник сталінізму -

Крейс В., офіційний скульптор третього рейху -

Кремень В., український політолог, соціолог -

Кресіна І., український політолог -

Кромвель О. (1599-1658), діяч Англійської революції XVII ст., керівник індепендентів -

Кропоткін П.О. (1842-1921), князь, російський революціонер, теоретик анархізму -

Кудряченко А., український історик, політолог -

Кулаковський Л., польський філософ -

Кульчицький С., український історик -

Кун А., американський політолог -

Курас І., український історик -

Ламмерс Х. (1879-1962), рейхсміністр і керівник рейхсканцелярії -

Ланс Й., німецький публіцист, авантюрист -

Ланцінгер Х., офіційний художник третього рейху -
Лапін М., російський дослідник тоталітаризму -
Ларіонов М.Ф. (1881-1964), російський живописець -
Лассаль Ф. (1825-1864), німецький соціаліст, філософ і публіцист, організатор і керівник Всезагального німецького робітничого союзу (1863-1875) -
Лафарг П. (1842-1911), один із засновників французької робітничої партії, член I Інтернаціоналу -
Лебедєва Д., радянський скульптор -
Лебон Г. (1841-1931), французький учений, соціальний психолог -
Легар Ф. (1870-1948), угорський композитор, диригент -
Лей Р. (1890-1945), рейхсляйтер, завідувач Організаційного відділу НСДАП, керівник Німецького трудового фронту -
Лекер У., американський політолог -
Лембрук В. (1881-1919), німецький скульптор -
Ленін В.І. (1870-1924), російський радянський і політичний діяч, теоретик марксизму -
Ленш П., представник лівого крила соціал-демократичної партії Німеччини -
Лепехін В., російський дослідник фашизму -
Лисенко М., голова Національно-республіканської партії Російської Федерації -
Лібенайнер В., нацистський режисер, фаворит Й.Гіббельса -
Лінденберг К., німецький політолог -
Лондон Дж. (справжнє ім'я Джон Гріффіт - (1876-1916)), американський письменник -
Луначарський А.В. (1875-1933), радянський політичний і державний діяч, письменник -
Люгер К. (1844-1910), австрійський політик, бургомістр Відня -
Людвіг Е., німецький письменник-антифашист -
Люксембург Р. (1871-1919), один із керівників і теоретиків польської соціал-демократії, ліворадикальної течії в німецькій соціал-демократії та II Інтернаціоналі -
Майт Г., офіційний режисер третього рейху -
Мазер В., німецький біограф А.Гітлера -
Макарт Х. (1840-1884), австрійський художник, професор Віденської академії -
Македонський О. (356-323), відомий державний та військовий діяч стародавньої Македонії -
Малевич К.С. (1878-1935), російський художник -
Мальтус Т.Р. (1766-1834), англійський священник, засновник мальтузіанства -
Малявін Ф.А. (1869-1940), російський живописець, член Спілки російських художників -
Манізер М., радянський скульптор -
Манхейм К. (1893-1947), німецький соціолог -
Марінетті Д., італійський футурист -
Маркс К. (1818-1883), німецький політичний діяч, засновник марксистської філософії й політекономії -
Маркс Ф., американський політолог -

Маршалл Дж.К. (1880-1959), американський генерал армії, держсекретар США в 1947-1949 рр., міністр оборони в 1950-1951 рр., ініціатор 'плану Маршалла' -

Матеотті Д., італійський соціаліст -

Матісс А. (1869-1954), французький живописець, графік, майстер декоративного мистецтва -

Мейснер О. (1880-1953), нацистський юрист -

Менцель А. (1815-1905), німецький живописець і графік -

Мігранян А., російський політолог -

Мікоян А.І. (1895-1978), радянський політичний та державний діяч -

Мілер А., німецький історик і соціолог -

Міллер Р., німецький історик -

Млинарж З., чеський громадський діяч і політолог -

Молотов (Скрябін) В.М. (1890-1986), радянський політичний і державний діяч -

Мольєр (Жан - Батист Поклен), (1622-1673), французький комедіограф, актор, театральний діяч, реформатор сценічного мистецтва -

Моравія А., італійський письменник-антифашист -

Моріс Е. (1897-1945), особистий охоронець А.Гітлера, його шофер і близький друг -

Моррас Ж. (1868-1952), французький публіцист -

Муссоліні В., син Б.Муссоліні -

Мухіна В., радянський скульптор -

Мюллер О., президент Баварської академії наук у 1936-1944 рр. -

Мюллер Р., німецька кіноактриса -

Наполеон І (Наполеон Бонапарт) (1769-1821), французький імператор у 1804-1814 та в березні-червні 1815 рр. -

Нарвський І., радянський політичний діяч -

Науманн Ф., німецький марксист -

Ніцше Ф. (1844-1900), німецький філософ, представник філософії життя -

Новіков А., російський політолог -

Нойманн З., німецько-американський політолог -

Нолічек А., німецький письменник-антифашист -

Нольде Е., німецький художник-експресіоніст, антифашист -

Нольте Е., німецький історик -

Нольке Е., німецький історик -

Оріані, італійський націоналіст -

Ортега-і-Гассет Х. (1883-1965), іспанський філософ і соціальний мислитель, представник теорії масового суспільства -

Оруелл Дж. (1903-1950), англійський письменник і публіцист -

Отгвальд Е., німецький письменник-антифашист -

Павезе Ч., італійський письменник-антифашист -

Пагано Дж., офіційний архітектор фашистської Італії -

Палестрина Д.П. (1525-1594), італійський композитор, глава римської поліфонічної школи -

Панчук М., український етнополітолог -

Папен Ф. (1879-1969), глава німецького уряду в липні-листопаді 1932 року, в 1933-1934 рр. віце-канцлер Німеччини -

Парето У. (1848-1923), італійський соціолог, економіст, один із творців концепції еліт -

Паскаль Б. (1623-1662), французький математик, фізик, релігійний філософ і письменник -

Пастер Л. (1822-1895), французький вчений, засновник сучасної мікробіології та імунології -

Пастернак Л.О. (1862-1945), російський живописець і графік, засновник Спілки російських художників -

Певзнер М., російський художник -

Перов В.Г. (1833/34-1882), російський живописець -

Петаччі К., коханка Б.Муссоліні -

Пікассо П. (1881-1973), французький живописець -

Пілсудський Ю. (1867- 1935), маршал, польський державний діяч -

Піранделло Ч., італійський драматург -

Платон (428 чи 427-348 чи 347 до н.е.), давньогрецький філософ -

Пленге І., німецький філософ-марксист -

Плеханов Г.В. (1856-1918), політичний діяч, філософ, теоретик марксизму -

Плів'є Т., німецький письменник-антифашист -

Покровський М.М. (1868-1932), радянський історик, державний і політичний діяч -

Поппе Г., офіційний художник третього рейху -

Прібрам К., німецький дослідник націонал-соціалізму -

Прудон П.Ж. (1809-1865), французький соціаліст, теоретик анархізму, економіст -

Пуні І., російський художник -

Пушкін О.С. (1799-1837), російський поет, родоначальник нової російської літератури, творець сучасної російської літературної мови -

Пр'ячентіні М., офіційний архітектор фашистської Італії -

Радек (Собельсон) К.Б. (1885-1939), діяч міжнародного соціал-демократичного руху (Польща, Німеччина) -

Раубаль А. (1908-1931), двоюрідна племінниця А.Гітлера, дочка його зведеної сестри -

Раушнінг Г., політичний діяч нацистської Німеччини, письменник -

Рем Е. (1887-1934), керівник нацистських штурмових загонів СА -

Ремарк М. (1898-1970), німецький письменник-антифашист -

Рембрант Х.Р. (1606-1669), нідерландський живописець, офортист -

Реріх М.К. (1874-1947), російський живописець, театральний художник, археолог, мандрівник, письменник -

Рєпін І.Ю. (1844-1930), російський живописець, передвижник -

Рівойре М., один з лідерів італійського фашизму -

Родбертус К.І. (1805-1875), німецький економіст -

Розенберг А. (1893-1946), головний ідеолог нацизму, заступник А.Гітлера з питань "духовної та ідеологічної підготовки" членів НСДАП, рейхсміністр у справах окупованих східних територій -

Ротшільд М., засновник банківського дому у Франції -

Роупер Г., англійський дослідник нацизму -

Рудич Ф., український політолог і філософ -

Руо Ж. (1871-1958), французький живописець і графік -

Ряботяжев М.В., російський дослідник тоталітаризму -

Салазар А. (1889-1970), глава уряду Португалії в 1932-1968 рр., диктатор фашистської Португалії -

Салмін О., російський політолог -

Салтиков (М. Щедрін) М.Є. (1826-1889), російський письменник-сатирик, публіцист -

Самойлов Е., російський дослідник фашизму -

Сансоні Г., офіційний художник фашистської Італії -

Сарфатті М., італійська журналістка, коханка Б.Муссоліні -

Сванідзе К., перша дружина Й.Сталіна -

Северіні Д., італійський художник-футурист -

Серебрякова З.Є. (1884-1967), російський живописець, член "Світу мистецтва"-

Симонов М., російський політолог -

Серов В.О. (1865-1911), російський живописець і графік, передвижник, член "Світу мистецтва"-

Сомов К.А. (1869-1939), російський живописець і графік -

Сорель Ж. (1847-1922), французький філософ, теоретик анархо-синдикалізму -

Сорін С., російський художник -

Спіноза Б. (1632-1677), нідерландський філософ, пантеїст -

Судейкін С.Ю. (1882-1946), російський живописець, графік, театральний художник -

Табачник Д., український політолог, історик -

Такер Р., американський політичний психолог, соціолог, дослідник проблем політичного лідерства -

Татлін В.Є. (1885-1953), російський живописець, графік, театральний художник -

Ткаченко В., український історіософ, політолог -

Толстой Л.М. (1829-1910), граф, російський письменник -

Толстой О.К. (1917-1875), граф, російський письменник -

Томський М., радянський скульптор -

Торак І., офіційний скульптор третього рейху -

Травен Б. (1890-1969), німецький письменник -

Трипольський В., український політолог -

Троост П.Л.(1878-1934), німецький архітектор; входив до найближчого оточення

А.Гітлера-

Троцький (Бронштейн) Л.Д. (1879-1940), радянський політичний і державний діяч -

Трубайчук А., український історик -

Тургенєв І.С. (1818-1883), російський письменник -

Тухольський К. (1890-1935), німецький письменник-антифашист, публіцист -

Уелш У., американський політолог -

Устрялов М. (1890-1938), російський політичний діяч, кадет (з 1917 р.), публіцист -

Фазікелла Д., італійський дослідник тоталітаризму -

Фарадей М. (1791-1867), англійський фізик, засновник вчення про електромагнітне поле -

Федотов Г.П. (1886-1951), російський релігійний мислитель, історик і публіцист -

Фейхтвангер Л. (1884-1958), німецький письменник-антифашист -

Феліче Р., італійський дослідник фашизму -

Філонов П.М. (1883-1941), російський живописець і графік -

Фіхте І.Г. (1762-1814), німецький філософ, представник німецької класичної філософії -

Фолькманн Х., німецький історик - 23

Франк Г. (1900-1946), нацистський юрист, рейхсляйтер, керівник Юридичного управління рейху -

Франко Ф. (1892-1975), глава іспанської держави (каудильо) в 1939-1975 рр. і вождь Іспанської фаланги в 1937-1975 рр., у 1936 році очолив заколот проти Іспанської республіки -

Фреер Г., один із теоретиків націонал-соціалізму -

Фрейд З. (1856-1939), австрійський лікар-психіатр і психолог, засновник психоаналізу -

Фрідріх К., американський політолог -

Фрідріх І Барбаросса (1125-1190), германський король з 1152 року, імператор "Священної Римської імперії" з 1155 року -

Фрідріх II Штауфен (1194-1250), германський король з 1212 року, імператор

"Священної Римської імперії" з 1220 року, король Сіцилії з 1197 року -

Функ В., заступник Й.Гейбельса в Імперському міністерстві освіти і пропаганди -

Фюре Ф., французький історик -

Хадамовський Е., президент Палати радіо третього рейху -

Хайбер Х., німецький історик -

Хайек Ф., австрійський економіст, політолог -

Харлан Ф., офіційний режисер нацистської Німеччини -

Хассе Е., німецький шовініст і мілітарист -

Хаусхофер К. (1869-1945), основоположник німецької геополітики, президент Німецької академії (1934-1937) -

Хаф Дж., американський радянолог -

Хібберт К., англійський журналіст, учасник боїв за визволення Італії -

Хоннекер Е. (1912-1994), голова Державної ради НДР у 1976-1989 рр., голова Національної ради оборони в 1971-1989 рр., з 1971 року перший секретар, у 1976-1989 рр. генеральний секретар ЦК СЄПН -

Хофер К., німецький художник -

Хрущов М.С. (1894-1971), політичний і державний діяч, з 1953 по 1964 рр. секретар, 1-й секретар ЦК КПРС -

Цвейг А. (1887-1968), німецький письменник і громадський діяч, президент Академії мистецтв НДР у 1950-1953 рр. -

Цзедун Мао, китайський державний та партійний діяч -

Цезар Г.Ю. (102-44 до н. е.), римський диктатор і полководець -

Ціглер А., президент Палати образотворчих мистецтв третього рейху -

Чайковський П.І. (1840-1893), російський композитор -

Чаушеску Н. (1918-1989), президент Румунії з 1974 року, генеральний секретар РКП з 1965 року, в 1967-1974 рр. голова Державної ради -

Чемберлен Х. (1855-1927), англійський письменник, соціолог, філософ, предтеча нацистської ідеології -

Чемпен Ж., американський спеціаліст з питань радянської економіки -

Чернишевський М.Г. (1828-1889), російський публіцист, літературний критик, письменник -

Черчилль У. (1874-1965), прем'єр-міністр Великобританії в 1940-1945, 1951-1955 рр. До 1904 року консерватор, потім ліберал, з початку 20-х рр. знову консерватор, один із лідерів Консервативної партії -

Чехов А.П. (1860-1904), російський письменник -

Чехонін С.В. (1878-1936), російський графік і живописець, член "Світу мистецтва" -

Чешков М., російський політолог -

Чіано Г. (1903-1944), міністр закордонних справ фашистської Італії в 1936-1943 рр. -

Шагал М. (1887-1985), французький живописець і графік -

Шапиро Л., американський радянолог -

Шاپовал Ю., український історик -

Шахт Я. (1877-1970), президент рейхсбанку й економічний радник А.Гітлера з питань переозброєння Німеччини -

Шафаревич І., російський дослідник соціалізму -

Шварц Ф. (1875-1947), рейхсляйтер, головний казначей НСДАП -

Шекспір У. (1564-1616), англійський драматург і поет -

Шелер М., німецький філософ -

Ширах Б. (1907-1974), лідер німецької молоді, керівник організації "Гітлерюгенд" в 1933-1940 рр. -

Шлеммер О., німецький художник-дадаїст -

Шмідт К., німецький художник-антифашист -

Шмітт К. (1886-1950), німецький юрист, політолог і публіцист -

Шюльц В., нацистський культурознавець -

Шюльц Р., начальник ейнзацштабу "Образотворче мистецтво" третього рейху -

Шопенгауер А. (1788-1860), німецький філософ, представник волюнтаризму -

Шоперер Г., пангерманіст, голова Німецької національної партії в Австрії -

Шпанн О. (1878-1950), австрійський філософ, соціолог і економіст -

Шпеєр А. (1905-1981), офіційний архітектор третього рейху -

Шпенглер О. (1880-1936), німецький філософ, історик, представник філософії життя -

Шпіндлер К. (1808-1885), німецький живописець -

Штірнер М. (1806-1856), німецький філософ -

Штраус Р., президент Палати музики третього рейху -

Штраус (Штраус-син) І. (1825-1899), австрійський композитор, скрипаль і диригент -

Шубін О., російський дослідник тоталітаризму -

Юнгер Е., німецький письменник і філософ, один з теоретиків націонал-соціалізму -

Яковлев О., російський художник -

Яннінгс Е. (1884-1950), німецький кіноактор -

Ярославський Е.М. (Губельман Міней Ізраїльович, 1878-1943), радянський політичний діяч, активний борець з релігією -

Ярош Б., український політолог -

КОРОТКИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

АВТОКРАТІЯ (від грец. autokrateia- самодержавство, самовладдя) - система управління суспільством, державою, при якій одній особі належить виключна й необмежена верховна влада.

АВТОРИТАРИЗМ (від лат. autoritas - цілковита влада, вплив, наказ) - політичний режим, який характеризується зосередженням необмеженої влади в руках однієї особи або групи осіб, обмеженням, звуженням політичних прав та свобод громадян і суспільно-політичних організацій, повноважень демократичних інститутів, їх суворою регламентацією, незаперечним підпорядкуванням усіх соціальних структур владі.

АЛЬТРУІЗМ (від лат. alter, тут - інший) - безкорисливе піклування про благо інших людей при повному ігноруванні власних інтересів.

АННІГІЛЯЦІЯ (від пізньолат. annihilatio - знищення, зникнення) - перетворення елементарних частинок, що відбувається при зіткненні частинок з античастинками.

АНТИСЕМІТИЗМ (інакше юдофобство, від лат. judaeus - євреї і грец. phobos - страх, ненависть) - одна з форм націоналістичної, расистської ідеології, яка виражається у ворожому ставленні до осіб єврейської національності (від недобррозичливого ставлення в побуті, правової дискримінації до єврейських погромів і геноциду).

БЮРОКРАТІЯ (від франц. bureau - канцелярія і грец. kratos - влада, панування) - система управління суспільними справами, що спирається на розгалужену та ієрархізовану структуру чиновницького апарату.

ДЕВАЛЬВАЦІЯ (від франц. devaluation - знецінення) - спосіб стабілізації грошової системи країни, суть якого полягає в зменшенні в законодавчому порядку золотого вмісту національних грошових знаків або зниженні їхнього курсу щодо іноземної валюти.

ДЕСТРУКЦІЯ (від лат. destructia - руйнування) - порушення або руйнування моральної структури чого-небудь.

ДЕТЕРМІНАЦІЯ (від лат. determinatio - обмеження)- виникнення якісної своєрідності явища, що розвивається, яка надалі визначатиме його розвиток.

ДИСКРИМІНАЦІЯ (від лат. diskriminatio - розрізнення, розділення)- свідоме обмеження учасників політичного процесу щодо свободи їхньої діяльності.

ДИХОТОМНИЙ (від грец. dichotomia - поділ надвоє) – поділений навпіл.

ДОГМА (від грец. dogma - думка, вчення, постанова, рішення) - поняття, ідеї, вчення, які вважаються істинними за будь-яких умов.

ЕВОЛЮЦІЯ (від лат. evolutio - розгортання) - процес поступових змін політичної сфери суспільства, змістом яких є її ускладнення, диференціація, підвищення рівня організації (прогрес) або ж спрощення, зниження системної структури (регрес).

ЕГАЛІТАРИЗМ (від франц. egalite - рівність) - суспільно-політична теорія, що обстоює загальну рівність як принцип організації суспільного життя (русоїзм, якобінство, більшовизм, певною мірою лібералізм).

ЕЛІМІНАЦІЯ (від лат. elimino - виношу за поріг, виводжу) - загибель окремих представників чи цілих груп організмів (популяцій, видів) у результаті різноманітних природних причин.

ЕКСТРЕМІЗМ (від лат. extremus - крайній) - прихильність в ідеології й політиці до крайніх поглядів і засобів у досягненні певних цілей.

ЕКСПАНСІЯ (від лат. expansio - поширення) - активне проникнення в яку-небудь сферу, поширення сфери економічного, політичного, духовно-культурного панування.

ЕПІГОНИ (від грец. epigonoі - ті, що народилися після) - позбавлені творчої самостійності послідовники якого-небудь напрямку.

ЕСХАТОЛОГІЯ (від гр. eschatos - останній і logos - слово, вчення) - релігійне вчення про кінечність долі світу і людини.

ЕТАТИЗМ (від грец. etat - держава) - 1) активне втручання держави та її структур у всі сфери життя суспільства, яке призводить до надмірної централізації, регламентації та бюрократизації суспільних процесів, їх омертвіння; 2) тип політичної свідомості, згідно з яким держава розглядається як важливий інтегруючий фактор ("державний" тип свідомості).

ІДЕОКРАТІЯ (від грец. idea - поняття і kratos - влада) - верства професійних ідеологів, що культивують залежність суспільної свідомості від ідеології.

ІМАНЕНТНИЙ (від лат. immanens - властивий чому-небудь) - внутрішньо притаманний предметам або явищам; який впливає з їхньої природи.

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ - міжнародна солідарність людей різних націй і рас, основа їх взаєморозуміння, взаємної довіри, взаємопроникнення культур, цінностей, знань і технологій.

ІРРАЦІОНАЛІЗМ - позначення течій у філософії, які, на противагу раціоналізму, обмежують чи заперечують можливості розуму в процесі пізнання і кладуть в основу світорозуміння ірраціональне, ставлячи на перший план волю (волюнтаризм), безпосереднє споглядання, почуття, інтуїцію (інтуїтивізм), уяву, інстинкт, "підсвідоме".

КЛАСИЦИЗМ (від лат. classicus - зразковий) - стиль та напрям у літературі та мистецтві XVII - поч. XIX ст., для якого було характерне звернення до античної спадщини як до норми та ідеального зразка.

КЛАСОВИЙ АНТАГОНІЗМ - у марксизмі така форма суперечностей, яка характеризується непримиренністю суспільних інтересів певних соціальних верств.

КЛЕРИКАЛІЗМ (від лат. clericalis - церковний) - суспільно-політична практика здійснення церквою, релігійними політичними партіями та іншими релігійними організаціями системи заходів на конфесійній ідеологічній основі, спрямованих на досягнення домінуючої ролі релігії та церкви в різних сферах суспільного життя, а також на створення теократичної держави як необхідної умови порятунку людства.

КОНСЕРВАТИЗМ (від лат. conservare - зберігати, охороняти) - ідеологія і практика, що орієнтується на збереження й підтримку форм державного і суспільного життя,

передусім морально-правових його засад, які історично сформувались і втілюються в нації, релігії, шлюбі, сім'ї, власності.

КОНФРОНТАЦІЯ (від франц. confrontation - протиборство, зіткнення) - становище, коли певні особи або держави опиняються перед загрозою зіткнення між собою.

КОНФОРМІЗМ (від лат. conformis - подібний, пристосовний) - пристосовництво, пасивне сприйняття існуючих порядків, панівної думки, відсутність власної позиції, безпринципне й некритичне наслідування будь-яких взірців, що мають силу найбільшого впливу (авторитет, традиція).

КОРУПЦІЯ (від лат. corruptio - підкуп, псування, занепад) - підкупність, продажність і хабарництво державних службових осіб, політичних і громадських діячів, урядовців та високопоставлених чиновників.

ЛІБЕРАЛІЗМ (від лат. liberalis - вільний) - політична та ідеологічна течія, що об'єднує прихильників парламентського ладу, демократичних свобод і вільного підприємництва.

ЛЕГІТИМАЦІЯ (від лат. legitimus - законний) - визнання чи підтвердження законності прав, владних повноважень, певних рішень. Спосіб надання владним стосункам загальнозначущої форми, коли суспільство встановлює певну систему норм і цінностей, які примушують визнавати право одних впливати на інших та панувати над ними.

ЛЮМПЕНИ (від нім. Lumpen - лахміття) - декласовані елементи суспільства (жебраки, бродяги, дрібні спекулянти, повії, злодії тощо).

МАРГІНАЛЬНІ ВЕРСТВИ (від лат. margo - край, межа) - соціальні групи, які внаслідок еволюційних або революційних змін у суспільстві виходять за межі раніше сталих соціальних спільностей.

МІГРАЦІЯ (від лат. migratio - переселення, переміщення) - переміщення людей, етносів, їх частин або окремих представників, пов'язане зі зміною постійного місця проживання або з повернення до нього.

МОДЕРНІЗАЦІЯ - процес трансформації суспільства, який супроводжується формуванням політичних інститутів, соціальною мобілізацією та розширенням політичної участі, поширенням демократичних цінностей і норм, властивих розвиненим країнам, у країнах менш розвинених.

НАЦІОНАЛІЗМ (від лат. natio - народ) - теорія і практика етнічних і соціально-політичних відносин у суспільстві, які ґрунтуються на самоідентифікації нації у вирішенні політичних, державних, економічних, соціокультурних проблем суспільного розвитку і які реалізуються в різноманітних формах діяльності, зумовлених рівнем соціально-економічного, політичного й духовно-культурного розвитку країни, традиціями, станом суспільної психології та специфікою довкілля.

НАЦИЗМ - назва німецького фашизму, що походить від назви Націонал-соціалістської німецької робітничої партії (НСДАП), котра була утворена в 1919 році в умовах загальної кризи, в якій перебувала країна після першої світової війни. Для ідеології

нацизму характерні расизм, шовінізм, антидемократизм, елітизм, зовнішньополітичний експансіонізм, геноцид, марення про світове панування.

НІЦШЕАНСТВО (від прізвища німецького філософа Фрідріха Ніцше (1844-1900), автора міфу про "надлюдину") – концепція, в якій індивідуалістичний культ сильної особистості поєднувався з романтичним ідеалом "людини майбутнього".

ОЛІГАРХІЯ (від грец. oligos - нечисленний і arche - влада; влада небагатьох) - політичне й економічне панування, влада, правління невеликої групи людей, а також сама правляча група.

ОПОЗИЦІЯ (від лат. oppositio - протиставлення) - форма протистояння, протидії певної соціальної або політичної групи чи партії офіційному курсу і прагнення боротись якщо не за владу, то за вплив на неї, за перевагу виборців.

ПАРАДИГМА (від грец. paradeigma - приклад, зразок) - наукова теорія, втілена в систему понять, які відображають істотні риси дійсності; вихідна концептуальна схема, модель постановки проблем і їх вирішення.

ПАРЛАМЕНТАРИЗМ (від англ. Parliament, нім. Parlament, франц. Parlement - парламент) - система представницьких органів влади, за якої чітко розподілені функції законодавчих і виконавчих органів і в якій вирішальну роль відіграє парламент як постійно діючий представницький орган влади.

ПАРТИКУЛЯРИЗМ (від лат. particula - частинка) - принцип соціальної й політичної активності, орієнтований перш за все на захист приватних і вузькогрупових інтересів.

ПЕРМАНЕНТНИЙ (від лат. permaneo - продовжуюсь, триваю) - безперервне явище чи подія.

ПЛЮРАЛІЗМ (від лат. pluralis - множинний) - принцип організації та функціонування політичного життя й політичної системи, який відображає реальне розмаїття економічних, соціальних, ідеологічних, культурних, релігійних та інших інтересів і цінностей класів, соціальних верств і груп, партій, етнічних спільностей, регіонів та інших суб'єктів суспільного життя.

ПОСТТОТАЛІТАРНЕ СУСПІЛЬСТВО - суспільство перехідного типу, яке спонтанно переборює обмеження конкретної тоталітарної системи під впливом факторів ендогенного (внутрішнього) та екзогенного (зовнішнього) походження, прямує від тоталітарного до природно-історичного стану.

РАДИКАЛІЗМ (від лат. radix - корінь) - політична та ідеологічна течія, що об'єднує прихильників корінних, рішучих змін у різних сферах життєдіяльності суспільства.

РАСИЗМ (від франц. race, від італ. razza - природа) - політична ідеологія і практика, теоретичною основою яких є сукупність антинаукових концепцій про фізичну і психічну неповноцінність людських рас та вирішальний вплив расових відмінностей на історію й культуру людства.

РЕДУКЦІОНІЗМ (від лат. reductio - повернення) - методологічний принцип, згідно з яким складні явища можуть бути пояснені на основі законів, що властиві більш простим явищам.

СНОБІЗМ - поведінка, погляди та манери сноба, тобто людини, яка ретельно дотримується смаків, манер і т.п. вищого світу і зневажає все, що виходить за межі його правил.

СИМБІОЗ (від грец. symbiosis - спільне життя) - форма спільного існування двох організмів різних видів, включаючи паразитизм (антагоністичний симбіоз).

СОФІСТИКА (від. грец. sophistike - міркування, що базуються на свідомому порушенні законів логіки).

СТАЛІНІЗМ - система суспільних відносин і політичної влади, що панувала в СРСР у період терористичної диктатури Й.В.Сталіна. Вона характеризується: повною ліквідацією приватної власності, беззаперечним пануванням державної; проведенням форсованої індустріалізації й насильницької тотальної колективізації сільського господарства; бюрократичним плануванням; усуненням трудящих від управління виробництвом; підтримкою вкрай низького рівня життя основної маси населення держави; прихованою експлуатацією та замаскованим привласненням партійно-державною бюрократією додаткової вартості; фактичною відсутністю демократії в системі державної влади; створенням системи тотального державного терору; культом особи вождя; однопартійною системою, подавленням внутрішньопартійної демократії; заборонаю фракцій та демократичних дискусій в партії; відродженням великодержавного шовінізму й антисемітизму; депортаціями цілих народів, що абстрактно звинувачувалися в антирадянській, антидержавній діяльності; заміною ідеї пролетарської солідарності вимогою беззаперечної підтримки комуністами зарубіжних країн політики в СРСР та інших країнах зі сталінськими режимами; постійним прагненням матеріалізувати ідею перманентної світової соціалістичної революції.

ТЕХНОКРАТІЯ (від грец. techne - мистецтво, майстерність, kratos - влада) - 1) соціальний прошарок висококваліфікованих спеціалістів, який бере участь в управлінні капіталістичним виробництвом і входить до панівного класу та правлячої еліти сучасного буржуазного суспільства; 2) соціологічне вчення, засноване в 20-х рр. ХХ ст. американськими економістами Г.Скоттом і Т.Вебленом. Прихильники цього вчення пропагують необхідність встановлення політичної влади технічних спеціалістів, абсолютизують роль техніки в соціальному житті й підкреслюють залежність індивідуумів від сучасних технологій.

ТОТАЛІТАРИЗМ (від лат. totalis - увесь, цілий, повний) - одна з форм державності, тип політичного режиму, для якого характерні тотальний контроль над усіма сферами життя суспільства, монополізація влади в руках однієї партії, яка, в свою чергу, перебуває повністю під владою одного лідера (вождя, фюрера, дуче, каудильо), однопартійність, заборона демократичних організацій, ліквідація конституційних прав і свобод громадян, репресії проти прогресивних сил, монополія на засоби масової інформації, мілітаризація суспільного життя і знищення громадянського суспільства.

ТРАНСФОРМАЦІЯ (від лат. transformatio - перетворення) - зміна і перетворення органічних форм, походження одних організмів чи явищ від інших.

УТИЛІТАРИЗМ (від лат. utilitas - користь) принцип оцінки всіх явищ тільки з точки зору їх корисності, можливості служити засобом для досягнення певної мети.

ФАШИЗМ (від італ. fascio - жмутик, зв'язка, об'єднання) - 1) найбільш реакційна політична течія, яка виражає інтереси реакційних та агресивних сил, прихильників крайніх поглядів і методів у політиці та ідеології; напрям правого екстремізму, представленого ультрареакційними течіями, партіями та угрупованнями; 2) відкрито терористична диктатура найреакційніших сил суспільства, яка використовує крайні форми насильства для захоплення й утримання влади, нав'язування своєї волі, утвердження свого панування.

ФРУСТРАЦІЯ (від лат. frustratio - обман, невдача) - психологічний стан, що виникає в ситуації розчарування, нездійсненності якої-небудь значимої для людини мети, необхідності.

ХАРИЗМА (від грец. charisma - милість, благодать) - особливий тип легітимності, організації влади і лідерства, заснований на виняткових якостях тієї чи іншої особистості, головним чином релігійного чи політичного діяча, що дозволяють йому здійснювати в суспільстві функції пророка, вождя чи реформатора.

ХІЛІАЗМ (від грец. chilies - тисяча) - віра в "тисячолітнє царство" Бога і праведників на Землі, тобто віра в здійснення містично сприйнятого ідеалу справедливості ще до кінця світу.

ЦИНІЗМ (від грец. kynismos - вчення кініків) - зневажливе, презирливе ставлення до досягнень культури, духовних і моральних цінностей, загальноприйнятих норм поведінки.

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ I Основи теорії класичних тоталітарних утворень XX століття: історіографічний огляд	13
Розділ II Особливості системотворення і політико-ідеологічні аспекти фашистської, більшовицької та нацистської моделей тоталітаризму	38
Розділ III Порівняльний аналіз класичних моделей тоталітаризму в соціально- економічній сфері	112
Розділ IV Особливості структурування та функціональна подібність тоталітарних режимів в Італії, СРСР і Німеччині в духовно-культурній сфері	166
4.1 Формування апарату управління мистецтвом і художня політика	166
4.2 Архітектура і образотворче мистецтво	184
Висновки	198
Примітки	215
Іменний покажчик	232
Короткий термінологічний словник	246

Наукове видання

Дем'яненко Борис Леонідович

**Три моделі тоталітаризму: Порівняльний аналіз фашизму,
більшовизму та націонал-соціалізму**

Монографія

Редактор Є. Лозниця
Літературне редагування Л. Довбня, Т. Товкайло
Оправа і титул В. Біленка
Ком'ютерне макетування і верстка В. Біленка

Підп. до друку 05.04. 2000. Формат 60х84/16. Папір офс. № 1.
Гарнітура Peterburg. Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 16,77.
Умовн. фарбовідб. 17,36. Обл.– вид. арк. 17,24.
Тираж 500 пр. Зам. № 9 - 318

Видавництво "Нелень"
252001, м. Київ, вул. Котовського 9 / 27-А. Тел. 467-29-21.
Надруковано з оригіналу – макета, виготовленого у видавництві "Нелень"
252001, м. Київ, вул. Котовського 9 / 27-А. Тел. 467-29-21.

Демьяненко Б.Л. Три модели тоталитаризма: Сравнительный анализ фашизма, большевизма и национал-социализма. Монография.- К., 2000.- 254с.

В монографии осуществлена попытка на основании комплексного анализа исследований советских, зарубежных и отечественных политологов, философов, историков, публицистов сравнить фашистскую, сталинистскую и нацистскую модели тоталитаризма относительно характерных черт их системообразования и сходства практического проявления.

Особенность монографии составляет попытка автора избежать субъективизма, политических симпатий и антипатий, идеологической заангажированности и чрезмерной политизации данной проблемы, отсутствие стремления к реабилитации какого-либо тоталитарного образования.

Для студентов, преподавателей общественных дисциплин, аспирантов, всех, кто интересуется проблемами тоталитаризма.

Demyanenko B.L. Three Models of Totalitarianism: Comparative analysis of fascism, bolshevism and national socialism. Monography.- Kyiv, 2000. -254p.

In the monography the attempt is carried out on the basis of the complex analysis of researches soviet, foreign and domestic politologists, philosophers, historians, publicists to compare fascist, stalinist and nazi models of totalitarianism relative of characteristic lines of their formation and similarity of practical display.

The feature of the monography is made by attempt of the author to avoid of subjectivism, political sympathies or antipathy, ideological bias, excessive of politization this problems, absence of aspiration to rehabilitation any totalitarian of formation.

For the students, teachers of public disciplines, post-graduate students, everyone, who is interested in problems of totalitarianism.

Наукове видання

Дем'яненко Борис Леонідович

**Три моделі тоталітаризму: Порівняльний аналіз фашизму,
більшовизму та націонал-соціалізму**

Монографія

Редактор Є. Лозниця
Літературне редагування Л. Довбня, Т. Товкайло
Оправа і титул В. Біленка
Ком'ютерне макетування і верстка В. Біленка

Підп. до друку 05.04. 2000. Формат 60х84 /₁₆. Папір офс. № 1.
Гарнітура Peterburg. Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 16,77.
Умовн. фарбовідб. 17,36. Обл.— вид. арк. 17,24.
Тираж 500 пр. Зам. № 9 - 318

Видавництво "Нелень"
252001, м. Київ, вул. Котовського 9 / 27-А. Тел. 467-29-21.
Надруковано з оригіналу – макета, виготовленого у видавництві "Нелень"
252001, м. Київ, вул. Котовського 9 / 27-А. Тел. 467-29-21.